

ІВАН ІВАНОВ

КОДИМА
КОУНШУ

ІВАН
ІВАНОВ

КОЛІМА

Повість

Переклад з російської
Світлани Голуб

Для мільйонів безвинних людей Коліма стала одним з найстрахітливіших місць часів сталінських репресій. Багато їх навечно захоронено під мовчазними снігами «Серпантинки» — зловісного табору смерті. І тільки одиниці вижили й лише завдяки гласності донесли до нас всю правду про злочин минулого.

Повість «Коліма» — один з таких документів. Саме цим твором дебютував автор у... сімдесят сім років.

Для миллионов невинных людей Колыма стала самым страшным местом во времена сталинских репрессий. Многие из них навечно похоронены под молчаливыми снегами «Серпантинки» — зловещего лагеря смерти. И только единицы выжили и благодаря гласности поведали нам всю правду о преступлении прошлого.

Повесть «Колыма» — один из таких документов. Именно этим произведением дебютировал автор в... семьдесят семь лет.

Редактор В. А. Кокіна

I 4702640201-136 44.90
M223(04)-89

© Видавництво «Радянський письменник», 1989

ISBN 5-333-00591-5

ІВАН ІВАНОВ
ТА КНИГА ЙОГО ЖИТТЯ

«Не було на світі людини безправнішої за колимського каторжанина» — такою гіркою, майже епічною фразою розпочнемо цю сумну повість життя, щоб не відірватися від неї вже до кінця, проковтнути одним духом, змусити заболіти серце, надовго розтривожитися мозок.

Перед нами вражаючий документ епохи — про зловісні місця та події. Навіть якщо комусь і щастило вижити в них, то вуста, немов опустіли після «чорних воронів» домівки гербовою печаткою, запечатувалися обігницею нерозголошення державної таємниці:

— Підлишися. Забудь усе, що було з тобою. Усе, що бачив і чув у таборах. Інакше...

Проте мовчанка — не довічне безголосся історії та людей, з яких вона, історія, складається. Не гарантія, що з пам'яті народу щось буде зітерте назавжди, назавжди забуте, що в непам'ять можуть піти лихі діяння та злочини перед своїм народом, залишивши для наступних поколінь зажиттєві оди придворних істориків та піітів.

Кілька десятиліть ішов до нас цей рукопис. Переховувався в найглибших схованках. Писався потай від чужих очей — з безнадією (чи з надією?..) псбачити колись чорнілі рядки відлитими в друкарський гарт чи переведеними, як нипі, на плівку фотонабору, про який, коли рука мережила шкільні зошити чи аркушки жовтого паперу, ще й не чули навіть. І от ще раз торжествує давня істина невмирущості людського духу: рукописи не горять. Горять люди на багаттях інквізицій, у печачах Дахау, на крижаних кострищах «Серпантинки». Трухлявіють. Перетворюються на хімічні елементи. А рукописи не горять, і край.

Втім, порівняння трохи кульгас: ті, кого поклали на Колими у вічну мерзлоту, так і лежать, напевно, цілі й мовчазні, мов мамонти.

Те, що автор «Записок «Захара Кузьмича» має найпоширеніші слов'янські ім'я, прізвище — Іван Іванов, та й по батькові ще Іванович, — звичайно ж, випадковість. Проте випадковий

збіг у даному разі виростає до страшної метафори — багато-мільйонного масштабу сталінських репресій. Адже не лише видатні діячі, ленінські соратники-партійці, колишні в'язні царських казематів, а потім члени й водночас творці революції, вчені, маршали, наркоми, письменники, члени ЦК, митці, професори старої форманії та молоді командири соціалістичної індустрії, виховані з комесків громадянської комсомолом, ставали жертвами жахливих злочинів Сталіна та його поплічників з найближчого оточення. І найзапекліший ворог соціалізму не зміг би з такою заповзятістю та методичністю, знанням істинних цінностей та їхніх носіїв винищити квіт народу, перетяти інтелектуальні гени, вирубати незаростаючу просіку в поколіннях, і в тих, мертвих, і в непароджених. Мільйони й мільйони Іванів Івановичів Іванових були на самому слоді величезної, мов восьме, моторошне диво світу, не званої ще історією репресивної піраміди, на вершині якої в захмарних, божественних майже висотах стояв м'якими кавказькими чобітьми «геніальний Вождь і Учитель усіх народів».

До 2 листопада 1936 року двадцятип'ятирічний Іван Іванович Івапов був учителем. З малої, трудової літерп. У Ромнах, куди його загнав з Києва кошавий наступ голоду тридцять третього року, виклав у старших класах школи № 4 російську мову та літературу.

Звернімо увагу на дату. У загальноживаному сприйнятті сталінські репресії ототожнюються з тридцять сьомим роком. Але по Україні (і не лише по ній) коса пройшла раніше. У часи всіляких «великих переломів», суцільнопримусових колективізацій, масових виселень. Довирізувала село ота коса в тридцять третьому. Викошувала письменників, художню інтелігенцію у тридцять четвертому, спровокована, наче підпалом рейхстагу, вбивством Кірова. І продовжувала, продовжувала у «славетний» рік Сталінської Конституції.

Отже, 2 листопада 1936 року. Місяць і три дні лишалася до VIII Надзвичайного з'їзду Рад; от-от загримить осавна пенсьменного акина Джамбула «Великому Законові», за яким, виявляється, навіть «стень плодородит»; учитель І. І. Іванов навчав школярів мови Пушкіна і Толстого та вів роменський літурток, який випускав руконисний альманах «Счастливая юность» з дніпрестаівською греблею на обкладинці та з вузеньким профілем Леніна, на який насувалася, мов сонячне затемнення, велика барельєфна голова Сталіна. Але вже підшито донос, що ліг підваліною в його «паркомвнуделівську» шабатурку, вже прогрівав мотор його «чорний-воронок» з «архангелами» роменського штібуну, руками першопрохідців-ентузіастів Півночі вже відкривала багаті золотом, мов печери Алі-баби та сорока роз-

бійників, надра його Колима, щоб невдовзі стати одним з найстрахітливіших місць на землі. Там не було хіба що крематоріїв та «газвасенів» — душоубок. На них через кілька років спомоглася тодішня гітлерівська Німеччина: все-таки Європа, а не технічно відстала Колима з кайлом, лопатою та револьвером «ваган»...

Небагом і роменський учитель дізнається, чим воно пахне, коли на сибірських станціях хлопці («Вони знають що до чого», — додає з гіркотою І. Іванов) кричатимуть услід його ешелону арештантських «стелятників»:

— Сталінська Конституція іде!..

Походження майбутній «Захар Кузьмич» мав дистильовано пролетарське: батько — пітерський робітник, мати — із селян Гомельської губернії. Отже, як і належало молодій радянській інтелігенції, народився «між верстатом і плугом». А втім, у королівстві кривих дзеркал Сталіна — Єжова це давно вже мало значення лише про людське око, для передовиць та авкетних доштів у відділах кадрів. Ще й не таких брали...

У сімнадцятому через злидні, що опосіли пітерську робітничу заставу, сім'я переїхала до такого-сякого хліба, точніше, до бульби — у білоруське село Копаткевичі. Там жила численна матирина рідня, й прогудуватися було трохи легше, ніж у Пітері.

З двадцятого, останнього року громадянської і штурму Пекрекопу, вони у Києві. Тут батькові знайшлася парешиті робота лимаря у Головних залізничних майстернях. Тоді ж дев'ятирічний Ваня вступив у Другу залізничну трудову школу-семірічку на Солом'янці.

У двадцять шостому школу закінчено, і син лимаря, як і належить хлопцеві з робітничої родини, п'ятинадцятирічним підлітком розпочинає власний трудовий шлях. Він іде працювати й водночас учитися в київську вузлову залізничну школу ФЗН. Токарем четвертого розряду Ваня Іванов по тридцятий рік працював на Київському паровозовагоноремонтному заводі.

І в тому ж таки тридцятому виявляє досить несподіваний для дитини пролетарської Солом'янки інтерес — вступає до УІЛЮ, знаного у місті більше не за загадковою абракадаброю модних на ті часи аббревіатур, а як Лінгвістичний інститут. Через голод довелося покинути навчання після двох курсів і перебраться на батьківщину дружини (одружився він студентом), на Сумщину, в Ромни, де... Однак про дальше вчителювання читач уже знає.

Отаким куценський доколимський життєпис, що уклався, мабуть, на чверть армушика в його зловісній слідчій шабатурці.

А дев'ятого березня тридцять сьомого року після чотирьох місяців тюрми у шитій слідчим Чистовим білими пятами справи з'явиться останній папірець — постановою особливої наради.

Обговорення «Міста до з'їзду» («Заповіту Леніна»), де вказано на вади характеру Сталіна як генсека, кілька необережних розмов в інституті — і...

Стаття 58, пункт 10 — контрреволюційна агітація.

Три роки. «Троцькіст». «Ворог народу».

І біографія, мислі, книжки, сім'я, вчителі та учні, почування, спостереження над природою, малювання, права людини, вірші, мрії, життєві й творчі плани — все відтепер замінюють установчі дані на переключках: прізвище, стаття, строк.

...От, виявляється, яка відстань від Києва до Владивостока — сорок днів в арештантському «телятнику».

Широка, ох, широка страна моя родная...

У Владивостоці, на етапі за колючим дротом на березі океану, чекають «Джурму», корабель сліз. У череві величезних, як собор, трюмів вона доправить зеків на край світу, у «Севлаг»*.

І раптом у юрмищі з тисяч і тисяч людей, галасу, матюків, суміші народів, націй і суспільних станів, барачного смороду, вошей, баланди, ріжучих бритвою вологих вітрів, дрижання землі під ногами від гуання в скелі Великого Океану — мов з іншого світу — знайоме обличчя.

Дмитро Загул. Поет із шкільної читанки «У боротьбі». Викладач Лінгвістичного. На сусідньому факультеті слов'янських мов вів практикум з художнього перекладу. Впізнали один одного.

Перше ж запитання:

— Давно з Києва? — Загул уже відбехав кілька років у «БАМлагу», на залатаній тілогрійці, як глум (чи захист?), значок з блакитною емалькою «Ударникові других колій» (так шифрувався «БАМлаг»). — Кого взяли?

А після переліку імен:

— Чисто метуть...

Скрушно зітхнув і — з ревматизмом, з хворим серцем — розчинився на Колимі.

Назавжди.

У нечисленній вашій опублікованій літературі про табори тридцятих років (в українській, якщо не помиляюся, до останнього часу це загалом суцільна біла пляма) як психологічна домінанта поведінки у жалких, нелюдських умовах наводиться єдиний мотив:

вижити.

* Управління північних таборів.

Вижити за будь-яких обставин, за всяку ціну.

Герой «Записок «Захара Кузьмича», тобто сам І. І. Іванов проза його за жанром суто документальна, навіть мемуарна, а відтак у ній існує цілковита тотожність автора та ліричного героя), ставить перед собою іншу, глибшу, гуманістичнішу мету: не просто вижити, а не дати вбити у собі людину. Не просто залишитися людиною самому, спрямувавши всі зусилля на своє маленьке «єго», а допомогти зробити те саме й іншим. Отим доходягам, які от-от підуть під сопки, у вічну мерзлоту, які з голоду, неагірш від ленінградського блокадного, опустилися і, забувши в лиховісному царстві Колими свої професорські чи комбригівські звання, риються, як черва, на помийних ямах.

От у чому сенс життя! Сенс маленьких перемог «Сидорів Полікарповичів» (політичних) за колючим дротом — над усіма «царями й богами», над гаранініми, яким віддано владу життя або смерті на велетенському обширі, що дорівнює двом Західним Європам, над «реформаторами», хомичами з мозолею на квазівному пальці від курка револьвера, «караїмами», цими катами у дещеушних мундирах, над кримінальними придурками, яких табірне начальство нацьковує, як псів, на політ'язнів, над «серпантинками» — зловісними таборами повільної смерті, над власною тяжкою долею.

Допомогти повернути людську подобу, відродити і зберегти в собі Людину. Щоб далі допомагати отак виживати іншим, у кому збереглася ще бодай іскра невбитого, людського.

Не можна без хвилювання читати епізоди про діяння «ланцюжка допомоги», що в царстві полярної ночі виник як ледь жевріючий промінчик надії. Самі голодні до памороків, зеки-політики — «фашисти», «зрадники Батьківщини», «вороги народу» — діляться крихтами пайкового хліба з товаришами по нещастю, в'язнями зловісної п'ятдесят восьмої статті, підтримують плечем і дорогоцінним, як хліб, словом. І це людське добро вони змушені чинити за всіма правилами конспірації, бо навколо стукачі, провокатори, вивідники, донощики, щедро наwerbовані з табірних покидьків, — такий собі химерний зліпок із сталінсько-ежовсько-беріївських порядків, що буяють по той бік колючого дроту, на сподіваній, недосяжній волі.

Так, широка, ох, широка страна моя родная...

Як на мене, описані І. Івановим «ланцюжки допомоги», ця відчайдушна спроба протистояти тупій машині винищення ненесильною працею та голодом на золотокопальнях Нижнього Хатинаха, споріднені з відважними підпільними групами опору, що невдовзі винищать у жахних катівнях фашистських

концтаборів, навіть у так званих таборах знищення, звідки, здавалося б, вихід єдиний — через трубу крематорію в небо.

І в цьому суттєвому моменті: як вижити і заради чого — «Колима» Іванова видається мені мимоволі поемічною щодо видрукуваного свого часу в «Новом мире» з дозволу М. С. Хрущова «Одного дня Івана Денисовича», щодо нечисленної літератури та мемуаристики табірної тематики часів відлиги чи публікацій у періодиці останнього часу.

Стриманий, навіть часом ледь сухуватий своєю манерою, оповідач не нагнітає пристрастей. Хоча, звичайно, у рукописі змальовано і безслідне зникнення людей, коли на ранок оголюється на нарах чергова постіль, і смерть від каторжної праці у вибоях золотих копалень, і замерзлі трупи з шестизначними номерами на бирках, прив'язаних до скоцюрблених ніг, і вічний супутник колымчанина голод, і навіть спроба власного самогубства. Не обходить він мовчанкою і бруду табірної буття — знущань, мордобоїв, тришверхового матюка, щохвилинного знищення людської гідності, принижень, терору кримінальщиків, запопадливого слугування «шісток», гомиків-«дівчат», безсних сфлілітиків, «жіночого питання» на Колімі, жорстоких витівок карних зласчинців, що кидають у баланду «м'ясе» — відрубані людські пальці, і спотворені пиятикою та безкарністю психіки табірною начальства — одне слово, того, що становить невимовно тяжкий моральний клімат місць ув'язнення.

Зате якими катарсисно-світлимими стають сторінки розмови із струмком у тундрі чи травинкою, несподівані для жорстокої теми описи краси навколишніх сопок і північного неба, скупої, наче в Рокуелла Кента, тамтешньої природи. І скільки ж людського треба було зберегти у скривдженій душі для зворушливих стосунків з робочим конем у вибої — Мишком чи дворнягою Шариком, котрий чи не єдиний ставився до зеків «полюдськи» і, ніби все розуміючи, на дух не зносив табірне начальство, за що й наклав кудлатою безпородною головою...

Виписано докладно, з професійним знанням подробиць золотодобувача і суто письменницькою спостережливістю, у чомусь навіть оцюєтизовано картини праці намивання в'язнями золота. Тільки поезія ця гірка на смак. Так, вона і підневільна, і примусова, і під'ярємна, ця праця Іванова та його бригади, вимотує всі жили. Однак дає не лише першу категорію харчування в разі перевиконання жорстокої, майже недосяжної норми, а й необхідна для відчуття себе людяною.

І якими ж незвичайними душами постають серед смертей, багнюки, людського сміття Комбриг з відрубаною шаблюю білополяка половиною обличчя, старий більшовик-ленінець Га-

нецький, колишній директор Музею Жовтневої революції в Москві, лікпом Веллінг, професор Чалков, білоруський поет Мацей Седньов, кремезняк Цимборевич, завіт польського театру в Києві, і багато-багато інших дійових осіб колишньої драми, про котрих не хочеться думати як про літературні образи (хоч проза Іванова витворює їх),— це ж бо реальні люди, з плоттю, кров'ю, стражданнями, долею.

І,— а може, в першу чергу,— постать самого оповідача, молоденького вчителя, ч'яїми допитливими очима ми бачимо це сховане, як зворотний бік Місяця, життя, виворіт, спід давніх, уславлених сталінських п'ятирічок, коли «жити стало краще, жити стало веселіше» і під оптимістичні, мелодійні марші Дунаєвського лишалося тільки штурмувати папанінський полюс і стахановські вугільні горизонти, зніматися з Чкаловим у небо «все вище, і вище, і вище» та мільйоннорото славити і славити за все це «великого Бождя».

І мимоволі задумуєшся, до яких же меж падіння може дійти людина, наділена безконтрольною владою над ближнім,— і там, на горі піраміди, і на самому низу, де здійснюється її, оцієї влади, результат. Як треба було спотворити шкалу цінностей у мільйонів і мільйонів співгромадян, щоб вони луною казали за вождем та вождями на біле — чорне і навпаки. І щоб повірили в це, принаймні офіційно, сховавши сумніви вдома, під ковдру. А вірили ж, вірили і плакали в березні п'ятдесят третього під репродукторами не від щастя визволення від тирана, а від справжнього горя; в тамбурах, на буферах поривалися до Москви, щоб бути на Ходинці всесдержавного похорону; і досі на все нові, дедалі страшніші й страшніші викриття потаємного торочать, немов платівку заїло на сорок років: «Хоч як там було, я з його ім'ям ішов в атаку», «За Сталіна хоч був порядок». Ніби в хрестові походи не йшли з іменем Ісуса Христа, а порядку, немов цвинтарного однаковомислення, не було на табірних розв'олах...

Але й інша думка не полишає при читанні також: до яких висот здатна піднятися людина, навіть примусово зодягнена без жодної провини в жалюгідне лахміття зека, пронумерована, паче робоча худобина, «установчими даними», розтоптана, знищена, безправніша, аніж дворняга Шарик, який хоч на ніч може зникнути з Дантової зони в сопки. Якщо вона, ця відторгнена суспільством людина, має святе у душі.

Коли замислюєшся над тим, як же вдалося вчорашньому робочому хлопцеві, молоденькому вчителеві, початкуючому цестові і перекладачеві зберегти це святе такою мірою, що його вистачає й на ближнього, і на робочу шкапину на відвалі, мимохіть спливає поняття «духовність».

У «Записках «Захара Кузьмича» своє доколимське життя автор прописує лише пунктиром — то напливом спогаду про арешт на очах старого букініста, який віддав книжку в борг до завтра, що розтягнеться назавжди, то гірким видінням прощання з матір'ю й дочкою крізь ґрати на станції Київ-Голузарний, то згадкою, без роз'яснень, дорогих імен — своїх учителів. Тож іще раз додамо для читача те, чого він не знайде в книзі, але без чого духовні рушії героя «Жолими» залишаться не до кінця проясненими.

Біля джерел цієї духовності бачимо раптом профіль панного видатного поета, його моральні й мистецькі уроки, що назавжди запали в розорану, готову до засіву дитячу ще душу.

У Другій залізничній школі на Солом'янці українську мову та літературу Вані Іванову викладав Максим Рильський.

Іван Іванович і досі пам'ятає його блискучі уроки-імпровізації, де граматика вільно переміжувалася з літературою, а посередині незаплановано випикали цілі лекції про поезію та поетів. Коли, наприклад, розтовмачуючи учням передачу на письмі дифтонга (по-російському він позначається літерою «ё», українською — «йо»), учитель-поет панів рядки з Володимира Самійленка:

У мої чудові твори
Ліфтову втерпула свічку.

А відтак перервав урок і почав читати й читати вірші щойно померлого в тому ж таки двадцять п'ятому році поета.

— Не знаю, — згадав Іван Іванович, — чи знав стільки пам'ять сам Самійленко, але Максим Тадейович, здавалося, пам'ятав його вірші геть усі. Або: найперший, вступний урок з мови. Про словники. Ми, школярі, до словників були байдужі. Хіба то книжка? Без пригод, без змісту. Але вчитель так патхненно й зрозуміло говорив про Уманця та Спілку, про Грінченка, що після уроків усі кипулися до книгарень. Гроші вициганили в матерів...

Особливо він пишається тим, що лекції та вірші скоро пощастило вислуховувати й індивідуально — у будиночку вчителя на Бульбонівській, 29. До нього привели от які обставини.

Шкільний літературний гурток, на пораду, зрозуміло, свого керівника, того ж учителя літератури, ухвалив випустити збірку учнівських творів «Жовтнева революція». Демократичним голосуванням (от які були ще порядки в школі!) учні затвердили редактором М. Т. Рильського, а секретарем — учня 7-ї групи (так називалися тоді класи) І. Іванова.

Рильський радив допитливому хлопчикові, що і як читати, давав книжки з власної бібліотеки. Після арешту не зберігся

аркушик з його автографом, але Вавя так часто заглядав у нього, що запам'ятав на довгі роки, навіть підкреслення: «НЕКРАСОВ, Нікітін, ТЮТЧЕВ, МАЙКОВ, БЛОК, ГЕЙНЕ, БЕРАНЖЕ, ШІЛЛЕР, Гете, Л. УКРАЇНКА, І. ФРАНКО, О. ОЛЕСЬ».

— Це належить прочитати і вивчити в першу чергу. Пушкіна, Шевченка і Лермонтова я не пишу, це вам і так ясно.

Візити на Бульйонську щораз частішали. То поверне книжку, то наважиться показати власний вірш, то принесе запитання, як-от:

— А хто такі неокласики?

Накручуючи рудуватого козацького вуса, Рильський терпляче пояснював:

— Ну, хто такі класики, ти знаєш. А неокласики, як нас називають, то їхні учні, послідовники. Нині їх нещадно б'ють, а років через двадцять п'ять згадають. Та й ще із доземним уклоном.

Він помилився не набагато. Не знав лише, що вклонитимуться не живим людям, а Соловкєм...

Як далеке передгрозя власної долі, згадує Іван Іванович один візит ранньої весни. Якщо не зраджує пам'ять, 1928 рік, час створення збірки «Знак терезів».

На порозі зі слезами на очах зустріла дружина (Рильський нещодавно побрався):

— Не ходи до нас, хлопчику. Максима Тадейовича заарештовано.

«Дехто з учорашніх друзів,— зафіксував Іван Іванович у начерку недописаного спогаду про поета,— забув дорогу до будиночка на Бульйонській, а я вперто ходив кожної неділі, чекаючи на зустріч з учителем. І яка ж то була радість, коли, вже восени, мені назустріч — сам Максим Тадейович, схудлий, поголений, але веселий».

У камері зібралися самі інтелігенти, ще не було ні єжових, ні їхніх «рукавиць», не було спедрежиму, і Рильський за відсидку прочитав товаришам цюжк лекцій з історії французької літератури — класицизм, символісти, Вольтер.

Як нагорода за вірність — Ваня Іванов найперший слухач записаного в тюрмі.

Уважна цікавість:

— Ну, а ти що написав?

І — «найбільша я похвал у моєму житті»:

— Приємно, що мої учні можуть писати такі гарні вірші.

І в цю радісну зустріч вчителя і учня простягне руку колимицький фатум: слідчий Чистов долучить цей схвалений і присвячений пізніше М. Рильському вірш до справи «контрика». Виграні з контексту рядки:

И первородства кровь святую
За чечевицу продают,—

він витлумачить як знущання з героїчного радянського народу...

З Колими на Україну І. Іванов, крім аркушів з новими віршами (теж, до речі, ще ніде не публікованими), привезе цілу паку колимських краєвидів аквареллю, гуашшю та сангіною, намальованих уже «вольняшкою». І ця пристрасть також звідти — з юності, з Солом'янки.

А яка блискуча плеяда викладачів чекала на здібного, добре вже освіченого самотужки робочого хлопця у Лінгвістичному інституті! Драй-Хмара, Загул, той же Рильський, котрий ще в школі відкрив «словбикові холодини» та вогонь поеції, Калинович з його мудрим красномовством, Ст. Савченко з каскадом афоризмів у студіях з історії європейських літератур... А передовсім, звичайно ж, Микола Костович (так називали друзі) з іронічними очима за скельцями пенсне, щелепою «бульдожинкою» та могутніми знаннями світової класики — Зеров.

Яскраві, артистично виголошені лекції Зерова з принципів та законів перекладацької практики припадали, як правило, на останню пару, і якось само собою склалося, що молоденький Ваня Іванов, вже добре підкований у літературі, особливо російській, та його друг Лавров, колишній сьюсар-лекальник, що до інституту самотужки опанував французьку, італійську і зраз вивчав іспанську (його теж сніткала колимська доля, але він залишився під сопкою, у вічній мерзлоті), стали проводити улюбленого викладача до університету.

Ех, вічна мерзлота... вічна мерзота...

Лінгвістичний містився тоді на вул. Інститутській, навпроти колишнього Інституту шляхетних дівчат (нині Жовтневий палац культури), і кілька місяців носпил дружня трійця опліч спускалася на Хрещатик, зупинялася перед кожною вітриною книжкових крамниць, порпалася на прилавках, нашкукуючи новинки та раритети, і неквапно рувала вгору по крутоспадній вулиці Леніна. Де робили те саме, використовуючи відстані між книгарнями для бесід про літературу, і лише про неї.

Власне, маючи перед собою вдячних слухачів, більше, звичайно, у цих аудиторіях вільного хрещатицького повітря, солодкавого від квіту дерев, говорив Зеров.

— «Нам сяють Гейне, Тютчев, Архілох»,— патхненно цитував Зеров свого друга Максима і додавав запально: — Будуть, будуть ще, мої юні друзі, в уяві майбутнього читача доддатися далі імена і наших поетів!

Якщо не встигали договорити по дорозі, зупинялися перепочити у скверюку навпроти університету, доки Зеров не починав квацятися на лекцію в ІНО (Інститут народної освіти). І зно-

в'у — відкривався світ, сповнений нечуваної краси. Їхне повітря, хліб, гемоглобін — поезія.

— Кілька місяців таких літературних прогулянок із Зеровим, — вважає Іван Іванович, — дорівнювали для мене університетському курсу.

У горезвісні тридцять і віп, Учитель, вирушив у своє «відраджєння» в один кінець — на Соловки.

Вклопімося ж великим тіням за те, що зуміли вкласти в молоді душі незагойну закоханість у велич людського духу, навіть самі йдучи на гільйотину.

Та й звідси, зі свого останнього притулку, Учитель зумів подати учневі руку допомоги.

По дорозі на Колиму арештантські ешелони переформувалися в Уфі. У тридцять сьомому сталінський конвейєр працював уже з розмахом: на шести коліях стояли ешелони, в'язнів під конвоєм юрмами гнали на санобробку, бігцем, бо на підході нові й нові ешелони, а лазня й вошобійка були такі, що здатні водночас вмістити цілу дивізію. І отам, за химерією тяжкої долі, що перемішувала народи, «города и веси», Іванов розговорився у душовій кабінці з сусідом — богатирської статури чоловіком.

— На Соловках не добили, везуть «довиховувати» на Колиму, — басив випадковий знайомець, намілюючи могутні груди.

І виявилось: по Соловках він знав... Зерова!

— Більше того — зобов'язаний йому до гробу.

Половину десятилітнього строку богатир відбув в самотності. А коли перевели царські на загальні роботи — копання осушувальних каналів, він працював там з киянами. І якими! Лєсь Курбас, Зеров.

— Вірите, після самотності мене вітром хилитало. І Микола Костович, низецький, миршавий, підсліпуватий, виявився дужчим від мене! Я через дві-три години не здатен був уже підняти лопату. Значить, брате, знову в ізолятор, у «кондей». Тож він виконував норму і за себе, і за мене. Он як...

Особливо ж вразило у цій негаданій звісточці — бо ж живий, живий! — те, що, працюючи, Зеров... перекладав. З Гомера чи з Вергілія — здоровань не пам'ятав.

— Ні книжок, ні паперу! А він читає з пам'яті незрозумілою мовою. «Оригінал», — каже. А тоді — українською.

Урок не забувся.

Перехоплює горло, коли читаєш у «Колімі», як в опустілому вибої учень, молоденький зек, виголошує лекції про Достоевського чи декламує вірші Фета... порожнім вагонеткам. Як у куточку барака, начиненого людьми, смородом та паразитами, дискутує з репресованим білоруським поетом про переклади з Богдановича, аналізує музу Жеромського з поляком Цимборевичем.

Вклопімося ж і великій силі літератури, здатній рятувати у людях людей.

До хвороби Іван Іванович не встиг дописати історію свого визволення. 1978 року стався інсульт. Тяжка недуга майже відібрала мову, і не все, що він каже, сторонньому вдається тепер розібрати. На мов, переказане рідними запитання: як це було? — він відповів коротко, з важким диханням:

— Як в Одегова.

Ростовського студента Одегова з бригади Іванова (читає знайде цю історію) визволили з табору в тридцять дев'ятому, після відбуття трьох років за тією ж статтею «ворогів народу» — 58-ю. Іванову, як і Одегову, вже на Колімі «доважили» строк до десятки. Але Сталін провів чергову заміну своїх оберкатів: Ягода — Єжов — Берія, і останній у пошуках популярності цювів широкомовну кампанію послаблення, щоб тут же змінити її на ще вишуканішу жорстокість. Хатинахські особісти, аби замести сліди, підпалили «свята срятих» — будинок особливого відділу. У пожежі згоріли справи про «доважки». Отже, до уваги бралися тільки первісні вироби особливої наради, і по закінченні трирічного строку зек І. І. Іванов досить несподівано для себе 2 грудня 1939 р. став «вольняшкою».

Звичайно ж, першим порухом було негайно скласти манаття й тікати з цього пекла. Але треба було дочекатися рапку.

А на ранок... На ранок ніби не всі ще мислимі та немислимі тортури застосувала до нього Коліма.

Пурга.

Безпросвітна, глуха колимська пурга, що відрізає не лише край землі від світу, а й барак од барака.

З сусідньої копальні Водоп'янова на Магадан мав іти автобус із звільненими, але до нього двадцять кілометрів сліпої снігової стихії. Ув'язнення, тепер уже вільної людини, зробилося ще нестерпнішим.

Пурга тривала два тижні.

Ледь вона вщухла, ледь прештовхнули падвір двері барака, він вирушив у путь.

Двадцять кілометрів по горло в снігу. Пішки. Без вогника. Без орієнтира. За внутрішнім компасом, за яким птах безпомилно знаходить шлях до рідного гнізда.

Не раз брав відчай: не здолати, не здолати цих останніх кілометрів до волі. Та він продирався крізь сніги. Знесилівши, повз. На «матеріку» віддано чекають мати й дочка, чекає дружина, Міра. І її ім'я стало єдиною силою серед згасаючих від кожного кроку сил.

Так буває лише в романах, якби романом не було власне життя: на Водоп'янова він устиг побачити лише хвіст автобуса.

Останній автобус до останнього пароплава Магадаш — Владивосток. Навігація на Охотському морі закривалася до весни.

Була і така сторінка цієї драми. На жаль, не остання.

Шлях залишався єдиний — назад.

До весни він пайнявся в контору золотокопалень «Льодяна». Серед вільних у цих богом проклятих краях письменних було негусто (а в бараках професори та академіки), і в конторі його поставили на дрібну паперову посаду навіть у кадри, інспектором по вільнонаймалих, бо до обліку нещасних душ не допускали вчорашніх зеків.

Він зумів знайти для себе заспокійливу поту й у вимушеному тижкому чеканні, безконечному, як полярна ніч.

Випускали з-за кожного дроту із стонадцятьма засторогами.

Люди тоді називали себе:

— Я п'ятдесятниця.

Це на мові АЛЖИРУ (Актюбинського лагеря жєн изменников Родины). Тобто: заборонено проживання в п'ятдесяті містах Союзу.

Або:

— У мене мінус двадцять.

Це те саме — двадцять міст, вже на тутешньому, колимському жаргоні.

— Я тридцять міст,— так мовою Воркути та Інти.

Широка, ох, широка страна моя родная...

Київ був, звичайно, серед мінусів у його паперах. Як найперше Москва, столиці союзних республік, загалом великі міста. То ось чим він і повинів довгу полярну зиму: треба списатися, придивитися, як жити далі.

Але навесні сорокового року все змінилося.

Вщухли шторми. Розтала льодова блокада. «Джурма» нарешті прийшла. З новим «живим товаром» і з ноганими повинями. По бездротовому табірному телеграфу вже й до краю землі докотилося, як нелегко, болісно влаштуватися там, удома, на «матеріку».

Запомним мы Ваниский порт
И крик пареходов угрюмый,
Как шли мы по трапу на борт
В холодные мрачные трюмы...

А невдовзі з її левіафанових трюмів почали з'являтися ті самі, звільнені. У лахмітті зеків. Єзуїтське беріївське послаблення закінчилося, і вони кверталися з новими, довгими строками.

Будь проклята ты, Колыма,
Что названа чудом плащеты,
Сойдешь поневоле с ума,
Отсюда возврата уж нету.

Він зрозумів: шлях додому відрізаний. Якщо не хочеш заплатити за коротке щастя бачити рідні обличчя колючим дротом.

А далі в його книзі життя своєю сторінку перегорнула війна.

Вїзд з Коліми було заборонено. Та й куди — Київ за лінією фронту.

Заборона поширювалася до кінця війни. «Через брак трудових ресурсів».

У сорок четвертому йому вдалося здійснити, здавалося б, нездійсненне: він покинув цю юдоль сліз.

Учитель Іванов знову викладає улюблений предмет у восьмих-десятих класах шкіл Крайньої Півночі.

Прийшла Перемога, величезне її щастя, її надії на зміни в країні, які чотири роки жили в окопах, в тилу і навіть тут. Так у 1912 році, шукав він знайомі літературні асоціації, солдати армії Кутузова сподівалися на скасування кріпосного права.

Проте в житті не змінилося нічого. Десять тисяч кілометрів так і лежали між ним і домом, а по них розтяглися через широкую країну рідну арештантські ешелони. Чистили вже за війну — тих, хто був у полоні, у концтаборах, лише міняли адреси. Везли второваною дорогою партизанів, не зафіксованих центром, оточенців із самодіяльних підпілних груп, штрафбатівців, бійців закордонних загонів Опору...

Шпигуноманія розросталася.

Чесних, відданих людей, яких круговерть воєнної долі крутила, розкидала по світу, непритомних від ран залишала в полоні, недопалила в крематоріях, ламала, та не переламала, везли в одних «телятниках» за ґратами з поліцаями, старостами, з гітлерівськими прислужниками, з карателями зондеркоманд...

Він вікликав дружину з дочкою до себе: якось проживемо й тут. Але через хворобу Міра Дмитрівна не мала змоги рушити з України в далеку путь, вічним, як любов, кайданим шляхом декабристок.

Невдовзі почали відпускати на «материк», на побачення. Під чесне слово. Багато хто з вільних їхав, і — не повертався.

Він повернувся. З дружиною, з дочкою. Старомодний кодекс честі не дозволив порушити слово.

Зі зиму хвора дружина втратила в суворому кліматі половину ваги.

Треба було рятуватися. Де Києва наважився дістатися з сім'єю в сорок сьомому голодному році. І, звичайно ж, не здобув ні прописки, ні роботи. Для проживання дозволено лише 50-кілометрову зону за Києвом

Зона. Знову зона. Як колимська. Як чернігівська...

Єдиною відродою на багато холодних і голодних почей була зустріч з Максимом Рильським. Колишнього учня, який наче з того світу об'явився, він прийняв з усією теплотою душі. Підозріле після всіх поперівань око виплилого з Лети тридцятишестирічного учня це відчуло навіть тіні нещирості чи остороги до недавнього «ворога народу».

З превеликими труднощами Іванов улаштувався на своєму колись рідному, доінститутському, паровозовагоноремонтному заводі бухгалтером. Але жити довелося в Клавдієві, Мотовилівці, потім у Боярці.

Старий учитель сиробував допомогти. Коли Рильський довів, що Ваня Іванов намагається повернутися на вчительську посаду, але з оформленням нічого не виходить, він, не вагаючись, написав рекомендаційного листа заступникові міністра освіти Філіппову. Не злякався прикрити своїм авторитетом колишнього політв'язя, «троцькіста», «ворога народу». А була ж уже над самим зачесана державна десниця Лазаря Кагановича, який от-от приліпить уславленому поетові ярлик, наче колимську бирку.

Далі дихати стало трохи легше — вдалося посісти скромну посаду шкільного бібліотекаря в Боярці. Харч такий-сякий, не ситніший від бухгалтерського, зате він серед улюблених книжок, цієї неминущої першої любові життя, і — серед дітей.

Відтак з 1951 року і до виходу на пенсію в 1971-му Іван Іванович Іванов у Боярській середній школі.

Внутрішньо щасливий у своєму царстві книг, він поривався до покликання — до вчительства. Але без папірця ти не людина. Скромний бібліотекар з Боярки, з двома курсами франко-романського факультету УІЮ, самотужки давно вже мав університетський курс. Але скоро підкріпить поривання й папірцем — дипломом заочника педінституту.

Однак дітей йому не довірили.

Пізніше начальство змилювалося. На дозвіл викладати у вечірній школі. Дорослих, мовляв, колишньому зеку важче збити з путі.

Після якоїсь інспекції з вивченням під лупу анкет усунули від викладання.

Дорослі учні вже розібралися, що до чого і якого золотого педагога їх позбавляють. Усім класом, у повному складі, до останнього двієчника, поїхали в райвно. Домоглися, щоб учитель докінчив навчальний рік.

А бібліотека, з якої Іван Іванович зробив водночас і краєзнавчий музей, давно вже стала осередком духовного життя звичайної дитячої школи. А сам бібліотекар — магнітом для всіх у Боярці, хто мав потяг до книжки, до знань, до культури.

Розмовляю про ті роки з колишнім учнем — Степаном Лавриченком.

— Кількох уроків Івана Івановича вистачало на те, щоб література, класика, поезія переставали бути предметом з підручника, шафою, набитою корінцями. Я б сказав так: він відкривав океан з сонячною доріжкою до людини. А людина, люди були і є його непересутною любов'ю. Пам'ятаю, коли зібралися на десятиріччя випуску, з усіх учителів ми, хлопці, запросили Івана Івановича, а дівчата свого улюбленого вчителя — з домоводства.

Де ви, Сухомлинські, Шаталови, Амонашвілі? Мовчать, мовчать Соловки, Інта, Колима...

П'ятдесят восьмого, наприкінці літа, коли боярські садки важніють яблуками, а в школі всюди пахне фарбою, якою підновлюють парти до навчального року, прийшов нарешті напірець, якому не було ціни, точніше, ціною було життя:

«Справу по звинуваченню Іванова Івана Івановича, 1914 року народження, який працював до арешту викладачем Роменської середньої школи № 4, переглянуто президією Сумського обласного суду 2 липня 1958 року.

Постанову особливої наради від 9 березня 1937 року щодо Іванова Івана Івановича скасовано, а справу припинено за недостатністю зібраних доказів.

Гр. Іванов Іван Іванович реабілітований.

ЗАСТ. ГОЛОВИ СУМСЬКОГО
ОБЛАСНОГО СУДУ

(Костенко)».

Все.

Реабілітація.

Повне повернення в стає живих.

Але зверніть увагу на формулювання: «за недостатністю зібраних доказів». Цілком правосудна з юридичної точки зору, вона, загальноживана тоді в подібних справах формула, була негуманна, некоректна щодо безневинно скараних, змучених людей. Будімо пришта слідчим вина була, лише недостатньо зібрано доказів. Наче Сталін ще зловтішно і мстиво посміхався у прокурені вуса, і ставево зблискував окулярами, мов наручниками, речник його кривавої «юриспруденції» Вишинський, наче не минулася епоха загальної підозріливості, коли ворогом можна було вважати кожного, на кого виписано ордер, а ордер, послуговуючись словами єжовсько-беріївського чекіста з останнього роману В. Грессмана, можна виписати на кожного. І тільки в останній рік наших часів очищення Верховний Суд СРСР, як, наприклад, «одноділлям», «дочкам Арбату» — дітям старих

більшовиків та лешінських паркомів Ломова-Оппокова, Крестинського, Смілги та ін., які не змірилися з недорікуватістю, ні, не юридичною, а суто людською, і подали касаційну скаргу, змінював формулювання повним, ясним, мов крапка: «за відсутністю складу злочину».

«І. І. Іванов, стаття 58-10, 3 роки», і не зміг би звернутися до Верховного Суду: вже рівно десять років старий учитель прикутий до ліжка у своєму боярському будиночку з вишпями, квітами, колимськими картинами, листами учнів з різних кінців Союзу.

Явні та приховані супротивники перебудови нерідко використовують тезу: Сталін нічого не знав, мало не невищий. А тверда рука їхнього коханого «великого Вождя і Друга всіх народів», що pestила голівку Мамлакат, не здригнулася, коли на 440 виявлених на сьогодні списках накладала резолюцію — до найвищої міри. У цих списках понад 40 (!) тисяч імен, квіт усіх радянських народів. В тому числі і дітей — віком до 12 років...

Так, «великий Учитель» нічого не знав про долю шкільного учителя з Ромен. Мільйонам Іванів Івановичів Іванових визначали гіркий талан маленькі, ромепського чи хатинахського штибу сталіни, зловісне його поредження, справді «коліщатка та гвинтики» його страшної каральної машини. Виконуючи й пере-виконуючи, за аустричним планом, наче стахановці, його діявольської залізності волю. Скільки книг, вистав, полотен, відкриттів забрано в народу? Скільки талантів, доль, життів не реалізовано?.. Можна лише гадати, як би розвивалася наша історія, якби...

Якби, якби, якби...

Учитель-словесник І. І. Іванов міг би, певно, стати літератором. Мав усі підстави. Принаймні те, що належить вам зараз прочитати, написано впевненою, інтелігентною, цілком професійною рукою, часто вражає точністю слова, вивіреною інтонацією, спостережливістю, умінням передати настрої людини і природи, відтворити психологічний стан душі, а головне — відданістю людям. Однак щонайменше хотілося б зараз підходити до твору «з мірками». Не той випадок. Не та в ньому б'ється кров. За дебют у сімдесят сім років плачено надто високу ціну. І хотілося б, щоб і в читача збереглося те почуття, з яким я проковтнув рукопис протягом однієї ночі, так і не зміг заснути і ледь дочекався часу, коли принесу його до редакції, до видавництва.

Написати свою «Колиму» І. І. Іванов вирішив 1958 року. Наступні роки не вельми, м'яко кажучи, сприяли роботі. Уваж-

ний читач знайде кілька детальок, які засвідчують, що дещо сталося на зламі «хрущовської» та «брежньовської» епох і трохи пізніше, коли навіть у статтях «Правди» до круглих ювілеїв реабілітованих видатних діячів партії почали сором'язливо пропускати спільні, як фатум, роки смерті — 1937, коли слово «ГУЛАГ» багато хто в нас узнавав лише з памфлетів, що викривали «класика» відлиги, потім «відщепенця, емігранта» Солженицина, коли сміливі та відверті рішення ХХ з'їзду згадувалися мимохідь, наче крізь зуби. Коли апофеозом обліювання став (зпятий уже в «черненківські» часи) багатогодинний телесеріал «Стратегія Перемоги», де Василь Лановой з побожним підвиванням декламував країні тексти з Самого і про Самого до 40-річчя Перемоги, оплаченої такою солдатською кров'ю, що наврод чи вкладається у двадцятимільйонний лік, з дрозем у колінах стояв біля музейно збереженого стільця, де сидів Генералісимум, Сам, походжав коло столу, за яким накладав свої резолюції не тільки на наступц, а й на розстрілі Він, писаний — навіть голосом! — з великої літери, наче у Біблії.

Хвороба не дала можливості вчителеві дописати свою колишню одіссею, обірвала рукопис на півслові (тому «Записки» друкуються без двох чи трьох останніх сторінок недописаного нового епізоду). «За кадром» лишився зокрема, його останній, третій зеківський рік — «найстрашніший з усіх», як устиг написати Іван Іванович на випущених сторінках. І лише старанням колишнього його учня по боярській школі, пині наукового редактора Степана Лавриченка, який вечорами та у вихідні дні розшифровував зошити свого учителя, переписував на машинці, перезвіряв розшифровку в хворого, уточнював прізвиська та деталі, публікація ця стала можливою. Ну і, звичайно ж, в першу чергу за нових суспільних умов гласності, які вистраждала країна.

От, власне, і все життя. Решту ви знайдете в книжці.

Тож нехай у маленькій будиночок серед вишень у Боярці, до ліжка з білою голесою на високих подушках запізнило приїде гірка радість письменницького першодруку.

Нехай же пролунає і його негаласливий, стриманий голос у величезній нашій спільній праці десталінізації соціалізму.

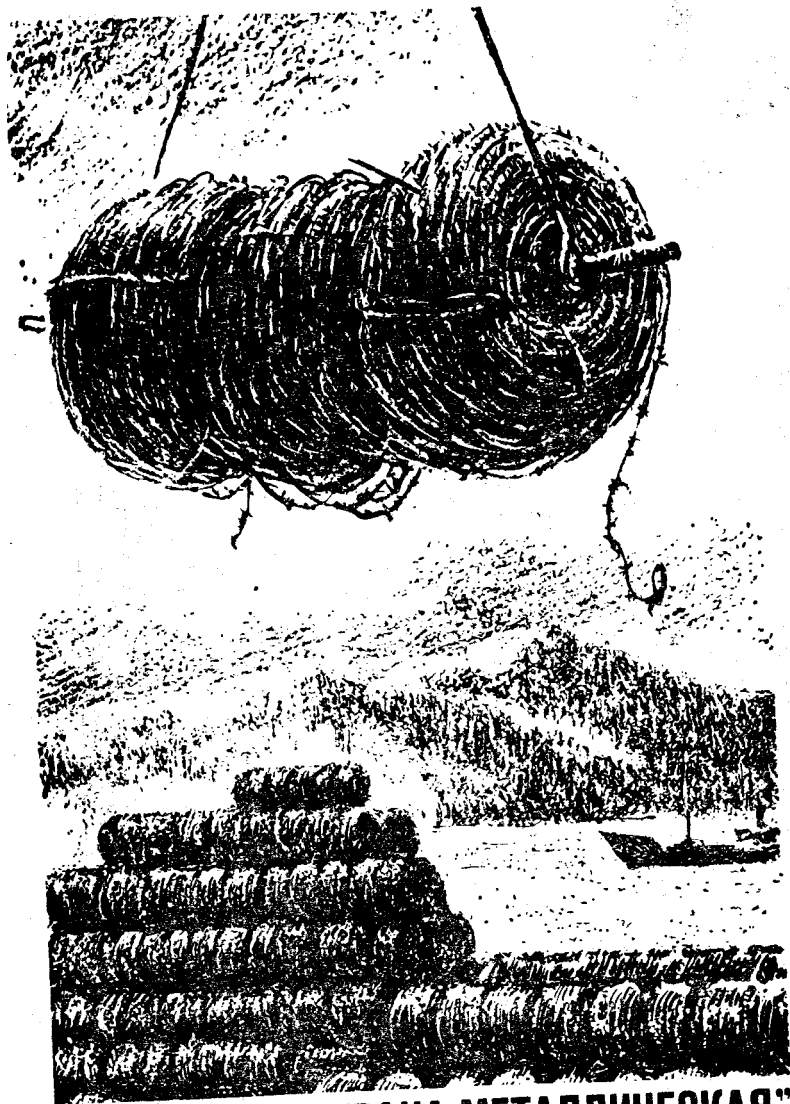
Ігор Малишевський

Р. С. На превеликий жаль, цьому щирому побажання не судилося здійснитися. Іван Іванович Іванов уже ніколи не побачить своєї книжки: він не пережив цієї весни...

Частина
перша

„ЧЕЛЮСКІН”

„ТЕПЕРЬ МЫ – СТРАНА МЕТАЛЛИЧЕСКАЯ”.

И. Сулину

ЖИТЬ СТАЛО
ВЕСЕЛЕЕ!"

СТАЛО
ЛУЧШЕ,

"ЖИТЬ

И. Сталин

ПРИСВОЄННЯ КАТЕГОРІЇ

Не було на світі людини безправнішої за колимського каторжанина. Колись сибірські урядники казали: «Я вам цар, бог і земський начальник». Проте на урядників все-таки була управа. На табірне начальство Колими управи не було.

Коли хтось з моїх товаришів по нещастю на табірному пункті «Челюскін» (а в ті часи ще існували деякі рудиненти прав) посмів було заперечити начальникові режиму, пославшись на Конституцію, той відповів:

— Конституція писана не для вас. А якщо хочеш спробувати, що таке Конституція у нас, на Колімі, я дам тобі тижнів зо два РПР. То як?

Товариш мій, звісно, цього не хотів. РПР — це рота посиленого режиму, кам'яний мішок.

— Ото ж бо й вопо! — осміхався самодур. — А щоб ти не часто згадував про Конституцію, на декаду переводжу тебе на третю категорію харчування.

І перевів.

Десять днів сидів «Захар Кузьмич» на самій баланді і чотирьохстах грамах хліба тільки за те, що згадав про Конституцію, прийняту п'ять-шість місяців тому, про Конституцію, що уславилась як закон найбільшої людяності, про ту Конституцію, яка звалася Сталінською, бо він, найвеличніший з великих і наймудріший з мудрих, очолював комісію з вироблення Основного закону.

У зв'язку з цим мені пригадується наш шлях по Сибіру. Один за одним ідуть ешелони з запломбованими дверима. На даху, на задній гальмівній площадці встановлено кулемети. У заграговані віконця дивляться виснажені обличчя.

— Сталінська Конституція їде! — кричать сибірські хлопці та дівчата (нас узяли у травні).

Вони знають, що до чого!..

Першим з вершителей нашої долі, з ким довелося зустрітися, був Берзін — колишній комісар латиських стрільців, нині начальник Дальбуду. Берзін, Батя, Борода.

Вже перше слово, мовлене ним, потрясло до глибини душі, схвилювало нас:

— Товариші!

Багато хто роками не чув цього слова. Коли в мене на допитах, бувало, вихоплювалося: «Товаришу слідчий!» — Долгов спокійно й рішуче заперечував: «Я для вас не товариш, а громадянин». А Чистов наливавсь лютю. І без того бліде обличчя його робилося ще блідше, він поволі зводився з-за столу (охоронники послужливо підбігали до мене й виламували руки), неквапно підходив: «Сволота!» Кулак без промаху бив у підборіддя, і ти, покаутований, обливаючись кров'ю, падав на землю.

І раптом: «Товариші!»

— Що він сказав? Як він сказав? Не може бути!

В'язні, що прибули з «Джурмою» і зібралися у дворі магаданської пересильної тюрми, заворушилися. Тупі, байдужі лица ожили, в очах зажеврила надія, на деяких обличчях майнуло щось схоже на усмішку, всі потяглися до нього, до Баті, до того, хто мовив це слово вперше за довгі роки.

Берзін стояв на якомусь підвищенні. Поруч з ним десяток табірних чинів (їх майже не помічали). Був він, як мені здалося, середнього зросту, одягнений у все-цивільне. Запам'яталася коротко стрижена голова з великим лобом і невеличка борідка.

Завваживши нашу розгубленість, наше хвилювання, він усміхнувся і продовжив:

— Ви не помилилися, я саме так і сказав — товариші. Сказав тому, що ви, хоч і ув'язнені, але вже не в тюрмі, не за ґратами, а в таборі. У нас немає ґрат, загорож, немає колючого дроту. Це означає, що ви вже наполовину вільні. Ви робітники на колимській землі, отже, товариші по праці тим, хто на «материку» будує соціалізм. Тепер ваша доля у ваших руках. Добре, чесно працюватимете — це вам зарахується і строк буде значно скорочено. Про це розповість начальник «Севлага» товариш Філіппов. На волі ви були бандитами, кримінальниками, дехто — шкідником, ворогом народу. Віднині немає ні шкідників, ні вбивць. Усі ви робітники, трудова армія. Усі товариші по праці, що допомагають партії та уряду будувати соціалістичне суспільство. Робітники золотого цеху країни!

Про що говорив Філіппов, не пам'ятаю, — таке сильне було враження від промови Баті. Але, на жаль, менш ніж через півроку і Берзін, і Філіппов були оголошені ворогами народу і розстріляні. Та й тоді власті на місцях

вершили суд і розправу як хотіли, причому що безглуздіше й жорстокіше, то вважалося краще, ідейно вигриманіше.

Ось начальник табірної пункту «Челюскін» Караїм.

Чи був він насправді караїмом — тозна, але інакше його ніхто не називав. Маленький, пухлячий середнього зросту, натоптуватий, чорноокий, з кучерявою чорною бородою-лопатою, він був дуже мовчазний. Не пам'ятаю, щоб він звернувся до когось чи хтось до нього. Він мовчки з'являвся на краю вибою, мовчки стояв хвилини з п'ять, мовчки рушав далі, завжди з товстою сучкуватою палицею в руках і в незмінному прекрасному накомарнику, що був предметом нашої постійної заздрості.

Коли нас привели на «Челюскін» (чоловік 25—30), то наказали зайти до ідальні і роздягтися. Каптер забирав у нас «вільний» одяг і видавав табірне обмундирування. Коли ми хотіли вже одягати його, крикнув, щоб зачекали, — прийде начальник приймати.

Чекати його довелося хвилини сорок, було холодно, тіло взялося сиротами. Нарешті він з'явився у супроводі лікнома з ув'язнених. Нас почали викликати за списком.

Той, кого викликали, підходив, називав себе: з/к такий-то, такого-то року народження, стаття, строк. Караїм кидав оком на з/к такого-то і казав: «Перша». Лікном записував це до книги і викликав наступного. Усе ввівголоса, швидко. «Перша, перша, перша», — чулося щохвилини.

Надійшла нарешті і моя черга.

— Перша! — буркнув Караїм.

Лікном почав щось йому доводити, показуючи пальцем в особову справу. Караїм звів на мене очі, наказуючи підійти ближче.

Я наблизився. Він мовчки оглянув мене з ніг до голови. Мовчки зробив пальцем обертальний рух.

— Повернись! — перекинув лікном.

Я повернувся.

— Що у нього? — почулося глухе запитання.

— Серце... — Лікном щось пошешки почав швидко казати, гортаючи сторінки справи. — Визначення лікарської комісії... Владивосток... Магадан...

— Перша! — почулося знову. — Пиши. Марш!..

Я зрозумів, що це до мене.

Караїм обернувся, дістав свою палицю, штрикнув кінцем її мене межі плечі. Я зрозумів.

— Перша! — пролунало ще раз.

Тоді це нічого мені не говорило. Досвідченіші й тямковитіші роз'яснили, в чому справа, а суть її я відчув на власній шкурі, і то дуже швидко.

А різниця полягала ось у чому.

Табірну робсилу (ми перекладали це, — і були близькі до істини! — як рабську силу) поділяли на три категорії і залежно від цього визначали характер роботи.

Перша категорія — «тракторна», як ми казали, «водій трактора», тачки. Одне слово, загальні роботи.

Друга — «поламатая», ті самі загальні роботи, але на легшій ділянці.

Третя — «окрема». Цю категорію давали інвалідам, калікам, хворим. Людей з цією категорією призначали на найлегшу роботу при таборі — днювальними, водовозами, різнорабами на кухні та ін.

І ось одним розчерком пера мене з третьої, окремої, категорії переводили в першу, тракторну, з найлегших робіт на найважчі.

Добрий, чуйний лікарю з Владивостока! Усі твої старання, твій героїзм перекреслив бородатий бовдур з «Челюскіна».

Було так. На станції у Владивостоку нас вивантажили десь на запасній колії, вивели на якусь площу, наказали вишикуватись по п'ять чоловік і повели через усе місто до табору. Колоні, здавалося, не було ні кінця, ні краю. Очевидно, вночі підійшли ще ешелони і нас об'єднали. Видовище було гнітюче: суне лавина людей — виснажених, блідих, у багатьох ще не зійшли синці на обличчі, кровоточили рани. А з боків гарчали вівчарки, люто маюкалися охоронники, метушилися командири.

Пізніше таке саме видовисько я спостерігав у Магадані, коли вели власовців. У кінохроніці розгрому німців під Сталінградом так вели колони полонених гітлерівців.

Тут я вперше у житті побачив, уперше відчув масштаби державної влади «народного батька».

У таборі, який містився десь на околиці, біля підніжжя сопки, нас групами заводили до бараків, де комісії визначали нам категорію і направляли до таборів (переважну більшість кримінальників відправляли в Примор'я).

Мене оглядала симпатична жінка-лікар. Тільки-но я зробив кілька вдихів, як вона скрикнула «О!» — і поглянула на мене.

— Ви плачете? — вихопилося в неї.

Мені на очі весь час наверталися сльози. Я картав себе за слабкість, та волога поволока раз у раз застувала світ. Я ледве тримався на ногах. Усю дорогу від вагона до табору мене підтримували з двох боків Постика і Льова. Далися взнаки і дошпити, і сорокаденні мандри, і тривога за маму — все-все.

— Чому ви плачете? — співчутливо запитала вона. — Не плачете? Сльози самі набігають на очі? Сердешний!.. Такий молодий, а серце у вас... Що ж нам робити? Ось що! На Колиму я вас не пушу.

І вона почала щось нервово й рішуче записувати в листок, приклесний до справи.

Підійшов якийсь високий чоловік у військовій формі з двома шпалами та емблемою медика. Вона подала йому мій листок.

— Що це? — скрикнув він, мигцем глянувши на запис.— Ви думаете, що робите?

Вона щось палко почала йому казати, пересипаючи мову спеціальними термінами, очевидно, намагаючись у чомусь переконати.

Та він весь час перебивав її: «Ну то й що? А ми при чому? Не наша справа».

— Як то не наша? — обурилася лікарка.— Адже він там і року не витримає.

— Ну то й що?

— Та зрозумійте, не можу я посилати людину на неминучу смерть.

— Ми повинні дати лише висновок про стан здоров'я.

— От я і даю...

— Що тут у вас?

Це надійшов ще один військовий. Але замість медичної емблеми у нього красувались щит і меч. Пізніше мені сказали, що він прокурор по нагляду за місцями ув'язнення.

— Та от...— лікар назвав ім'я та по батьковій жінки,— написала висновок не за формою.

— Покажіть! Ви думали, коли писали його?! — скипів гнівом і він.— Знаєте, чим це пахне?

— Товаришу прокурор, я лікар, і мій обов'язок дати об'єктивний висновок.

— А ви дасте його так, що цього ворога народу ми повинні негайно відправити на курорт. Перепишіть!

— Але лікарська етика...

— Мені немає діла до лікарської етики. І такий висновок нам не потрібний. Перепишіть!

- Не можу.
- Що-о?
- Не можу я йти проти совісті.
- А проти політики партії можете?! Знаєте, чим кінчаються такі м'якосерді настрої? .
- Не можу, — видихнула вона.
- Справа ваша. Накажіть комусь переробити, — звернувся він до лікаря. — А про вашу поведінку я поставлю питання де слід.

Він пішов. Лікар сам писав мій висновок. Я підійшов до неї.

— Заспокойтесь. І не треба. Перепишіть висновок, все одно нічим тут не зарадиш...

Вона ще дужче заридала. Потім узяла себе в руки. Видно було, яких зусиль це їй коштувало. І, звертаючись до лікаря, сказала:

— Хоч третю категорію залиште. Я буду на цьому наполягати.

— Категорію можна. Ось так! Підпишете?

— Ні!

— Як хочете. А ви чого стоїте? Одягайтесь.

— Одягайтесь, голубчику, — посмінулась вона до мене. — Може, все буде гаразд, попадете під амністію. А я ось не змогла...

Сльози знову виступили в неї на очах.

— Дякую!

— Прощайте!

Я потім часто згадував її. Чи багато хто здатний, навіть сьогодні, так твердо стояти за правду?

А от тупа колода Караїм перекреслив подвиг лікаря.

ПЕРШИЙ ПОГЛЯД, ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО

Колимські нариси в «Літературній газеті» свідчать про те, що майже все змінилося в тому краї, де проминули мої молоді літа — страшні літа. Навряд чи вцілили піонери освоєння Колими, а з тих, хто вцілів, чи багато хто може взятися за перо, щоб повідати правду про минуле. А втім, без минулого немає майбутнього.

Я майже десять років провів у долині Хатинаху, потім — Ат-Уряху, Дебнаа.

«Командировка» (так звалися відділення табірної пункту) «Челюскін» лежить на невеликій притоці

Дебнаа — ручаї Хатинах, відразу ж за перевалом копальської траси, що веде до копальні «Штурмова». У 1937 році «Челюскін» був дільницею копальні імені Водоп'янова. Управління копальні та управління Півночі розташувалися в селищі Хатинах, трохи нижче, кілометрів за три від «Челюскіна». Далі, вгору по Хатинаху, була копальня імені Восьмого березня (пізніше виробки зімкнулися, і копальня імені Восьмого березня стала дільницею копальні імені Водоп'янова). Вниз по Хатинаху, кілометрів за п'ять, лежав Нижній Хатинах — штрафна копальня, про яку ходили страшні чутки. Її називали табором смерті — сумної слави «Серпантинкою», що містилася на крутій сопці, за ручаєм Хатинах, якраз навпроти «Челюскіна».

Приємне сусідство!

Навколо шуміла тайга. Вже через рік ми винищили її в радіусі двох-трьох кілометрів, і коли років через п'ять по тому я знову опинився у цих місцях, то нічого не впізнав — ні дерева, ні кущика. Навіть по стелюх доводилось посылати цілі бригади за десятки кілометрів, щоб хоч якось добути паливо для бараків, бойлерів та екскаваторів. Паливна проблема стала проблемою номер один. А тоді, в 1937 році, навкруги шуміла тайга.

Тільки з лівого боку траси, там, де «Челюскін», був розчищений від дерев п'ятачок. Але й тут де-не-де траплялися пеньки, поодинокі кущі стелюха. Вони дуже вивидко щезли. Зате по праву руч від траси до неба здіймали віти віковічні сосни. Важко було повірити, що такі велети можуть вирости тут, на далекій Півночі, в царстві вічної мерзлоти. Проте вони росли, шурхаючи гіллям, радуючи око. Річ у тому, що коріння сосни, сягаючи мерзлого шару, йшло вже не вглиб, а вшир, далеко простягаючись і пускаючи сотні дрібних, тоненьких павутишок-корінців, які так само тяглися на десятки метрів, переплітаючись з сусіднім корінням, утворюючи дуже міцний настил, на якому, як пам'ятники на п'єдесталах, височіли стрункі золотаві колонні, увінчані короною темно-зеленої глиці.

Була ще одна причина такого буйного росту — мікроклімат. Це одна з особливостей Колими. Мало не кожна долина, кожен розпадок (невеликий вибалок поміж сопками), навіть частина долини мають свої кліматичні особливості. Проїшовши з десяток кілометрів, ви можете десять разів опинитися в різних умовах. Високу, суху,

світлу соснову тайгу раптом заступає грузьке болото, де тонкі прутики карликової берези сотні літ ведуть боротьбу з такими ж тоненькими, покрученими, вузлуватими прутиками модрини даурської; кам'янисті осипи з упертими стовпами останців сусідять з буйними заростами стелюха-кедрача, через які можуть продертися лише прудкі бурундучки та могутні ведмеді.

Усе це від сопок і сонця. Там, де сопки заступили шлях вітрам, розкривши обійми сонцю, за коротке колимське літо усе пишно зеленіє, квітне, росте. Там же, де вітер вільно шугає з краю в край, навіть сонце не може допомогти росту дерев. А коли долина лежить паралельно до руху сонця, то лише північні її схили живуть, а на південних лежить лід, не тоне навіть улітку.

Ділянка хатинахської заплави, від джерела Шах до Нижнього Хатинаха, і була якраз зоною «золотого» мікроклімату. Тут не гули вітри ні літом, ні зимою (тільки навесні та восени відчувалися вони, та й то порівняно недовго), тут улітку сонце майже не сідало, а в короткі зимові дні і сходило, і заходило просто над долиною.

Ніде, окрім долини річки Кам'янушки, я не зустрічав такого розмаїття флори, як тут. Сосняк простягся кілометрів на три (сопка здіймалася дуже похило), поступово дрібніючи і змінюючись тайгою з даурської модрини. Вище, де сопка вже круто бралася вгору, тісно притулившись одна до одної, стояли модрини, перемешовуючись з карликовою березою. Ще вище, по розсипищу, до вершини, йшов стелюх. Він огинав вершину, знову поступаючи місцем модрині, березі, сосні, щоб на новій сопці знову розпочати попереднє чергування, аж до голої вершини сопки Чоч-Чек, яка вела вже в долину «Штурмової».

Заплава річки була ще багатша: окрім сосни, модрини та берези, росли тут якісь просто фантастичні дерева, яким ніхто не знав і назви. Вузлуваті, карячкуваті, покручені, вони безладно простягали в усі боки своє рване, з обдраною корою гілля, дубки стирчало на горішніх вітах занежаяне, неоковирне листя. На довершення всього, вони були обвішані, як шамани, якимось ганчір'ям, травами, мохом, сучками інших дерев. Зарості лозняка вражали своєю висотою та швидким ростом: за день вони встигали піднятися на один-два сантиметри. А іван-чай вимахував протягом літа вище людського зросту і стояв на осонні суцільною стіною, ледь-ледь переливаючись на вітрі рожевуватими хвилями.

На сопках, під соснами, було море грибів і брусниці, у долині — суцільний килим лохини (ми їли її пригорщами), часто можна було бачити кущі ожини, моршкки, шипшини і королеви ягідного царства — запашкої мамури.

Проте ми, люди, поганили цю красу як тільки могли. Уся долина кишила людьми, які нищили, довбали, зривали з матері-землі її зелене вбрання, оголюючи чорне сухожилля вічної трудівниці. Від ручая до табору тяглися вибої (виробки). Вони здавалися чорним струп'ям на прегарному тилі.

Над усією долиною панували велетенські споруди водозбору, що тяглися, як римські акведуки, до промивних приладів, де «робилося золото». Такої гігантоманії, такого розмаху я не бачив більше ніколи. Дуже скоро, через два-три роки, все це безслідно щезло. Тому, гадаю, не зайвим буде для історика Колими відтворити картину перших років її освоєння.

Увесь видобуток провадився тут відкритим способом, найпримітивнішими засобами — за допомогою кайла, лопати, лома. Про екскаватори можна було лише мріяти, бульдозерів не було взагалі. Людина була і знаряддям видобутку, і транспортним засобом доставки «пісків» і відкатки «торфів». В поодиноких випадках використовували кінну тягу. Та ще на бутару «піски» подавалися по стрічковому транспортеру. Ото й уся механізація.

Центром видобутку, його ідолом була бутара — промивний прилад. Він панував над усім, до нього стікалося все, що добували у вибоях, він визначав і ритм, і стиль, і тонус нашого життя. На кожній дільниці стояло два-три промприлади, величезні за розмірами інженерні споруди з дерева.

На висоті восьми-десяти метрів від підшви виробленого вибою, куди скидали промиту гальку, був люк. Він приймав з транспортерної стрічки (іноді з двох) золотоносний пісок і скидав його на грохоти¹ — залізні листи з великими круглими отворами. До грохотів по риштаках подавали воду. Вона змивала з великого каміння примазку — глинисту золотоносну породу, і робітники скидали помите каміння вниз.

¹ Грохот — дуже влучне, образне слово, що відбиває суть процесу: біля нього завжди гуркіт. Щоб тебе почули, людина повинна кричати на все горло. Люди, що стоять під грохотом, мають осиплий, зірваний голос, майже усі вони глухнуть через рік, а то й раніше. Ставили сюди лише політичних.

Дрібніше каміння, галька, пісок, провалюючись в отвори грохота, потрапляли на колоду, що лежала дуже похило і тяглася метрів на двадцять п'ять — тридцять, а то й більше. Колода — головна частина бутари. Саме тут золото відділяється від примазки і осідає на сукні (латах). Побудована колода так. Дно її встилають матами — грубим сукном у два-три шари. Поверх мат кладуть залізну решітку, щось схоже на пристрій для очистки взуття від налиплого болота, що його дбайливий господар прилаштовує біля дверей свого дому. Особливістю решітки є поперечні планки, поставлені під кутом з таким розрахунком, щоб крупинки золота обов'язково застрягали у цій своєрідній пастці і не змивалися водою у відвал. Вода, несамовито ревучи, мчить по колоді, каміння, галька підстрибують, ударяючись об решітку, струшують з себе примазку з золотими крупинками, примазка застрягає у решітці, промивається струменем води, і золоті крупинки осідаючи, падають на мати. Галька зноситься у відвал, а важча примазка скочується в спеціальні уловлювачі «хвостів» (дрібного, найдрібнішого золота). Щоб уповільнити рух гальки, спеціальна бригада бутарників, озброєна гребками, гребе породу проти течії. Такий процес добування золота із золотого піску. Як бачимо, значення води у цьому процесі першочергове.

Вода на Колімі коштувала дорожче за золото. На добування води та підведення її до промивних приладів витрачались тоді величезні кошти. А її весь час не вистачало. Поставало парадоксальне явище: в зоні вічної мерзлоти, де кожний удар кайлом народжував струмок, води завжди бракувало. А у вибої, де добувався пісок, вода була справжнім стихійним лихом, бо заливала вибої і нам доводилося весь час рити осушувальні канали. Але ця вода була вниз і без усякої користі втікала в струмок, а нагорі бутара потерпала від згаги. З цього парадокса і народилися ті величезні споруди, схожі на акведуки Рима, котрі повинні були напоїти водою не-натлу утробу бутари.

Кожен струмок, що протікав по розпадку, ловили дерев'яні ріштаки. Вони тяглися на десятки, сотні метрів, спочатку по землі, потім підіймалися на невеликі козли і нарешті над вибоєм зводилися на високі, міцні ходулі, що тримали центральну їльню частину. Біля кожного промивного приладу від центральної частини відходила

окрема галузка, що подавала воду тільки на цей прилад. Вона була вужча за центральну вітку, і в разі потреби її можна було перекрити спеціальною заслінкою.

На риштаках часто можна було бачити міцного, енергійного чоловіка. Він ходив вузьким краєм риштаків, щось поправляв, іноді задумливо дивився на сопки. Ми звали його водяним богом. Це був відомий інженер-гідромеханік, засуджений, здається, ще в Кемеровській справі. Він був в'язнем. Але найменшу його вимогу беззаперечно виконували всі начальники — чи ув'язнені, чи ті, що працювали по вільному найму.

КОНІ І ЛЮДИ

— Ми страждаємо, це ясно. Але за віщо вони попали на Колиму?

Мовилося про коней, які разом з нами сьорбнули горя сповна, особливо в руках людей черствих і байдужих.

Через місяць-півтора, звідавши різної роботи, наша бригада за порадою нового бригадира Попова вирішила перейти на кінну відкатку (з «материка» саме доставили партію коней). У кінній відкатки було багато супротивників: норма виробітку збільшувалась утричі, а це не жарт. До того ж, як виявилось, ніхто з кіньми досі не мав справи і не міг відрізнити попруги від супоні, черезсідельника од віжок. І все-таки вирішили спробувати. Спробували — і відтоді вже з ними не розлучалися.

Після добрячої хитавиці в Охотському морі та шістсоткілометрового переїзду по трасі нові члени нашої бригади були ще дуже слабкі, один від одного відрізнялися хіба що мастю та зростом. Скоро, однак, почали визначатися і їхні характери.

Першою показала себе Німка.

Це була молода, сильна лошичка сірої масті, із зірочкою на лобі та в білих панчішках на передніх ногах. Вона легко тягла важку грабарку, добре слухалася віжок, не брикалася. Але якось її погонич, збираючись відвести наш десяток коней до конюшні, випустив з рук оброть і присів навпочіпки, щоб оглянути посічену ногу іншого коня. Отут-то Німка вперше і показала свій норів. Відчувши свободу, вона стала дибки, вихнулась і пішла гуляти по всьому вибою, накидаючись на людей, хапаючи їх зубами, намагаючись хвицнути ногою. Усі панічно метнулися вусібіч, а вона, наче ошалівши, скочила до

грабарок, тусонула їх задом, ламаючи на тріски, хапаючи за холки інших коней, які тільки іржанням виказували свій гнів. Уволю натішившись у вибої, вона галопом помчала на високий відвал; як вкопана стала окрай нього, переможно заіржала і, осідаючи на задні ноги, з'їхала вниз, помчала по долині, виробляючи на скаку складні еволюції, злітаючи на дибки чи підкидаючи задом.

Ми всією бригадою кинулися за нею. Стрільці, наша охорона, перелякавшись, що ми можемо втекти, — слідом за нами. Кричали стрільці, кричали ми, іржала Німка, іржали від задоволення кримінальники, улюлюкаючи нам услід. Тільки через годину нам вдалося оточити і спіймати за оборотку Німку. Відчувши себе в руках, вона відразу ж заспокоїлась.

Подібні коники вона викидала ще не раз. Знаючи її норав, візниця вже не випускав оборотів із рук, то вона навчилася колобродити в упряжі. Поробивши справно години чотири, раптом починала комизитися і, відчувши найменший попуст возія, з певною (тим більше з пустою) грабаркою опускалася з відвалу і гасала по долині. Грабарка врешті-решт відчіплювалася. Німка пускалася учвал, голоблі метлялися з боку на бік, що ще більше піддавало їй жару. Та варто було голоблям зачепитися за коріння й зупинити її, як вона втишувалась, легко давалася до рук, працювала, наче нічого й не сталось.

— У, фашистська морда! — горлав бригадир, зненавидівши її за такі витівки. — Щоб ти здохла!

Лупки вона зносила стоїчно, на якийсь час занишкувала, а потім знову бралася за своє.

Друга притча во язицех — «англієць», старий кінь Біллі. В ньому відчувалася порода, але був він якийсь чокнутий, як казав бригадир. Все у ньому було аж занадто не так. Починаючи з того, що був він альбінос. Білі чоловічки дивилися на тебе страшно, байдуже, ніби в порожнечу.

«Марнота марнот, — наче казали вони, — дайте мені спокій, мені нема до вас діла». Був він високий і дуже худий, що робило його ще вищим. І весь ніби складений з маслаків та ребер. Відвисла нижня губа і слюзові очі аж ніяк його не прикрашали. Такий кінь годився би для Дон-Кіхота.

Був він ледачий, флегматичний, сонливий. Міг спати навіть ідучи. Підіймається, бувало, з повною грабаркою на відвал, крок, і без того неспішний, стає ще повільніший. І ось Біллі стоїть уже посеред дороги, заплющив

очі, додивляючись останній сон і ворущачи губами. По-кличуть його — здригнеться, кине голову, зітхне і спроквола посуне далі. Коли сам на відвалі — знову засне. Якщо навіть візьмеш під вуздечку, норовить покласти голову на руку і хоч на хвилю та здрімнути.

Казали, що раніше він працював у цирку. За яку таку антирадянську діяльність його вирішили відпровадити у далекі північні табори, не знаю. Але у нас він справді вичворював іноді дивовижні номери.

Одного разу сталося так, що відбійники не встигли насипати грабарку до приходу Біллі з відвалу (грунт виявився дуже негіддатливим). Біллі постояв-постояв на місці, глибоко зітхнув і почав робити якісь незрозумілі рухи: якось бокаса, ледь-ледь переступаючи ногами, совав грабарку то взад, то вперед. Нам було цікаво, що б це означало. Ми звишка спостерігали за ним. Нарешті стало ясно: Біллі робив поворот на місці. Дивимось, що ж буде далі, нічого схожого з ним досі не траплялося. Обернувшись, Біллі поглянув назад з одного боку, з другого. Ніхто не гукає, ніхто не підходить. І він цекваном пішов на відвал. «Не чіпай його!» — гукнули мені знизу. Я поспішаю до інших коней, розвантажую грабарки, відпускаю коней у вибій. Біллі потупцяв на місці, роззирнувся по боках і почвалав назад. Усіх нас розбиває сміх, але вирішили ще раз подивитися, що ж буде далі (начальства, на щастя, поблизу не було). Біллі знову постояв і знову повагом пройшовся з порожньою грабаркою на відвал.

— Ой, сміхота! Умру! — заходився реготом Колька Землярський. — Братці, не чіпайте Більку! Що він робитиме?

П'ять разів Біллі статечно дефілював на відвал і назад. Нарешті, потрудившись, широко, як завжди, розставив маслакуваті ноги і поринув у глибокий сон.

Але якось він зворушив усіх.

У 1937 році існувало правило (згодом його відмінили): після двогодинної праці били в рейку — десятихвилинний перекур. Для нас це були хвилини блаженства: можна було затагтися димком самокрутки, поговорити з товаришем, досваритися (було і таке). Усе зупинялося за цим сигналом.

Біллі тільки-но впрягли у вантажену грабарку, як пролунав сигнал перекуру. Вибійники повсідалися на осонні, ковогон кудись побіг.

Біллі хвилини зо дві постояв на місці, поглянув за

звичкою на всі боки — і... У Довженка, в його «Звенигорі», у першій частині, є так звані уповільнені кадри: щодуху мчить кіннота. А на екрані нога коня повільно-повільно повзе вперед, опускається, так само повільно здійснюється друга.

Щось подібне відбувалося на наших очах.

Права передня нога Біллі поволі поповзла вгору, повільно-повільно опустилася на землю, зробивши крок уперед. Те саме почала проробляти задня права (він був іноходець), затим обидві ліві.

— Братці, Біллі цирк показує, — шепоче Колька.

А Біллі продовжує в тому ж темпі рухатися вперед.

Коли прозвучав сигнал: «Кінчай перекур!» — Біллі не пройшов і півдороги. «Зажди, не заважай!» — просить Землярський бригадира. А той і сам не може відвести очей від такої дивовижі. Біллі виступає!

Ось нарешті й відвал.

І тут Біллі, впершись грабаркою в нерівність, завмирає і поринає в сон у найнезручнішій і неправдоподібній позі — майже вертикально.

А тепер про Мишка, мого рудого друга.

Якось після одної з витівок сказаної Німки, відводячи пізно ввечері наших коней на кінбазу, за що й мав нагінку, сів я повечеряти сухим пайком тут-таки, неподалік від коней. Сухий пайок — великий привілей, і давали його далеко не кожному — лише тим, хто, працюючи, міг заїзнитися до вечері. Давали пайок натурою: кілограм хліба, а не шматки з доважками, кусень горбуші, хоча й дуже крутого засолу, але ж не голови та хвості з обгризеним кістяком, як у спільному котлі, і, нарешті, межа бажань — кілька грудочок дукру (хоча й зі слідами щурячих зубів). Щасливчики, діставши право на сухий пайок, дорожили ним і намагалися якомога надовше розтягти його, а процес вживання продуктів у натуральному вигляді перетворювали мало не в ритуал. Особливу радість давало те, що їсти можна було не поспішаючи, на лоні природи, можна було затримуватися за межами табору (треба було лише не заїзнитися на перевірку), можна було хоч на час відчутти себе не з/к, а людиною.

Я поволі жував хліб зі шматочком горбуші, відсорбуючи гарячий окріп із бляшанки, дивлячись просто перед собою і думаючи вічну думу людей, вирваних із життя: «Доки ж?..» — як раптом побачив очі. Розумні, довірливі, що заглядали в саму душу. Давно відвик від таких очей, від такого погляду.

Усе ще перебуваючи під враженням своїх невеселих думок, намагаюсь зрозуміти, чиї це очі, хто так дивиться. Довелось добряче труснути головою (чи не силу я?). На мене дивилися очі коня.

Красива руда голова з великою лисинкою від гриви до храпа, широкий лоб. І — величезні круглі людські очі.

Кінь апетитно хрумкотів сіном і дивився на мене.

Інші зовсім байдуже жували сіно, не звертаючи ні на що уваги (Біллі взагалі спав, він завжди спав!), а цей їсть і розглядає тебе. «Господи, — подумалось мимоволі, — та він же усе розуміє!» Я швидко допив свій чай, шкуринки і крихти зібрав у пригорщу, підійшов до конов'язі.

Кіньська морда втупилася у мене своїми великими очима. Мені здалося навіть, що якась подоба усмішки майнула в них. Я підійшов ближче, погладив симпатичну лисинку. Кінь дозволив руці пройтися до кінця морди, затим труснув головою, ніби кажучи: «Ото вже, сам знаю, що гарний!» Я дав йому шкуринку хліба. Він ніжно взяв її. З'їв. Потягся ще. Я дав ще. Знову тягнеться. Віддав і округлини. Чекає ще. Я засміявся: «Ти бач! Нема більше нічого», — і показав руки. Кінь мотнув головою: нема — то й нема, і на тому спасибі, похрумаєм сіна. І взявся їсти, так само пильно дивлячись на мене своїми дивними очима.

Я обійшов конов'язь, щоб краще роздивитися коника.

Це був, як виявилось, молодий жеребець-п'ятиліток, рудої масті, в білих панчішках на передніх ногах. Міцненька, поставна, доладна статура, невелика голова на короткій шиї, широкий круц, добре розвинута мускулатура. Він справляв дуже приємне враження домірністю усіх своїх форм. Поїдаючи сіно, він косував на мене очима, і в них читалося: «Милуешся! Гаразд, я сам знаю, що гарний».

Я не витримав, дістав з кишені останню грудочку цукру, віддав Мишкові і раніше, ніж завжди, побіг до табору.

Дуже хотілося, щоб Мишко потрапив у нашу бригаду. Кинувся до бригадира і почав розповідати про свою знахідку. Попов сидів як чорна хмара і привітав мене мляуком (витівки Німки, як виявилось, бачив начальника дільниці Дятлов, і Попову перепало за них на горіхи). Не звертаючи уваги на десятиповерхове вітання, я продовжував розхвалювати Мишка і натякнув, що непога-

но було б, мовляв, замість триклятої Німки запопасти його. Попов замовк.

— А ти не брешеш? Де він узявся? Всі коні у нас. У них лише один на хазайстві.

— То це, очевидно, і є Мишко! Прекрасний жеребчик!

— Що?! — лютував Попов. — Вони жеребців на підсобці тримають, а нам з паскудною Німкою пропадять?! Закрутивши аж надто мудрованого матюка табірної конструкції, Попов як куля вилетів з барака і помчав на базу.

Його довго не було. Вже й перевірка минула, і відбій пробили, давно вже вляглося, захропало і поснуло табірне людське стадо, а його все не було. Я ніяк не міг заснути, перевертався з боку на бік. Уже й табірні придурки-кусники (ті, що за кусень хліба та миску кандьору виконували за днювальних усю їхню роботу) прийшли, вляглися і засвистіли носами, а його не було й не було. Нарешті, десь, мабуть, близько другої години ночі, він з'явився в бараку.

— Ну як? — кинувся я до нього.

— Порядок! Мишко від завтрашнього дня наш, а Німку — лопатую!.. А ти якого біса не спиш, адже вже скоро і вставать?!

— Та от чекав, як буде з Мишком...

— Молодець, що поміг спровадити Німку... А на Мишкові вони сіно возили... Ну й поматюкалися ми за нього!.. Та ти спи, мать-мать-мать... Я вже й сам з ніг валюся...

А проте вирвати Мишка було нелегко. Тільки втручання Дятлова, перед яким Попов влаштував цілу істеріку, допомогло йому добитися свого. Дятлов був суворий, але справедливий начальник. Він любив людей, які горять роботою. Побачивши, що Попов клопоче не заради забаганки, він подарував йому і дикі вигуки, і пізній прихід і розпорядився відправити Мишка у вибій.

Мишко був справжній трудяга. Він, здавалося, мав уже насолоду від самого процесу роботи, ритму злагодженої праці. Квпливою ногою, трошки перевалюючись з боку на бік, без особливого напруження тягнув він свою грабарку вгору на відвал, жодного разу не дозволивши собі хомутнути, ухилитися від роботи, що траплялося майже з усіма конями. Перекури він явно не полюбляв. Стоячи без діла, він осудливо поглядав на людей, переступаючи з ноги на ногу, часто змахував хвостом, мотав головою. Та тільки-но звучав сигнал:

«Кінчай!» — Мишко витягувався, ніби по команді «струнко», і чекав, поки відчеплять грабарку.

І розумник же він був!

Відчувши, що грабарку відчепили, він сам, без спонуки, обережно задкував, вчасно зупинявся і чекав, поки причеплять повну. Коли щось ставало на заваді і діло стопорилося, він осудливо повертав голову. Та варто було вибійнику усунути затримку, погладити його по спині, сказати: «Мишко, пішли!» — як він пахилляв трохи голову, подавшись усім тілом уперед, напружувався, зрушував грабарку з місця. Лише після цього робив перший крок і перевальцем, легко, за іграшки тягнув свою грабарку (а вона у нього була полуторна!). Піднявшись на відвал, він шукав очима мене. «Мишко, сюди!» — гукав я йому, а він тільки кивав головою: сам, мовляв, знаю, — і йшов просто до мене. Я часто користав з цього, щоб спорожнити його грабарку в такому місці, куди іншим коням дістатися було не під силу (траплялося це головним чином під час нарощування відвалів — операції відповідальної і клопітної).

Підійшовши, він з добродушно-лукавим виглядом підштовхував мордою руку, очікуючи на віддяку. Я спеціально залишав йому шкуринки хліба, випрохуючи їх у блатарів (кримінальників), давав маленькими кусняками, намагаючись розтягнути подачки надовше. Коли скоринок не вистачало, я рвав траву, спустившись з відвалу. Мишко з задоволенням брав і траву. Підганяти його ніколи не доводилось: як тільки грабарка спорожнялася, він відразу ж повертався у вибій по нову, іноді навіть тюпцем. І ніколи не нервувався, як інші коні, то різко здаючи назад, то, навпаки, пориваючись якомога далі ступити від краю відвалу. Якщо треба було відійти трохи назад, він робив точно такий крок, який був потрібен, начебто розуміючи, чого від нього хочуть. Але траплялося, що ми з ним помилялись у розрахунках, колесо занадто далеко відкочувалося назад — і величезна брила ґрунту зависала над десятиметровою стіною, голоблі здіймалися вгору, давили знизу на хомут, хомут — на горло. Деякі коні в таких випадках падали на землю, а бувало, що й з відвалу, разом з грабаркою перекидаючись кілька разів. Але Мишко в таких випадках напружував усі свої м'язи і, крекчучи, долав вагу грабарки, треба було йому лише трохи підмогти. Жодного разу він не зірвався з відвалу, хоча бувало, що мало не втрачав свідомість.

Не знаю, чого в ньому було більше — розуму, лукавої добродушності чи довіри до людини. Але дуже часто, дивлячись на Мишка, я мимохіть пригадував учення індійських мудреців про перевтілення, і мені здавалося, що колись він був людиною, що він усе розуміє, наділений високим інтелектом, мислить, як і ми.

Не раз намагалися під різними приводами забрати у нас Мишка («Кращого коня віддали у бригаду до фашистів!»), та Попову якимось вдавалося відстояти його. Мишко так само працював у нас, чесно заробляючи свій хліб. Тільки зима та перехід на зимові розкривні роботи на механічній доріжці розлучили нас.

А невдовзі мене з «Челюскіна» перевели на недоброї пам'яті Нижній Хатинах. Я вже не думав, не гадав зустріти когось з колишніх друзів (і, справді, майже нікого потім не зустрічав), але з Мишком все-таки зустрівся.

Сумна це була зустріч!

Якось, уже після звільнення, попав я на кінбазу «Челюскіна», розмовляв з конюхами (усі були нові, і коні були у них інші, і не було страшної «Серпантинки» — на її місці зараз кінбаза). Вони не пам'ятали ні Біллі, ні Німки.

— А чи не знаєте ви, що сталося з Мишком? — запитав я. — Був тут колись такий гарний кінь.

— Мишко? Та живий він. Правда, не кінь уже, а доходяга. Та осьде він! Хіба не бачиш?

Я подивився туди, куди вказував конюх, і остовпів.

У самому кінці конов'язі стояв кінь рудої масті, з такою знайомою лисишкою на морді, але — майже зовсім сивий.

Я підійшов ближче. Так, це справді він! Але, боже, що з ним сталося! Худий, з запалими боками, слезозливими очима, з ребрами, що стирчали з-під шкіри.

— Мишуню! Впізнаєш?

Він підвів голову. Якесь нерозуміння, подив промайнули в його очах.

— Мишуню! Та це ж я!

І диво: у вигаслих очах майнуло щось від колишнього Мишка — лукаво-насмішкувате, добродушне. Він легенько махнув хвостом і потягся мордою у мій бік. Упізнав!

Я кинувся до нього, обняв за шию і поцілував у самісіньку морду, мало не заридавши.

Він поклав голову мені на плече, тяжко аїтхнув, губи його ворушилися, ніби шепотіли щось на вухо. І — не вже привиділось? — сльози дужче заструменіли з його очей.

Я цестив розумну, бідну, ласкаву морду, водив рукою по холці, а він дужче і дужче валягав головою мені на плече...

Конюх розповів сумну історію мого друга. Завідуючого кінбазою за якісь махінації зняли з посади і перевели в іздові на загальні роботи. Він відвоював собі Мишка і завдяки йому виконував норму, а зимою попав у бригаду лісорубів (тайгу рубали вже кілометрів за п'ять, і доправляти дрова стало важко), возив на Мишкові заготовлені колоди. Рубали дерева високо на сопці, звідти волоком спускали вниз, на дорогу, тут накладали у сани, одне слово — тьма-тьмуца роботи. Чи міг опуститися до такого привиження бандит — колишній завідуючий кінбазою? Анїтрохи не вагаючись, він змушував Мишка підніматися крутим узвозом до штабеля дров, там вантажив сани (накладав на Мишка, як завжди, удвічі більше, ніж на інших коней) і спускався з гірки, як на санчатах, притримуючи коня за віжки.

Сила Мишкова, його розум і кмітливність довгий час допомагали їм уникнути біди, та вона була невідворотна, тим більше що людина дедалі нахабніла, бачачи, що кінь справляється з будь-якими труднощами.

Одного разу... Чи віз був заважкий, чи сопка стрімкіша, чи візниця перехилив зайву порцію спирту (взимку нам давали спирт), але сталося непоправне: сани заковзали по сопці, і що далі, то швидше. Хоч як упирався Мишко, майже сидячи на задніх ногах і витягнувши передні, хоч як рвав йому зуби мундштуком возій, сани набирали швидкості, летіли стрімко вниз, б'ючись об нерівності ґрунту, підстрибуючи, нахилиючись набік. І раптом схований під снігом сук прохромив пах коневі. Мишко стенувся, осів, сани перекинулись, перекинули і коня — і вони помалу-поволі сповзли до підніжжя сопки на дорогу...

Коня вдалося врятувати (прохромлена, на щастя, була лише нога біля паху), але Мишко назавжди лишився калікою.

Ридма ридав я, плакав разом зі мною Мишко, дедалі важчала його голова на могому плечі...

Це була остання зустріч з другом.

МИ І НАША РОБОТА

Якщо вгорі над нами зводилися акведуки риштаків, то внизу, у вибої, повновладним господарем був транспортер. Саме він, його стрічка, що пливла по валиках, визначала ритм нашої праці.

Тут відбувалося головне — добувалося золото.

До стрічки транспортера, як нитки павутини, збігали тоненькі стрічечки трапів-доріжок, якими на тачках везли «піски». Біля транспортера трап підіймався трохи вгору, вище стрічки, де у помості був люк, і в нього з обох боків відкатники висипали вміст тачок. Потім другим трапом спускалися вниз, поспішаючи до свого вибою. А порода, впавши на транспортер, повзла далі, до нового помосту, в інший, ширший люк. З цього люка вона зсипалася у вагонетки, що підіймалися нагору, до грохотів, щоб тут, на бутарі, пройти процес промивки.

А відкатник тим часом поспішав до свого вибою, де двое вибійників з його ланки вже встигли до краю наповнити тачку новою порцією золотоносного піску. Кайлом, а іноді й ломом вони підрубували, дрібнили породу, лопатою накидали в тачки. Вміст золота у породі був такий великий, що ми навч бачили не окремі крупниці золота, а самородки вагою десять, двадцять, а то й соток грамів. Бувало й так, що, з великим трудом відваливши, відірвавши від ґрунту брилу породи розміром півтора-два квадратних метри, знаходили під нею три, а то й п'ять самородків з долоню завбільшки. А після дощу доріжки, по яких стікали цівочки води, були суціль золоті.

Ніколи не думав, що натуральне золото може мати такі розмаїті форми. Тут можна було побачити і фантастичні фігурки, покручені, ніздрюваті, брудні, якогось червоного, навіть коричневого кольору, ніби вибиті з пекельного полум'я, і красиві, рівні, ваговиті, схожі на рисові зерна відшліфовані золотинки; були тут і майже невагомі пластинчасті випукані лусочки, ледь помітні для ока.

Але ми, наша бригада, працювали, головним чином, на ГПР (гірничопідготовчі роботи) — на розкритті «торфів». «Торфи» — порожня порода, що залягає над «пісками». Вони розкривалися (видалялися) взимку. Проте і для літнього сезону залишалося на розкривання багато площ, через те що золотоносний шар був завтовшки лише двадцять, тридцять, п'ятдесят сантиметрів, а «торфи»

залигали пластом півтора, два, а то й три метри. «Піски» повсякчас наступали нам на п'яти, розкритих площ, як правило, не вистачало, і доводилося докладати всіх сил, щоб забезпечити добувачам потрібні площі і фронт робіт. Окрики «давай, давай!» не втихали над нами ніколи, вчувалися навіть уві сні. Мені «пощастило»: виявився талант відвальника. Мої відвали, особливо за кінної відкатки, були відрізними, до того ж я сам справлявся з роботою там, де раніше ледве справлялися троє із «своїх» — кримінальників. І начальник «Челюскіна» інженер Дятлов (здається, найталановитіший з усіх гірничих інженерів, яких я зустрічав на Колімі) прогнав кримінальників (відвальні роботи були їхнім привілеєм), наказавши залишити на відвалі лише мене.

Перші два тижні було важко, потім стало легше, і я зміг придивитися до своїх товаришів по нещастю.

Люди тут зібралися різні, строкатішу компанію важко й уявити. Були добрі, чесні, культурні люди, які зберегли духовну чистоту і в страшних умовах табірної життя. Були й такі, що не витримували життєвих випроб, опускалися й гинули. Проте були й такі, котрі потрапляли до таборів закономірно, у суспільстві їм не було місця, але, на жаль, на Колімі вони стали привілейованим прошарком, погіршивши і без того нелегкі умови нашого життя.

Про справжніх людей я розкажу потім, почну з покидьків суспільства.

УБИВЦІ

У нашій бригаді (тоді ще бригади були змішані) якись чином опинився молоденький хлопчина років двадцяти Колька Землярський.

Веселий, компанійський, симпатичний на виду, він подобався мені своєю енергійністю, оптимізмом, ненавистю до склочників (а вони справжнє лихо в тюрмі і на катерзі). Він так само симпатизував мені, часто допомагав (надто попервах, коли ми ще працювали на тачках), заступався за мене. Зійшлись ми ще й тому, що були наймолодшими у бригаді. Він дуже любив слухати мої розповіді про книжки (сам він читав мало), часто просив: «Друкни рман». Задля цього навіть змінив своє місце, аби бути завжди поряд зі мною. Якось він попросив розказати про себе, за що арештували, як було на допитах. Відтоді його ставлення до мене стало ще тепліше, людяніше. Про себе він уникав говорити.

Як же я був здивований, коли одного разу почув його розповідь про себе і виявилось, що він, Колька Землярський, добрий, чуйний, симпатичний хлопчина, — убивця. Причому не випадковий убивця, яким був, скажімо, Федір з чернігівської тюрми, а професіонал, на рахунок якого кілька «мокрих» діл і принаймні одне з них садистське.

За професією Колька забійник худоби, спеціаліст своєї справи. Коли він був ще підручним, майстер узяв його на діло (він був домушник). Тут Землярському довелося вперше пришити хазяїна квартири, який раніше повернувся додому. Потім були інші випадки, коли доводилося братися за ножа. Так він порішив п'ять чи шість чоловік.

— І не жалкуєш?

— Ні, діло вимагало. Ну... намагались обійтися без мокрого... та всього не передбачиш. Старалися тільки, щоб відразу, без мук...

Але одного разу не обійшлося без мук.

Дівчина, яка гуляла з Колькою Землярським, захопилася приїжджим студентом.

— Спочатку мені було байдуже, — розповідав він. — Я її не любив, а так тільки, присмно було. А тут товаришки почали жартувати, брати на глузи. Я тоді до нього: обличчя дівку, не твоя, погано буде. А він тільки плечима стенає. Ти, каже, їй не пара, вона про робітфак мріє. А ти, мовляв, просто забійник на бійні, всього-навсього сім класів закінчив, та й ті через силу. Зло мене взяло, самолюбство заговорило. Хильнули ми якомсь з друзками. Ті знову сміються з мене. Я й вирішив поквитатися. Підстеріг увечері, коли вони додому з кіно поверталися. Попрощалися в підворітті. Поцілувались, як і годиться, і я так, бувало, прощався. І залишився він сам. А йти в «Нахичевань» треба через поле, місце глухе, сам знаєш. Я й підкотив до нього. Що, кажу, суко, солодко Валька цілує? А він, мабуть, відчувши недобре, надав ходи. Нічого, каже, цілується, але й інші незгірш. А, кричу я, перебирать став, інші, кажеш, не гірше? Я ж просив тебе — котись від неї, а ти що? Не пара, казав, ти їй. Що тепер скажеш? І різонув його «пером» (фінкою) так, злегка. Бачить хлопець, що я не жартую, проситься став: «Колюню, друже, не треба!» А, стерво, кричу, тепер — Колюня, друг! Тож одержуй це й на пам'ять про дружбу! Та раз його, ще раз... Він на коліна, слабак виявився — повзає, просить... А я вже зупинитися не можу, разів десять ударив його,

проте легко. А він плазує та сльози ллє. Ну, сумно мені стало. Штрикнув його у зашийок, щоб напевне... А сам на «малину» покотив — випити захотілося...

— І за це тебе сюди?

— Ні,— відповів Колька.— Те обійшлося. В «Нахичевані», сам знаєш, нічліжки ще тоді були. Усе звернули на бандюг, які там ночували. Який слідчий захоче моркувати зі справою, де всі кінці у воду, а я їх добре заховав, ніхто й не запідозрив. Дехто з хлопців здогадувався, та й Валька теж. Але я розіграв подив, як по нотах. А тут і слідчі «знайшли» вбивцю,— його давно шукали, але в інших справах, а тут видався зручний момент, підшили і це. Слідчий, кажуть, навіть ордена одержав.

— А ти не шкодуєш?

— А чого шкодувати? Слимаком виявився. Крім того, дівчину почав відбивати.

— А з Валею як?

— Та ніяк. Побачив, що впала на такого нікчому, то в мене все й пройшло. Та й раніше нічого особливого не було. Якби не хлопці, не чіпав би його. Ображало, що сміються.

— А на Колиму як потрапив?

— Ну, це справа окрема, сам старався відійти подалі.

— ???

— Так, сам. Правда, не думав, що опинюсь на Колимі, та й строк не такий, лише три роки. А ось попав сюди і не шкодую.

— Але ж ти сам, кажеш, постарався?

— Гаразд, нехай так, нікому не казав, а тобі скажу. Сміятися не будеш, а іншим, диви, ні гу-гу...

Так от. Був у мене товаришок, разом домушникували. Ще коли той майстер живий був, що прилучив мене до мокрого діла,— його потім порішили за карточний боржок. Удвох квартири оббирали, на варті його пацан стояв. Усе було гаразд, добре працювали. Аж тут уплуталась одна маруха. З Одеси приїхала. Баба, скажу тобі,— вогонь, не те що Валька. Гарна, бідова, до чоловіків охоча. Ну й за нею багато хто упадав. А вона, стерво, усіх відшивала, на нас око поклала. Та й упала... На обох сразу... Ми, правда, обоє були нічого собі, показні. Він трохи старший, років тридцять йому, я молодший, але вродливіший. Дівчата сохли по мені. Та причарувала вона. Не одну нічку провів з нею, думав — тільки моя. А згодом став помічати, дівчата помогли, очі відкрили — через ревності, ясна річ. Став помічати,

що й напарнику дещо перепадає від неї. То він не може на «роботу» вийти, то в неї нічка не вільна. Нарешті не витримав, поговорив з дружком начистоту, все йому виклав: і що він старший, і що дружина у нього є, і що любить маруха його не за красиві очі, а за гроші, — він усе їй спускав, навіть з дому почав тягати речі, — що любить вона, мовляв, тільки мене.

Ми обоє були під мухою. Слово за словом — до кулаків, а там і до ножів дійшло. Спасибі, хлопці розняли, хоч ми й подряпали трохи один одного, мене навіть до лікарні поклали.

Коли маруха про це дізналася, вона дружка мого так відвадила, що тільки ой люлі, малина. Осоромила й висміяла перед усіма. А до мене в лікарню щодня ходила. Цілий тиждень, доки лежав там...

— Днів через п'ять по тому, — продовжує Колька, — я дізнався від дружка-слідчого, — був один там знайомий, — що мій приятель написав на мене заяву: мовляв, я висловлююся проти Радянської влади, хвалив Троцького. Ти розумієш — підшивав троцькізм. А це хана. Думали-гадали ми, що робити. Як не крути — тюряга. Та ще п'ядесят восьма — троцькізм. Що може бути гіршого? Тут мій дружок і каже:

— Знаєш, Колька, сідай у тюрму.

— А це навіщо?

— Дурню, зрозумій: не сядеш сам — посадять, та ще за п'ядесят восьмою, а так підеш за побутовою. Вкради, наприклад, гаманця, але так, щоб тебе спіймали. Ну, наб'ють морду — не страшно! Зате — трояк і побутовка. А заяву я порву, про неї ніхто не знає. Тож і кінці у воду!

Ну, хильнув я задля хоробрості, щоб були обставини, які пом'якшують провину. Пішов на вокзал, підченив чемодан у дівчини — вона битися не буде. Усе робив грубо — затримали. В дорожній міліції носа роз'юшили, ребра порухували — так уже в них заведено. Ну, а на суді привісили п'ятак, а не трояк, як гадалося. Чомусь на Колиму відправили. Хоча це, мабуть, на краще. На вокзалі, прощаючись, я шепнув марусі, що товаришок скурвився, ходить до «кума», доносить. Листа прислала, що його порішили. Тепер я вільний, є заліки, строк скоро кінчається...

Так я вперше дізнався про ту гангренозну епідемію загальної підозріливості і доносів, що розповзлася по тілі нашої держави в тридцять сьомому та наступних

роках. Договір з фашистською Німеччиною ще посилив і прискорив перебіг хвороби, ускладнив її каламутною хвилею ангісмітизму та національної дискримінації. Зворотний бік культу Сталіна майже миттєво позначався на кількісному й особливо якісному складі населення таборів. Так, наприклад, з'явилося багато кримінальників, засуджених за політичними статтями. Наш новий бригадир Попов, відомий фальшивомонетник, надзвичайно тонкий гравер, був засуджений на десять років за контрреволюційну діяльність. Доніс на нього партнер по фальшивій монеті, з яким не поділили барищу. Його долю розділила і дружина: «Знала, але не донесла».

А після договору з Німеччиною для ув'язнених німців з Поволжя були створені такі умови, яким заздрили навіть кримінальники. Утворили окрему бригаду, перевели до барака з дощаною підлогою, прорізали великі вікна з подвійними рамами (у наших були одинарні), поставили кілька печей, скоротили норму виробітку (річ небувала взагалі) і відповідно поліпшили харчування, дозволили одержувати посылки в необмеженій кількості. Одне слово, лояльність до гітлерівської Німеччини стала основою табірного благополуччя і всіляких пільг.

Приклади можна наводити ще, але досить і цього.

А тепер знову про вбивць.

Була на «Челюскіні» одна бригада. На ім'я бригадира воця звалася бригадою Кулябка навіть після того, як сам Кулябко пішов з неї і був переведений на іншу копальню, — так пристала до неї ця назва.

Це була бригада доходяг.

На Колимі ходив сумний анекдот. Пише додому матері такий доходяга листа: «Мамочко, пришли мені якнайбільше сухарів, а то я вже зовсім дохожду». — «Доходь, скоріше доходи, рідний, — відповідає мати. — А то я вже всі очі видивилась, чекаючи, коли дійдеш».

Доходяги — це ті, хто опускався фізично й морально, хто не мав сили чинити опору, хто стрімко падав униз. Переважна більшість з них — це люди, не пристосовані до життя, які не знали доти фізичної праці, люди виснажені допитами і тортурами, ослаблені від етапів, недоїдання, холоду і голоду, каторжного режиму.

У бригаді Кулябка були люди високої культури — професори, артисти, священики, вчителі, перукарі, бухгалтери, економісти, були й дармоїди, старці, наприклад, — одне слово, всякі були.

Чи не найжалюгіднішим з доходяг бригади Кулябка

був Мишко (прізвища не пам'ятаю, та чи й було воно в нього взагалі?), професійний прошак.

Важко уявити постать жалюгіднішу й недоладнішу, ніж цей Мишко. Маленький на зріст, майже карлик, він виглядав ще меншим через те, що завжди ходив опустивши голову, ніби шукаючи щось. Маленька голівка, навіть як на його карликовий зріст, завбільшки з кулачок; вузенький-вузенький лобик, посічений глибокими зморшками; маленькі-запалі очиці невиразно-брудного кольору, торчкуваті вуха, сумовито опущені кутки рота. На додачу ще й повна відсутність плечей. Тулуб якось безпосередньо переходив у коротку шия, біля якої теліпалися коротенькі безсилі ручки з пальцями-обрубками. Взагалі, Мишко міг би змагатися з Квазімодо на карнавалі біля собору Паризької богоматері.

Він був ізгоєм серед ізгоїв. Не було, здається, людини, яка б не вдарила його, не штовхнула чи просто прогнала геть, як шолудивого собаку. Мишко не ображався. Тільки почував місце, по якому вдарили, здивовано поглядав на кривдника і поволі уступав з дороги. Ця повільність дратувала ще більше, а декого просто лютила. Наш бригадир Попов, і так не дуже делікатний, просто сатанів, забачивши Мишка. Одного разу дійшло до того, що він схопив стільця і став ним молотити його по спині. Мишко тільки кречав за кожним ударом і, відступивши на крок, чекав пового. Барак завмер, чути було навіть окремі обурені та здивовані вигуки, але ніхто не наважувався підійти до Попова, у якого вже піна виступила на губах.

Як і всі, я заціпенів, дивлячись на цей вибух тваринної люті, на це вбивство, що діялося просто на очах (я вперше бачив таке тут, у таборі). Та ось Попов опустив стільця дужче, Мишко не встиг ухилитися, удар оглушив його, і він зі стогоном осів на землю. Попов якось дико вереснув і підняв стільця ще вище. Не пам'ятаю, як я опинився поряд з бригадиром, як учився йому в руки, як затримав удар. Пам'ятаю лише, що ми тягали того стільця, намагаючись вирвати один в одного. Спам'ятався і Попов. Він випустив стільця, від несподіванки я гримнувся додолу, а Попов кулаками, ногами почав бити мене куди попало. Та врешті оціпеніння минулося, Попова відтягли (він був несамовитий, замість матюка з горла виривалося якесь хрипіння, очі налилися кров'ю). Його зв'язали рушником, відтягли до ліжка, прив'язали простирадлами. Він ще довго вивергав

прокляття, погрожуючи зарізати мене і «всіх фашистів», Кольку Землярського (це він зв'язав Попова), Мишка і всю кулябкінську шантрапу разом з бригадиром. Нарешті заспокоївся і заснув.

Я вмив обличчя. Він розбив мені носа, чимось подрянав шию, підбив око. Рани кровоточили, у роті присмак чогось кислого, нерви як натягнута тятива. Пробував заснути, але сон не йшов. Картини побоїща, одна страшніша за одну, поставали перед очима.

Зібравши всю силу волі, я примусив себе відключитися, заснути. Нерви поступово понукали. Я задрімав.

Сильний удар під бік повернув мене до дійсності. Я розплющив очі, — наді мною стояв Попов.

Його гарне обличчя (він справді був гарний мужньою красою) було бліде, великі очі здавалися ще більшими у сутіні нічного барака, під ними залягли чорні тіні.

— Злякався? — хрипів він. — Не бійся, не зарізати тебе прийшов, хоча і міг би. Бачив? — Він витягнув з кишені фінку, погрався нею. Руки його тремтіли. — Не буду бруднити рук. Але як ти посмієш підняти руку на мене, на бригадира? Ти розумієш, що досить мені сказати слово — і ти будеш на «Серпантинці»? Знаєш, що варто мені захотіти — і тобі зроблять «темну»?

Я знав.

— То якого ж біса ти поліз на мене? — уже кричав Попов.

— Не кричи, хлопців побудиш.

— Плювати я хотів на них! — Однак перейшов на голосний шепіт. — Кажі, як ти посмієш підняти на мене руку?

Правду кажучи, я, кинувшись до Попова, ні про що не думав, все сталося якось зненацька. Очевидно, зробилося не по собі від споглядання дикої сцени і захотілося припинити її.

— Кажеш — не знаю. Але ж не міг ти не знати, що йдеш проти мене, свого бригадира?

— Навпаки, швидше за тебе.

— Як це?

— Адже ти міг його вбити.

— І шкода, що не вбив.

— Але ж це означає вбити людину!

— Хіба він людина? Нікчема смердючий, а не людина. Ти знаєш, за що він сидить? За те, що вбив старця і хотів звалтувати дівчисько... А ти — за нього. Та не я буду, якщо не порішу цю гадину! — знову вибухнув він.

— Слухай, Попов! Ти чоловік розумний. Невже зробиш таку дурницю? Ну, вб'єш його, а далі що? На «Серпантинку»?

— На «Серпантинку» за нього не пошлють. Додадуть строк — і тільки. Зате переминою цю трикляту п'ятдесят восьму на кримінальну!

— І ти гадаєш, що переминять? Помиляєшся! Пришлють ще щось за тією ж п'ятдесят восьмою, якусь диверсію чи економічну контрреволюцію за нищення казенного майна.

Попов розсміявся. Думка, що людина — це казенне майно, видалась йому забавною.

— А й справді, через таке г... ще зайвий строк матимеш. Але все одно я витурю його з нашого барака. Вночі він слабкий на втори, гад... Розкажи краще про себе, я давно приглядаюсь до тебе і не можу збагнути, що ти за один. На цю сволоту, на «Сидорів Полікарповичів», — так іноді називали політичних, — ти не схожий: працювати вмієш, хоч і слабосилий, у помийницях не ладити... За що тебе взяли?

Я коротко розповів про себе.

— Усі ви кажете, що не винуваті! Хоча... ти наче правду говориш... Ну, та дідько з ним! Ти мені подобався — не такий, як усі, з тобою і поговорити цікаво... І знай: з відвалу я тебе не переведу у вибій. Десятих казав, щоб тебе поставити у вибій, а на відвалі — Белінга. Чорта з два! Залишишся на відвалі. А зараз — спати!..

Було вже за північ. У мене давно злипалися очі.

Але не встиг я заснути, як відчув, що хтось обережно термосить мене за плече. Ні, не судилося мені, очевидно, заснути цієї ночі. На підлозі біля ліжка навпочіпки сидів... Мишко. Він легенько штовхав мене у плече і сунув під ніс жерстяну консервну банку.

— Прокинься, чуєш! Та прокинься! Поїж трошки. Він настійно сунув мені банку.

— Ти чого?

— Та ось приніс тобі, поїж трохи... А ти спиш... От горе... Тож я буджу тебе, поїж трохи...

Мишко підробляв уночі на кухні: мив посуд за блатарів (кухонна обслуга була із своїх, але працювати не хотіла, грала в карти, а всю роботу за них робили «шістки» — раби, яким дозволялося за це жерти від пуза).

— це начальнику готували, та він не помер. Я сам з'їв трохи, а це тобі.

— Навіщо ж мені? Собі б залишив...

— Ні! Це тобі. Собі ще добуду. Кухар дає. Каже — добре стараєшся, приходь ще. А це я тобі. Ти мене врятував.

— Та не врятував я тебе. Попов сам прийшов би до тями...

— Ні, убив би, я його знаю. Він сердиться, що я вночі в постіль мочуся... А хіба я винен? Я б з радістю не робив цього, так це ж уві сні... От горе!.. А ти скажи, — та ти їж, їж більше, бач, який ти худющий, — скажи мені, чому він мене стільцем? Га? Адже так і вбити не довго. А він б'є... От горе, так горе!

Здається, його найбільше дивувало не те, що його б'ють, а те, що б'ють стільцем.

Була вже друга година ночі, коли мені вдалося нарешті заснути.

Нещасний дурень привернувся до мене. Щоночі він будив мене і пригощав дарами з кухні. Мені були і неприємні ці приносини (його перевели в бригаду обслуги асенізаторів, але він все одно продовжував працювати на кухні), і жалко було ідіота (усі його гнали, усі його били, і він усім своїм темним, щербатим еством тягнувся до мене). Щоб не образити, я брав у нього їжу і ховав її, кажучи, що з'їм уранці, а сам віддавав її членам бригади Кулябка, нещасним, голодним, змученим людям, які іноді вже й на людей були не схожі.

Якось уночі мені не спалося, і коли Мишко підповз до мене (а він не приходив, а саме підповзав, підкрадався), я запитав, чи правда, що він убив прошака, і як взагалі він жив досі, що робив. Ось приблизний переказ його жахливої життєвої повісті.

Народився він у сім'ї жебрачки.

— Батька в мене не було. Мамка нагуляла з кимось, а з ким — і сама не знала. Багато хто бував у неї. Хто хотів, той і брав, особливо коли була п'яна. А пила вона щодня. Назбирав кусників та копійок і посилав мене по горілку. Товаришочки відразу з'являлися. Кому не хочеться випити на дурничку? А вона добра була, мамка, нікому не відмовляла. А бувало, що й по дорозі нап'ється. Та й лежить п'яна, хропе. Замерзла вона зимою, мамка, п'яна була. Приходжу додому, кажуть: нема мамки, замерзла. От горе!.. Став жити сам. Жебравав... А якось хотіли мене пастухом зробити. Пожалили.

Ти, кажуть, Мишку, вже великий, працювати треба. Походи за чередою, за коровами. А це нелегко. Вони, гади, розбредуться, полізуть у жито. А ти бігай, заганяй. Та й потиличників надають, якщо корови у шкоду зайдуть. Під суд тебе, кажуть, за потраву колгоспного поля. А хіба я поле труїв? А бач, мусиш відповідати за них. От горе!.. Я й плюнув на все, пішов. Старцював, воно легше. Так і прибився до одного торбешника. Він сліпий був, із внучкою ходив. Нічого дівча, років десяти... От ми одне село обійшли, друге. Сіли полуднувати. Він і дістає чвертку. Смикнемо, каже, Михайле, за наше життя бродяче. Смикнули. Манька теж. Дід похваляється. Не бійся, каже, Михайле, зі мною не пропадеш. Завжди ситий будеш і на чарку знайдеться. Тут я подумав, що добре було б його оглушити — п'яний був. Думав — грошей багато. Манька пішла — старий по чвертку послав. Я й дубнув його легенько. Ковінькою. Думав — оглушу і пограбую, поки Маньки нема. А він і не дригнув. Костеніти почав. От горе!.. Перевернув я його. Очі під лоба закотив, ніс холодний. Повивертав кишені — п'ятнадцять копійок. Давай я скрізь нишпорити — і в піджаку, і в спідніх. Нічого, самі крихти у торбі. Ото горе, так горе!.. Я знову перевернув його, ніби він спить, бо Манька на дорозі показалася. Кажу їй: вип'ємо, Маню, з тобою, дід заснув. Він завжди спить, як хильне зайвого, одказує. Випили ми раз, випили ще. Я й почав приставати до неї. Пручається. Облищ, каже, осоружний, кричати буду. Бачив, як вона з хлопцями на селі за клуню бігала і поверталася по жмакана. А я ще цього ніколи не пробував. От і захотілося. Вирвалася вона від мене — і до діда: дідуню, дідуню, — а він холодний, уже й кров біля скроні. Вона як заверещить не своїм голосом... От горе!.. Замовкни, кажу, а то й тобі таке буде. Вона ще дужче. Почули пастухи, прибігли. Нам'яли мені боки, зв'язали. І зв'язаним через усе село повели. Баби голосять, діди плюються — вбивця... Ось так діло було. Вбив за п'ятнадцять копійок. А тепер на Колимі. На десять років. І кожний б'є тебе чим попало. От горе!..

Він став мені бридкий. Я теж готовий був його «чим попало». На щастя, нас перевели у нічну зміну. А потім він десь подівся. Здається, відправили його на копальню «Самотня» (тоді на «Самотню» чомусь відправляли усіх доходяг). Вижив він там чи дійшов зовсім — не знаю. Але чомусь він і сьогодні стоїть переді мною,

цей темний, жалюгідний убивця-невдаха, напівлюдина-напівтварина, з його таким безглуздим запитанням: «Чому він мене стільцем?»

А ось ще один — Умаркул Абдулаєв з Таджикистану, закінчений, переконаний басмач. Безжалісний, жорстокий, лютий. Чому йому дали п'ятдесят восьму, незрозуміло.

Якось, почувши, що я був учителем, він розвеселився надзвичайно. Мало не падаючи зо сміху, питав:

— Так ти учитель? Ха-ха-ха! Я один учитель голова секіль... На палку надіваль... Кишлак ходиль — песні пель... П'яна биль...

І знову:

— Так ти учитель?..

Коли я попав у його бригаду (це було значно пізніше), найбільшим задоволенням для нього було підійти до мене, сісти на краю вибою і запитати: «Так ти учитель?..»

НАШІ «ЦАРЬ» І «БОГИ»

Другий начальник табірному пункту «Челюскін» Караїм, який запроторив мене на найважчі роботи, недовго княжив у нас: закінчився строк угоди.

Він від'їздив, везучи з собою цілу вантажівку чмоданів (запевняли, що двадцять п'ять), двісті тисяч наощадкижці, трьох чорнооких хлоп'ят, безбарвну дружину і бороду-лопату. Кажуть, що приїхав він простим бухгалтером (навіть не старшим), але, спокусившись подвійним окладом і повною безконтрольністю, перейшов на посаду начальника табору. Розповідали, що він наказував ув'язненим, які одержували посилку, розкривати її тут-таки на місці, причому забирав собі усе найкраще, що там було.

Затим ішла ціла вервечка начальників, які різнилися поміж себе хіба що зростом та покромом одягу, такі були невиразні. Але один, начальник Нижнього Хатинаха, був все-таки винятком.

У Леонова в «Навалі» є персонаж — Звір із безодні.

Хомич, так звали начальника, був саме таким звіром.

Це був нікчема, який усвідомлював свою нікчемність, і тому злий на цілий світ. Найменша чиясь перевага над ним викликала у нього почуття ненависті і кровної помсти. Він нікому не вірив, намагався кожного на чомусь спіймати, і коли це йому вдавалося,

просто скаженів. Був рабом своєї недовіри. Запідозривши завідуючого складом, він наказував провести ревізію. Не довіряючи ревізорам, сам перелічував гудзики, переміряв сувої матерії, зважував кожен грам цукру чи солі. Він не знав втоми за цих завять, міг дві доби не виходити з приміщення і не випускати з нього стомлених українь людей, а потім добу сидіти за рахунками, підбиваючи підсумки. Якщо виявлялося, що хоч чогось не стачає, він саяв від щастя. Якщо ж все було в порядку, не знаходив собі місця, лайав на всі заставки підлеглих, саджав до роти посиленого режиму всіх, хто трапляв під руку.

Кінчалося все запоем.

Цілу добу він сидів удома, глушачи чистий спирт і не п'яніючи. Наступного дня находило шаленство. Він хапався за револьвер і починав пускати кулю за кулею в усі кутки, не сходячи з місця: звестися він уже не міг. Днювальний у цей день збігав з дому, навчений гірким досвідом. На третій день він виповзав, вивалювався з дверей, блював, випорожнявся і тут-таки засинав мертвим сном. Спав добу, дві. Іноді на цьому все й закінчувалося. Але бувало й так, що, проснавшись, він знову сідав за стіл і знову починав пиячити. Він пив, засинав, блював уві сні, прокидався, знову пив і блював. І так тиждень, другий.

Похмілля, як правило, було важке.

Він зовсім вибивався із сил, ходив по вибоях повільно, повільно відкривав важкі повіки, тупо дивився на ув'язнених, плювався, йшов далі. Два-три дні ходив отак, щось видивляючись, ні в що не втручаючись, щось бурмочучи собі під носа, — чути було лише: «Сволота!» Затим ритм ходіння пришвидшувався. Він миготів у вибоях, де раз у раз розлягалось: мати-мати-мати!

Мене він не злюбив з першого погляду.

Якось він довго стояв неподалік, тупо дивився, як ми працюємо, як я мотаюся то в один, то в другий бік (я заступав бригадира). Потім підійшов до мене і, важко кліпаючи очима, обдаючи перегаром, запитав:

— Ти хто?

Я доповів як годиться.

— Ти гад. Сволота.

Я мовчав.

— Ти знаєш, хто я?

— Знаю, громадянин начальник.

— Ти гад, сволота... — повторив. — Ти знаєш, хто я?

— Знаю, грома...

— Я член партії Леніна-Сталіна, а ти гад... Ти знаєш, хто я?

— Ви, громадянин начальник, член партії...

— Ти знаєш, хто я?.. Я можу тебе... Ти гад, сволота... Я можу тебе... Я вас стріляв... Ось на пальці мозолі... Ти знаєш, хто я?.. Ти чого смієшся? — Я не сміявся... Я грохи відпочину... мозолі на пальцях зійдуть... знову стрілятиму... Ти гад... А я... Ти знаєш, хто я?

Дві години він стояв поряд, і мене нудило від його дихання. Коли він нарешті пішов, я зрадив. Але зрадив, як виявилось, даремно. Він запам'ятав мене, і відтоді не стало мені життя.

Та про це потім.

Я часто ставив собі запитання: де народжуються, як формуються отакі гади, як Хомич? Адже був і він колись дитиною, адже і в нього була мати... Були вчителі, наставники. Невже вони не зуміли пробудити в його темній душі хоча б одне-єдине людське почуття!..

А втім, Хомич такий не один. Подібних монстрів я зустрічав не раз на своїй життєвій дорозі, і не тільки на Колимі...

Слова Хомича про мозолі на пальцях нагадали мені ще один образ — начальника «Серпантинки» і всього «Севлага» Фадєєва (таке, здається, було його прізвище).

Коренастий, низенький, багряно-червоний, він у найлютіші морози ходив у шинелі наррозхрист і був завжди п'яний. Підійшовши до політичного, питався:

— Ти фашист?

На що слід було відповідати:

— Так точно, громадянин начальник, фашист.

— Ми будемо вас душити, — звучала незмінна відповідь. І знову виринала мозоля. — Бачиш мозолю на пальці?.. Дивись — мозоля. — Він сунув свою волохату руку з пальцями-обрубками просто тобі під носа. — Шльопнув учора п'ятдесят — мозолю нажив. Ось загойтєся мозоля — знову шльопатиму. Вас тут більш ніж треба, гадів. Зменшу поголів'я великої рогатої худоби...

Він сміявся, наче гавкав, і йому хором підхихикувала ціла зграя охорони і начальників режиму та обліку.

Мав щастя бачити я і найстаршого з колимських катів — майора, згодом підполковника, Гараніна. Це був і Єжов, і Берія, і Абакумов в одній особі, ще й Геббельс на додачу.

Після арешту й ліквідації Берзіна і Філіппова на Колимі настали нові часи. Це відбулося і в нашому фольклорі:

Эх, новый год,
Порядки новые:
Весь лагерь окружен
Колючей проволокой.

Зміна колимського начальства і прихід до влади Гараніна якраз відбувалися наприкінці тридцять сьомого року. Раніше наші, звичайні, табори не мали ні огорожі, ні вежі, ні вахти. Лише метрів за п'ятдесят від бараків табір оперізував неглибокий рівчак, на протилежному боці якого стояли фанерні щити з написом «Заборонена зона». За рівчак можна було вийти тільки шерогою і тільки на роботу чи в баню.

Тепер же, ніби за помахом чарівної палички, за дві ночі навколо табору вирости високі стовпи з натягнутим колючим дротом, з'явилися вежі й прожектори, вахтери і ворота, біля яких нас перелічували, наче худобу.

Але найгірше — з'явилися накази, які зачитувались при розводі.

Тільки-но ми шикувалися перед вахтою, звучала команда «Струнко!» і начальник режиму зачитував наказ по Управлінню північно-східних таборів. В наказі з усіма установчими даними поіменно називались десятки ув'язнених (спочатку двадцять — двадцять п'ять, потім п'ятдесят, нарешті, сто — сто двадцять імен), присуджених «за свою контрреволюційну діяльність, саботаж, шкідництво, нищення казенного майна» до «найвищої міри соціалістичної оборони» (пізніше формулювання змінилося: «до найвищої міри покарання») — розстрілу. Наказ незмінно закінчувався словами: сьогодні, такого-то числа, о п'ятій нуль-нуль, вирок виконано (нам його зачитували о шостій-сьомій годині ранку).

І під кожним наказом стояло: «Оригінал підписав начальник Північно-східного табору майор Гаранін».

Щодня п'ятдесят-вісімдесят чоловік тільки по Північному управлінню! А були ж іще Південно-західне, Північно-західне, Північно-східне, Тельнинське та інші! Майже кожного разу у списку розстріляних ми зустрічали імена наших товаришів з «Челюскіна».

Вночі, бувало, чуєш — хтось штовхає тебе під бік. Ледве продерши від утоми очі, відразу обливаєшся

холодним потом: над тобою схилився архангел з гвинтівкою.

Мозок проймає думка-блискавка: «По мене!» Але ні, чуєш владний шепіт: «Убік!» Відразу попускає: «Не мене!» Відходиш від ліжка, зводиш очі. Твій товариш, твій друг, якому звиряв найпотаємніше, ділився останньою крихтою хліба, твій товариш збирається «з речами». Поглядом прощаєшся з ним, знаєш, що бачиш його востаннє: з «Серпантинки» не повертаються.

А через два-три дні у наказі його прізвище і — «вирок виконано», підпис «майор Гаранін».

П'ятох моїх сусідів узяли, доки я був на «Челюскіні».

І от з цим майором мені довелося зіткнутися мало не носом до носа.

Було це глибокої осені, коли випав перший сніг, коли трапи взялися кригою і везти по них тачку було справжньою мукою (бригаду Попова розформували, і вона влилася в бригаду Абдулаєва, відкатка була ручна). Крім того, відкатка була дальня, близько трьохсот метрів. А з неба сіялась чи мжичка, чи щось середнє між дощем і снігом. Я ледве штовхав свою тачку, щоразу зісковзуючи, обляваючись потом і важко дихаючи.

І раптом з-за відвалу просто на мене (іншої дороги не було) вийшов хтось у знайомій ще по Чернігову військовій формі. Від несподіванки я розгубився, тачка зісковзнула, і я, замість того щоб відійти вбік, почав поправляти її, повністю загородивши дорогу (а триклята тачка ніяк не ставала на трап).

Він зупинився. І відразу з догідливими мінами на обличчях до мене кинулось кілька чоловік. Штурхани, товченики, запотилічники і весь арсенал мордобою було пущено в хід. Дорога спорожніла вмиг. Процесія рушила далі. Попереду твердий, упевнений, несхитний і повновладний господар усієї колимської каторги. Товпище догідників і рабів за п'ять кроків позаду.

Я не знав, що це був Гаранін (дізнався пізніше), але тоді мене вразили його очі. Ніякого виразу! Вони дивилися не бачачи, не помічаючи, повз тебе, крізь тебе. Ні дурості, ні розуму, нічого, крім жорстокої волі, в них не відбивалося. Але віяло від них лютим, замогильним холодом...

Зустріч з Гараніним — один з найстрашніших спогадів у моєму житті. Бувають кошмарні сни. Таким кошмаром здається мені і ця зустріч.

На початку у нас у таборі була така посада — начальник культурно-виховної частини. Згодом, очевидно, зрозумівши, що наші культурно-виховні частини нікого виховати не здатні, а ув'язнені можуть дати сто очок наперед будь-якому культуртрегеру, вони якось непомітно щезли, зайнялися виховною роботою серед охорони та побутовців, а до нас, політичних, ніякого стосунку не мали. Але попервах начальник культурно-виховної частини у табірному житті грав досить помітну роль: він перевіряв наші листи, видавав книжки навіть нам, політичним.

На «Челюскіні» посаду начальника культурно-виховної частини обіймав чоловік воістину анекдотичний.

Я зайшов до нього, попросив книжку.

— Молодець, молодець! — похвалив він мене. — Книга — джерело знань. Учитися, учитися і учитися — заповідав нам Ілліч. Вам, кримінальній шпані, особливо треба багато читати, прилучатися до культури. — Я хотів було сказати, що я не кримінальник, та він слухав лише себе. — Для вас, сволоти, створюються всі умови: живи, учись, працюй, але ж ви нічогісінько не хочете знати, окрім карт і пиятики. А ти, я бачу, молодець, сам прийшов. Зараз ми тебе і запишемо...

Коли він, заповнюючи формуляр, почув, що я не кримінальник, а «контра», то обурився:

— Якого ж дідька ти мені голову морочиш? Казав — алодій, а сам учитель! А якщо ти вчитель, то на якого біса тобі книжки? Виховувати тебе нема чого, вас, фашистів, не перевиховаш, та й робити цього не варт... Марш у барак!..

— Громадянин начальник! Я дуже вас прошу, дозвольте користуватися бібліотекою. Адже й начальник Дальбуду сказав, що нема серед нас ні кримінальних, ні політичних, що всі ми трудівники.

— Так і сказав?

— Чесне слово!

— Ну, вашому чесному слову тільки повір!.. А втім... Кажеш, товариш Берзін навіть товаришами вас назвав?

— Та кого хоче спитайте.

— Ну, може, й назвав. Що з того? Він назвав, а я тобі книжки маю давати? Багато тут вас таких... А втім... Чорти його батька знають, може, і вам, раз таке діло, можна давати книжки, перевиховувати. Що там в інструкції сказано?..

Він дістав якусь інструкцію, довго гортав її, але, очевидно, не знайшовши нічого підхожого ні «за», ні «проти», вирішив:

— Чорт з тобою, вибирай!

Тільки-но я доторкнувся до книжки (це був Ленін), як він закричав:

— Леніна не можна!

— Чому?

— Леніна не кожний зрозуміє. Глибокого розуму була людина. Не вам його читати. Можна тільки членам партії.

— А Сталіна можна? — з іронією запитав я.

— Сталіна можна. В нього немає ніяких шкідливих думок. Усе зрозуміло. Бери Сталіна.

— Ні, дякую, Сталіна я вже читав.

— Читай же! Записую: Сталін. «Питання ленінізму». Марш у барак!

— Громадянин начальник! Дозвольте ще одну. Ось цю — Достоевський.

— Який ще такий Достоевський? Зроду не чув такого прізвища. Покажи, що він там написав. Гм... «Записки з Мертвого дому». Що це за дім такий?

— Це розповідь про царську каторгу...

— Каторгу, кажеш? То товариш Достоевський був старим політкаторжанином?.. Так-так... А зараз він де — не ворог народу?

— Ні, він помер ще до революції.

— До революції? Отже, не більшовик? А писав про каторгу. Може, меншовик який чи есер... Ні, Достоевського дати не можу.

— Тоді дайте, будь ласка, оцю — Винниченко, «Записки кирпатого Мефістофеля».

— Винниченко... Винниченко... Десь я чув таке прізвище. Назва якась у книжки... Про що вона?

— Та про любов. — Я вирішив будь-що-будь запастися Винниченка і тому брехав відчайдушно, відчувши, що начальник неабиякий знавець літератури. — Про одного молодого чоловіка, який цілий день сидів під вікнами дівчини...

— Ну й дурень! — мудро вирішив начальник. — Мало баб на світі! А він що — кирпатий?

— Та такий собі, негарний.

— Гаразд, бери. Більше двох не дам.

Я поспішив із книжкою «товариша Винниченкова» в барак. Хлопці ахнули, побачивши її в мене. Читали

ми її і колективно, увечері, й індивідуально, вночі. Згодом я потяг її у начальника, так само як і Достоевського, але він і не помітив пропажі. Щоразу, постаючи мене літературою, читав нотації, такі дурні, що вуха в'яли.

Я стояв перед ним і потверджував будь-яку нісенітницю. А він казав, що ось, мовляв, ти в інституті учився, але людина відстала, а я, хоч і закінчив лише сім класів, передова, бо я комуніст, а ми, комуністи, — люди особливої породи. Тому ти і в таборі опинився, в ув'язненні, а я твій начальник. Партія все бачить і все знає, тож і довірила мені найвідповідальнішу ділянку роботи — виховання різної контри та кримінальщини.

Поки він розбалакував, я непомітно, стоячи спиною до етажерки, витягував потрібну книжку, ховав її під бушлат і йшов не з двома, а принаймні з трьома книжками...

Вихователь наш був як непроглядний ліс. Та й інші не кращі.

Запам'ятався такий випадок — уже з «вільного» життя.

Якось до барака, де мешкали ми з моїм приятелем Столбуном, пізно ввечері наскочив директор копальні Азбукін.

— Книжечки читаєте? — загорлав він, вихопивши з моїх рук книжку. — Виноградов, «Три кольори часу». Три кольори часу! Чотири кольори часу!! П'ять кольорів часу!!! А золото хто промиватиме? Марш на промивку, мать-мать-мать!

Книжка полетіла в куток, ми пурхнули від нього у двері, як горобці.

І це людина з вищою освітою, начальник копальні-велета, в минулому — начальник політвідділу, в майбутньому — начальник управління!

Кунсткамеру самодурів і монстрів Колими доповнювала ще одна колоритна постать — начальника Північного гірничопромислового управління осетина Гагкаєва.

Ще будучи заступником начальника Дальбуду, він зажив собі недоброї слави постраху всіх господарників та самодура в квадраті. Уже саме його ім'я наганяло панічний жах на людей, бо ніхто не знав, що може прийти йому в голову наступної миті, якої дурниці він вимагатиме від тебе.

Коли ж його призначили начальником гірничого управління, а видобуток золота від того не тільки не

збільшився, а, навпаки, почав катастрофічно зменшуватися, він ошалів у край.

Він мобілізував усіх (час був воєнний) на промивку золота: закрав у селищі всі установи, всі підсобні підприємства, усі відділи, вигнав у вибій усіх учителів.

А видобуток падав. Падав з кожним днем.

І от одного разу, стоячи біля вікна в управлінні, Гагкаєв побачив, як зовсім безлюдною вулицею хтось іде.

Це була наша вчителька, стара-престара, яку навіть виконавці державної волі Гагкаєва не наважились відправити на добування золота.

Старушенця шкандибала до бібліотеки (вона містилася в будинку управління), щоб поміняти книжки.

Тільки-но вона підійшла до будинку, як згори пролупало хрипло-скажене: «Хто така? Куди?»

Книжки випали з рук вчительки, а коли вона підвела очі і побачила палиту кров'ю фізіономію Гагкаєва, то кинулася навтьоки від розгніваного владики.

Цього Гагкаєв уже стерпіти не міг.

— Куди? Держи! На золото! — закричав він і кинувся навздогін за переляканою старою. Поки він збігав униз, його шофер уже наздогнав її і міцно тримав за руки, а вона про щось благала його, кажучи про казенні книжки, хвору ногу і спекотливу погоду (жарота справді була неабияка).

— В машину! — загорлав Гагкаєв, підбігаючи до неї, і вдвох із шофером вони заштовхали її на задні сидіння. Сам Гагкаєв теж сів у машину і, відсапуючись, наказав: — На Водоп'янова!

Коли приїхали на копальню, вчителька була вже непритомна. Замість вибою її довелося везти до лікарні, де вона пролежала майже ціле літо.

Чим не сценка із Салтикова-Щедріна?!

«БОГИ» МЕНШОГО КАЛІБРУ

Для «Захара Кузьмича» всі, хто не такий же безправний «Захар», — начальники. «Громадянин начальник», «начальник», «начальничок» (це вже у розмові між собою). І всі, хто тільки хотів, могли попихати «Захаром» як заманеться.

Один з начальників режиму повчав:

— Для вас нема і не може бути слів — не знаю, не можу. Ув'язнений все повинен знати, все могти, все

уміти. Скажуть тобі: дістань місяць з неба,— дістань. Умри, а дістань! А не дістанеш, то...

Він недоказував, що буде тоді, але всі ми і так здогадувались.

Найближчими начальниками були бригадир, десятник і нарядник (часто наш брат, ув'язнений). Це були не просто начальники, а безпосередні начальники, ті, хто завжди міг показати свою силу, свою владу над твояю повною безправністю. І треба віддати їм належне — своїм правом вони користувалися сповна і навіть понад те. Варто було бригадиrowі захотіти — і ти мав пошук категорію харчування замість другої чи третьої, і навпаки. А питання харчування головне в таборі, бо посилок ми не одержували або одержували дуже мало. Та й ті ув'язнений повинен був ділити з начальством, якщо начальник взагалі, як це робив Караїм, не забирав їх собі.

Коли бригада одержувала спирт,— його давали зимою, щоб запобігти обмороженню,— лєвова пайка його діставалася бригадиrowі та десятнику. Бувало, що вони не давали бригаді ні грама. Один бригадир навіть помер, упившись,— вплив у себе майже кілограм спирту.

Мордобій був явищем звичним, і багато хто з доходів поплатився життям тільки за те, що був дуже слабкий фізично.

Бригадир-людина таке саме рідкісне явище, як біла ворона, і довго такий у бригадирах не ходив.

А наймерзєннішим серед них, як на мене, був Рассолов з Нижнього Хативаха.

На перший погляд він міг видатись навіть гарним зовні: високого зросту, чорні розльотисті брови, великі очі. Та придивившись, ви помічали, що очі в нього зовсім порожні, без жодної думки, а тонкі губи завжди викривлені — якоюсь гримасою чи зневаги, чи болю. Як він попав у політичні, важко сказати. Мабуть, хтось обмовив його, вирішивши помститися. Ходили чутки, що Рассолов навідується до «кума» (уповноваженого), стукає (доносить). Але спіймати його на цьому не вдалося ні разу, хоч стежили за ним досить-таки пильно. Вдалося тільки дізнатися, що своє бригадирство він купив за доволі круглу суму, яку виплачував,— за рахунок членів бригади, ясна річ,— до самої смерті.

За натурою він був садист, за покликанням — кат. Він обклав даниною усю бригаду. Все, що заробляли її члени, йшло Рассолову. Якщо хтось пробував протесту-

вати, «шістки» (підручні Рассолова) так його обробляли, що іншим уже не кортіло. Проте по допомогу до «шісток» він вдавався в крайньому разі. Найчастіше сам, відвівши людину подалі, збивав до неприємності. У бригаді не було, здається, нікого, хто б не звідав його залізних кулаків, хто б не відчув на собі сили його тупої, холодної, несамовитої люті.

Під час війни, коли на Колимі скінчилися запаси продовольства і настав голод навіть у «вільному стані», особливо важко було ув'язненим. І так бідні їхні пайки зменшились удвічі, баланда була майже з самої води. Знесилені, опухлі, вони мерли тисячами, а Рассолов та його «шістки» не тільки не худнули, а й, усім на подив, гладшали.

І лише навесні, коли зійшов сніг, у шурфках-колодязях почали знаходити вбитих людей,— тоді все стало ясно. Рассолов та його дружки вбивали своїх товаришів, забирали їхню пайку, а самих убитих, зрізавши з них попередньо м'ясо, скидали у шурфи. Коли м'ясо кінчалось, вбивали наступну жертву.

Людожерів розстріляли.

Запам'яталися ще бригадири Зайковський і Абдулаєв.

Зайковський — побутовець і великий комбінатор. Сам Остап Бендер міг би позаздрити йому. А коли, вже у наші дні, одна й та сама тонна масла куплялася й продавалася на виконання державних поставок десятком колгоспів, я, грішним ділом, подумав: чи не орудують там Зайковський і його дружки? У всякому разі, ще в тридцяті роки Зайковський зумів продати урожай колгоспу, де він був головою, двом чи трьом організаціям, виконавши план на триста процентів. Він любив розповідати про цю аферу, і робив це майстерно, в особах. І ніхто не міг підкопатися: «все було по хвормі», тож «боялися йти до прокурора». «А грошики ми пропили! — заходився сміхом Зайковський.— І все було по хвормі!»

Він і на Колимі не облишив своїх комбінацій, і бригада його гриміла на всю Північ, хоча працювала як мокре горить.

Улюбленим його прийомом було перекласти частину, а то й левову пайку роботи з членів своєї бригади на плечі інших, головним чином бригад політичних.

Найкращий прийом він застосовував зимою. Зимою розкривають «торфи», оголюючи золотонісний пласт.

Щоб розпушити мерзлий ґрунт, його підривають амоніаком. На це й розраховував Зайковський.

Супроти його бригади у вибої стоїть бригада, скажімо, Кулябка. І та, і друга пробурили по десять бурок. З цього розрахунку і виписують вибухівку. Але... Але в бурки Зайковського закладається подвійний заряд, а в бурки Кулябка — половинний. Внаслідок вибуху у Зайковського майже чисто, треба лише підібрати рештки, а в Кулябка вибухом тільки підняло землю й опустило. Крім того, майже весь ґрунт із вибою Зайковського опинився зверху кулябкінського. Тож бригада Зайковського виконує норми на сто-двісті процентів, а Кулябка не може дотягти і до ста...

Влітку він комбінував з результатами маркшейдерського вимірювання. Справа в тому, що оперативне вимірювання майже завжди неточне, тому кожен бригадир намагається натягнути зайвий кубик своїй бригаді, пускаючись на досить примітивні хитрощі. То по рулетці додасть зайвий десяток сантиметрів, то по висоті вибою натягне сантиметр, то в сусіда відвоює дватри сантиметри, дивись — і набігло лишку півтора-два кубометри. По всіх бригадах це давало досить солідну цифру. І от наприкінці місяця на площі виходили маркшейдери зі своїми нівелірами та рейками. Інструментальна зйомка показувала справжню картину, і починалося урізування обсягів зробленого.

Зайковський і тут знайшов лазівку: підкуплені за спирт робітники маркшейдерської служби на його площі ставили рейки в ямки, у сусіда — на пагорок. Результати вимірювання майже завжди відповідали істині, але у Зайковського зайвих було всього один-два проценти, у сусіда — п'ять-сім загальної кількості виконаної роботи.

Невисокого зросту, головатий, з великим сизим носом, Зайковський завжди гасав по вибою, посилаючи направо й наліво віртуозні словосполучення з предками по материнській лінії, солоними жартами-приповідками українською мовою, — сам він був з Полтавщини. Пильно вдивлявся, де що погано лежить, на чому можна скапарити нову комбінацію. Як тільки суть її було знайдено, він командував: «Хлопці, перекур з дримотою!» — і кликав до себе двох-трьох на переговори. Кілька слів, — а його орли розуміли бригадира з півслова, — і все було вирішено. «Ну, орли, працюйте! — казав Зайковський. — А я пішов».

І йшов «оформляти» комбінацію.

Мене він спочатку дуже не злюбив: сам того не підозрюючи, я поламав одну з таких його комбінацій.

Річ у тому, що в кожній бригаді є люди, які працюють гірше за інших. У бригаді політичних це були старики, люди інтелігентних професій, які ніколи не працювали фізично, або інші слабосильні. В побутових бригадах такими завжди виявлялися злодії високої кваліфікації, ведмежатники — одне слово, «аристократія». Були такі і в бригаді Зайковського. Вони вважали принизливим для себе працювати, як усі, і бригадирові доводилося вишукувати для них блатну (легку) роботу. Такою вважалася професія відвальника, особливо за кінної відкатки. Посада відвальника була привілеєм побутовців, і вони щосили трималися за неї.

Коли наша бригада перейшла на кінну тягу, Зайковський поставив на відвал своїх людей. Неприторенні філони (філонити — ухилитися від роботи), вони фактично нічого не робили, цілий день різались у карти, маючи за рахунок нашої бригади сто процентів виробітку. Щоправда, тільки-но з'являвся начальник дільниці Дятлов — чувся гучний голос Зайковського, карти умить щезали, відвальні демонстрували надзвичайний сприт, роздаючи стусани навсібіч, добірною лайкою криючи «фашистів», — одне слово, ішачили. Та тільки-но Дятлов чи інше начальство зникало в сусідніх вибоях — усе затихало, «трудівники» ховалися в куці, різались в очко.

Попов уже не раз мало не врукопаш сходився із Зайковським через відвальних, проганяв їх з відвалу, не проводив нарядом. І завжди втручався начальник режиму, відстоював право кримінальників на неробство за рахунок «ворогів народу».

Та сталося непередбачене: ішіас, попустивши було мов грішне тіло, знову схопив за праву ногу. Ліклом звільнення не дав, але навпроти мого прізвища стояло — «окремі роботи». Попов мало не стрибав від радості, попередньо нагородивши мене найдобрішим матюком. З'явився законний привід поставити мене на відвал, утерши тим самим носа Зайковському.

На відвалі панував цілковитий безлад. Як коні там не ламали ніг, одному богу відомо, — вибоїни, ковдобини, провалля. На тісному п'ятачку ніяк було розминутися навіть трьом коням, а їх скупчувалось іноді до десятка. Окрики, матюки, безладдя. Коногони мало не

кулаками прокладали собі дорогу, а відвальні лише зрідка відкладали карти, щоб подивитися, в чому там справа, та роздати чергову порцію матюків.

Ледве володаючи ногою, я почав рівняти горби «торфів», засипати надто глибокі ями. Сигнал перекуру, коли у вибої на десять хвилин завмирав трудовий ритм і вибійники могли затягтися козячою ніжкою, випростати затерпілі руки і ноги, для мене був сигналом до посиленої роботи. Я підправляв, зарівнював в'їзд на відвал, прокладав зворотну доріжку. Діставалося і рукам, і ногам. Але п'ять грабарок могли вже легко розминутися, не боячись зачепитися чи покалічити коням ноги.

Назавтра я знову мав «окремі роботи», і Попов знову поставив мене на відвал. Та тут збунтувалися картярі: за вчорашній день Попов провів нарядом лише одного (другим був я), і вони відчули, що їхній лафі (щастя, удача) настає край. Вони зустріли мене матюком, хотіли побити, а коли я все-таки не пішов, спробували завадити вирівняти відвал. Закинувши карти, вони йшли до коней, висипали грабарки саме там, де я тільки-но розрівняв землю, утворюючи на дорозі цілі завали. Решті-решт, стомившись, вони знову взялися до карт.

Це й погубило їх.

Чи Зайковський прогавив, чи пішов десь, але неждано-негадано на відвалі з'явився Дятлов. Як завжди, сам-один, швидкий, уважний, різкий, він став обличчям до розрізу, щось прикидаючи і пильно придивляючись до мене. Коні на диво рівномірно, по черезно з'являлися на відвалі, я вказував, де сипати, розрівнював, вони поверталися і йшли назад, створюючи якийсь ритмічний кругообіг.

— Ти сам? — запитав Дятлов.

— Ні, ще двос.

— Де ж вони?

— Та... пішли по нужді...

Аж тут і картярі, помітивши Дятлова, з'явилися на відвалі, кинулись до коней, заметушилися без толку, висипаючи грабарки де попало. Відвал відразу ж перетворився на звалище, ритм порушився, коні безладно стовпилися нагорі, чіпляючись осями. Наспіли Попов і Зайковський. Мать-мать-мать. Зайковський накинувся на мене, Попов — на людей Зайковського.

— Досить! — владно сказав Дятлов. — Цих, — він

показав на людей Зайковського, — у вибій! На відвалі залишиться він, — кивок у мій бік. — Справився?

— Справлюсь, громадянин начальник!

— От і гаразд! Усі по місцях! — І пішов униз.

— Громадянин начальник! — загорлав Зайковський, а за ним і його роботаги. — Але ж він фашист!

— Хто фашист?

— Та він же, він! У, падло, відійди, бо морду наб'ю! — кинувся він до мене з лопатою. — Він же вражина! Йому у вибій!..

— Мене не цікавить, за якою статтею він засуджений. Працює він добре. Залишити на відвалі.

І в супроводі бригадирів, які зводили між собою порахунки, зійшов униз.

— Ану, падло! — звернувся один з экс-відвальників до мене. — Конай звідси!

— Не піду. Чули, що сказав Дятлов?

— С...ть я хотів на тебе і на Дятлова! Конай, поки морда ціла!

— Я виконую наказ начальника дільниці...

— Ах, так. Ну, то на тобі! — кинувся до мене з кулаками.

Було б мені непереливки, якби знизу не почувся голос Зайковського:

— Стій!.. Я сам його!.. Душу випущу!

Він летів, як торпеда, — лисина блищала на сонці, вирячені очі налилися кров'ю.

Підскочивши, схопив мене за сорочку, рвонув до себе.

Тримаючи за те, що недавно було ще сорочкою, він тряс мене як грушу, — страшний біль пройняв ногу. Бризкав слиною, намагаючись щось сказати, та з горла вихоплювалось саме булькання і хрип. Я не втримався на ногах і боком упав на землю.

А знизу вже бігли Попов, Цимборевич, Граніт та інші з кайлами і ломами. Було б побоїще, якби не з'явилися охоронники, десятники, виконробі.

Я залишився на відвалі сам...

Увечері, заповнюючи наряди, Попов і Зайковський заперечалися знову. Зайковський ходив до начальника режиму, а той — до Дятлова. Та Дятлов був як креміль.

— У таборі робіть що хочте, а у вибої хазяїн я. Мені потрібні добросовісні робітники, а не ледарі. Крім того, в Іванова «окремі роботи». Він залишиться на відвалі.

Давно вже ішіас дав спокій моїй нозі, а навпроти мого прізвища все ще стояло — «окремі роботи». Всіма

правдами й неправдами ми упрохували «ліпилу» ставити мені таке магічне формулювання. З каптерки принесли мій вільний одяг — костюм і светр. Вони ескулапові припали до вподоби, та через тиждень я вже бачив їх на одному з моїх суперників по відвалу — програв у карти.

Я всіляко намагався виправдати довір'я Дятлова. Через тиждень відвал було не впізнати. «У тебе на відвалі хоч танцювальний клас відкривай!» — жартували друзі. Майданчик був рівний-рівнісінький. Зверху я покрив його дрібною галькою. А як тут прислужився мені славний Мишко, мій чотириногий друг. Я ставив перед ним найскладніші завдання, і він легко справлявся з ними. Часом мені навіть здавалося, що він розуміє мій задум, знає, що і як слід робити, любить нашу спільною роботою. Нарешті все було так добре сплановано, що я майже бив байдики на відвалі, і ми змогли перейти на обслуговування одним коногоном двох коней, — я помагав розвантажувати грабарки, не забуваючи, однак, основної роботи.

Тижднів зо два Зайковський не міг подарувати мені вторгнення на відвал. Зустрівши мене, матюкався, плювався, а під мухою (що бувало майже щодня) намагався схопити за грудки.

Але поступово і він змирився зі мною. Обидва філони на той час здиміли з бригади, підшукавши собі щось вигідніше. Зайковський побачив, що я зробив з відвалом, і оцінив це, — треба віддати належне, він любив гарну роботу.

Якось, прийшовши на відвал, він довго спостерігав за мною: як мотаюся по «танцмайданчику», як допомагаю коногонам, як розмовляю з Мишком. Раптом зареготав:

— А щоб тобі! Оце так фашист! Ач, як витанцювує! Е, постривай, а де ж твій ішіас? Пропав?

— Пропав.

— І ти отаке з ішіасом на...дував?

— Так.

— От тобі й фашист. А сам ти звідки?

— З Ромен.

— Диви, то ми з тобою земляки. Я з Полтавщини. У Ромнах доводилось бувати... А де працював?

— У школі.

— Учитель, отже. — Він задумався. — Слухай, учителю. А ти роман друкнути можеш?

- Можу.
- То слухай, той... Заходь після роботи до мене в барак. Послухаю, як ти це робиш. Прийдеш?
- Гаразд, прийду.
- Тільки не барися, одразу ж і заходь.
- Добре, як повечеряю, так і зайду.
- Та ні, одразу ж. Ти що, баланди не бачив? Плюнь!
- Нагодую так, що дай боже! Чуєш? Одразу ж заходь.
- Добре. Але... але днювальний не пустить.
- Хай спробує! Я накажу йому... То прийдеш?
- Прийду.
- Ну, то й добре. Дивись — одразу ж! От тобі й хвастист!..

Він пішов задоволений, а я довго думав: іти чи не йти? Хтозна, як там зустрінуть, чи нагодують, а вечерю втратиш. Але про намет Зайковського ходили в таборі легенди. Мешкали тут табірні «аристократи». Ніхто зі сторонніх не смів переступати його порога. Днювальний був справжній цербер. Піду — вирішив я нарешті.

Барак «аристократів» нерівня нашому. У нас потрійні нари, тьмаві лампочки, підлога з накатнику — тонких дощок зі шпарами, крізь які тягнуло холодом і влітку. Тіснота, скупченість, сморід.

У них одинарні спарені койки, заслані досить пристойними сукояними ковдрами, на подушках білі пошивки. Акуратні тумбочки, яскраве світло лампочок на сто свічок, підлога з добре припасованих дощок, у проході (сама розкіш!) смуганисті постільки. Мокрі онучі сохнуть в окремому приміщенні — сушильні, а не висять, як у нас, просто на грубках, зроблених з великих залізних бочок. Одне слово, лиск, чистота і порядок...

Відвикнувши від такого комфорту, я несміло переступив поріг і зупинився в нерішучості. Майнула полохлива думка: чи не здиміти мені звідси, поки живий-здоровий?

Але Зайковський уже помітив мене і крикнув на весь барак:

— Ось і добре! Заходь, заходь!

Він урочисто сидів на своєму ложі (інакше не назовеш це спорудження з двох матраців, теплої ватяної ковдри та подушки — пухової, як виявилось!), по-гурецьки підібгавши ноги, в самій спідній білизні. Чисто вимите обличчя його з великим носом було яскраво-червоного кольору (він устиг уже прикластися до чарки спирту), лисина сяяла й вилискувала.

— Гей, Степане, давай-но сюди що в тебе є! — гукнув він днювальному.— Сідай тут, будеш обідати,— це вже до мене.

Ту ж мить з'явилася велика миска українського борщу і повний казанок гречаної каші. Мене наче правцем поставило: і там, і там було по великому шматку м'яса! М'ясо! Я не бачив його вже більше року, бо годували нас переважно місцевою капустию, зеленою і гіркою на смак, у борщі плавали лише голови горбуші, на друге — знову-таки шматок горбуші, що, коли придивитися, являв собою кусник хвоста, плавця чи суміш кісток і риб'ячих тельбухів. А тут — м'ясо!

— Та ти не дивись, рубай! — весело іржав Зайковський.— Мабуть, давно не їв як слід.

Я не примушував двічі себе просити і рубав так, що аж за вухами ляцало. Навряд чи вдалося б мені упоратися з такою багатирською порцією, якби Зайковський попередньо не налив мені півгранчака спирту. Я смикнув його, розбавивши водою, і мало не похлинувся від незвички. Та спирт надав мені сміливості.

Річ у тому, що, погодившись, я весь час мучився думкою: що розповідати? Надія була на «якось воно та буде» і досвід поневірянь у нічліжках ростовської «Нахічевані» у двадцять восьмому році, коли також доводилося «друкувати рómани», щоб виправдати своє місце на нарах.

Обережно запитую, чи читали хлопці, — вони вже давно оточили мене, — Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Толстого. Для початку вирішив розповісти «Анну Кареніну». Абсолютно незаймана цілина! Вони читали або знали з чуток Шерлока Холмса, Ната Пінкертона, Ежена Сю, навіть мадам Радкліф (!), а з російських лише дещо з Максима Горького. Відразу стало легше.

Мені часто доводилося виступати з розповідями перед великою аудиторією слухачів, у школі переповідати зміст творів учням. Літературу я любив і вмів передати свою любов слухачам. Але такої аудиторії я не зустрічав ніколи. Слухали як заворожені, не спускаючи з мене очей, і я бачив по очах, як хвилює їх доля Анни і Вронського, як переживають вони зустріч матері з сином, як ненавидять Кареніна за його відмову дати розлучення («У-у, падлюка!»). А фінальна сцена їх просто потрясла (до долі ж Левіна і Кіті вони залишились зовсім байдужі).

Розповідь затяглася далеко за північ. Я вибився з сил,

Ї треба було бачити, як турботливо і сердечно, з чоловічою грубуватістю проводжали вони мене до намету. Зайковський навіть зайшов досередини, чого ніколи не робив раніше, провів до місця, помацав навіщось мій матрац та плескачик, що правив за подушку, і пішов тільки тоді, коли впевнився, що я вже ліг.

Відтоді я став своєю людиною в наметі Зайковського та серед членів його бригади. Усі спішили закінчити свої справи до мого приходу, і як тільки я кіпчав вечеряти, сідали кружкома, готові слухати рбман хоч до ранку. Між іншим, Степан, який готував їжу, був колись шеф-кухарем одного з московських ресторанів. Тут він обслуговував стрільців охорони та вільнонайманий склад, проте левова пайка продуктів якимось чином діставалася Зайковському.

Толстой і Достоевський, Пушкін і Лермонтов, Горький і Лесков — усе, що цікавило мою строкату аудиторію, я переповів своїм вдячним слухачам. Але не все з російської класики припало хлопцям до душі. На жаль, зазнав я фіаско з «Війною і миром». Не зумів передати їм свою любов до цієї могутньої глиби думок і почуттів.

Найкраще сприймали Гоголя. Оповідки Рудого Панька з їхнім предивним народним гумором, витонченим сюжетом, колоритним ліпленням характерів, цікавими, гострими ситуаціями полонили моїх «аристократів». Деякі речі, як наприклад «Зачароване місце» та «Страшну помсту», доводилося розповідати двічі, так би мовити, «на біс».

Зовсім несподівано для мене великий успіх випав на долю «Невського проспекту». Особливе захоплення викликала сцена, де три дужих пімці — Шіллер, Гофман і Кунц — схопили за руки і ноги поручика Пирогова і «обійшлись з ним грубо й печемно».

— Як? Як ти кажеш? Схопили за руки, за ноги і обійшлись... Ой, держіть мене! — волав Зайковський, упавши на ліжко, а затим...

Треба було бачити, як витанцьовував він посеред барака під загальний регіт бригади, супроводжуючи кожен стрибок непристойними жестами та солоними коментарями.

А втім, успіх, який випав на долю оповідання Короленка «Вбивця», не може зрівнятися ні з чим. Це був справжній тріумф і автора, й оповідача.

Коли я закінчив, — а розповів лише першу частину оповідання, яка закінчувалась смертю вбивці, — запала

моторошна тиша, навіть страшно стало. Я оглянувся. Ніхто на мене не дивився, усі одвертали обличчя, відводили очі.

Нарешті Зайковський, не витримавши, нерівним від хвилювання голосом крикнув, вдаривши кулаком по подушці:

— Оце... людина! Вбивця... Он він який! А ви... А ми... — і крута лайка.

Я пішов, супроводжуваний повним мовчанням. Повторювати оповідання довелося кілька разів. І щоразу слухали з неослабною увагою. Що мене дуже здивувало, так це те, що Зайковський і його хлопці виявили інтерес не до техпічних, так би мовити, подробиць оповідання, а саме до психології героя повістування. Його героїзм, його сміливість полонили й зачарували цих людей, а були серед них і вбивці. Його образ, створений рукою великого психолога, торкнув найлюдяніші струни їхніх сердець, здається, назавжди похованих під брудом житейської прози і крові.

Я вперше відчув і усвідомив усю велич і красу великої російської літератури.

Два місяці, якщо не більше, тривали ці вечірні розмови. За цей час я став своєю людиною в бараці Зайковського. Посилене харчування підтримало мої фізичні сили (що згодилося вже у найближчому майбутньому), розповіді про улюблених героїв улюблених авторів відновили душевну рівновагу (що також допомогло в подальшому арештантському житті), спілкування з побутовцями дало змогу побачити і новинки екрана тих років.

Раз на тиждень для побутовців привозили кіно, яке показували в їдальні. Нам, політикам, заходити в цей час до їдальні якнайсуворіше заборонялося. Начальник режиму, староста табору і вся табірна обслуга пильно стежила за дотриманням цієї заборони. Варто було виявити політичного зайця в залі для глядачів, як його відразу виштовхували за двері, передавали черговому охорони, і той садив порушника до роти посиленого режиму на тиждень, а то й на два. А з РПП жарти погані! Рота посиленого режиму — це тюрма в тюрмі.

Але я завдяки Зайковському не проминув жодної картини. Він сам проводив мене до їдальні повз старосту, зумисне затримуючись доти, доки в залі не гасло світло і починали миготіти перші кадри. Тоді він грюкав у двері, вимагаючи відчинити. Разом із Зайковським

вривалося ще п'ять-шість чоловік, серед них і я. Зайковський займав своє місце посередині залу, а ми примощувались десь збоку, намагаючись, щоб нас не помітив хтось із придурків, табірної обслуги. Якщо в залі чомусь загоралося світло, хлопці відразу ж затуляли мене, стаючи на повний зріст, а я присідав на землю. Із залу я також вискакував першим і прожогом біг до вбиральні, щоб не потрапити на очі начальству.

Фільми тих років, на жаль, були переважно невисокої якості, як наприклад «Дівчина з характером», який так сподобався Самому, хоча це не що інше як відверта халтура, яку не могла врятувати навіть гра Серової. Але були й цікаві — «Ленін у вісімнадцятому році», «Олександр Невський». Хлопці страшенно заздрили мені, і я як міг розповідав їм про картину, робив навіть аналіз гри акторів. Пригадую, як був здивований, коли дізнався, що комендант Кремля (Мальков, а не Матвеев, як у фільмі) не вбитий, — у фільмі він гине, — а оголошений ворогом народу і перебуває десь неподалік — чи на Нижньому Хатинаху, чи на «Штурмовій».

Я завжди згадую Зайковського із вдячністю за те, що він зробив, аби полегшити мою долю, але ще більше за те, що він врятував мене від смерті чи щонайменше від каліцтва.

А було це так.

Уже давно мою увагу привертав один чоловік. І зовнішнім виглядом, і поведінкою він вирізнявся серед сірої арештантської маси.

Був він досить високого зросту і видавався ще вищим через свою надзвичайну худорбу. Незугарний табірний костюм на його плечах сидів якось особливо доладно, ніби формений кітель, та й хода його була пружиниста, карбована, як у військового.

Але ще більше вражало його обличчя. Права частина — від скроневої кістки до підборіддя — геть відрубана. Зіткнувшись з ним уперше, я мимоволі відсахнувся — так страшно виглядав той шрам, та провалина замість щоки, поштопана абияк, порізана рубцями, те одне ліве око, яке дивилося на тебе уважно й проникливо.

Мені розповідали історію Комбрига (називали і його прізвище, але воно запало в непам'ять, тим більше що майже ніхто не називав його на прізвище).

Десь у Польщі, коли частини Червоної Армії через дурість чи підлість Сталіна були розбиті військами

Пісудського і відступили, полк Комбрига прикривав відхід. В одному з боїв, оточений ворогами, полк, стікаючи кров'ю, пробивав собі дорогу на схід. На Комбрига налетів командир польського загону. Схрестилися клинки, посипались іскри. Супротивники були гідні один одного. Та раптом кінь Комбрига, вломивши ногу, зашпортався, шабля драгуна відбатувала, наче окрасць хліба, пів-обличчя червоного командира, і він упав на гриву коня, сходячи кров'ю. Бійці зусібіч кинулись до нього, порубали його нападника, підхопили командира і мало не зубами проклали собі дорогу на батьківщину. День і ніч, міняючи коней, відбиваючись від погоні, мчали бійці з пораненням командиром. Нарешті їм вдалося наздогнати санітарну частину, де Комбригу під вогнем ворога зробили операцію — позшивали якомсь судини і заштопали обличчя. У Москві, в Кремлівській лікарні, його ще кілька разів різали і шивали, бо почалося нагноєння. Життя вдалося врятувати, та обличчя назавжди лишилося спотвореним.

У тридцять сьомому Комбрига оголосили ворогом народу і відправили на Колиму.

Табірні покидьки вигадали собі розвагу: підійшовши ззаду, били нещасного по спотвореній щоці. Або гукали його, а коли той обертався, щока наштрикувалася на тріску чи палець негідника.

Іржання, гиготіння, улюлюкання розлягалися навколо. Він перестав озиратися на оклики, але це не рятувало, — ляпаса падали на спотворене обличчя.

Навіть він, звиклий до слідчих на Луб'янці, не витримував, здавленим голосом казав:

— Товариші, що я вам зробив?

Захоплення сягало апогею. Регіт, ревище, стогін, улюлюкання.

Ми мовчали.

Людину цькували придурки — староста, нарядники, днювальні, кухарі. Ситі, вгодовані вершители нашої долі...

Я повертався з відвалу завжди пізніше за всіх. Якимсь, запізнюючись на обід, побачив віддалік веселе стовпище лобурів і почув дике ревище, в якому ледь пробивався глухий голос Комбрига. Він, доведений до краю знущаннями, намагався усовістити їх:

— Зрозумійте ж ви нарешті, що так не можна... Навіть звірі — і ті... А ви ж люди... Люди ви чи ні? Я вас питаю...

— А! — ревіло у відповідь. — Про людей згадав, гад! А коли продавав нас Польці, думав про людей? Як їздив у машинах по ресторанах з бабами, пам'ятаєш? Бий його, гада!...

Я не витримував, вривався у коло і, звертаючись до старости, крикнув:

— Не можна так знущатися з людини!

— А це що за сявка? Адзусь!

— Домовий! — гукнув староста підручному здоровені. — Покажи-но йому, де право...

Не чекаючи, поки Домовий покаже мені табірне право, я вивернувся, кинувся вперед і буднув старосту головою в живіт. Він упав як підкошений.

Стало тихо, та ненадовго. Староста заревів, схопився на ноги і... Мене ніби вихором підхопило. Удари сипалися з усіх боків, я, наче м'ячик, літав від одного до другого, а вони, не даючи внасти, били, били, били. Усе пішло обертом. Земля, небо, ноги, кулаки — все змішалось, закрутилось, гарчало і било мене то в обличчя, то під дихало, то в пах. Я завив від жаху і болю...

Очутився на постелі Зайковського.

Я не побачив цього — відчув. Одне око зовсім заплило і нічого не бачило, друге стало як вузька щпарочка, крізь яку ледь-ледь пробивалося тьмяне світло, якісь тіні замість людей. Мене всього палило вогнем, особливо ввизу живота. На мить відпускало (це мінjali компрес на лобі), а потім знову все починало дихати жаром, ніби лежав я на розпеченій сковороді.

— Очуняв,— почувся десь здаля голос Зайковського.— Одійде, житиме.

Десять днів пролежав я на койці вже у своєму наметі, поки нарешті потроху почав приходити до тями. Бити кримінальники були мастаки. Так не били навіть у тюрмі. На щастя, як мені потім сказали, наспів Зайковський, вихопив мене з кола, забрав до себе в намет і тримав дві доби, поки йому не наказали відправити мене в барак. Але й тут він кілька разів на день навідував мене, приносив згущене молоко та м'ясні консерви, наказав днювальному часто міняти компреси.

— Бо як не одужає — сам ляжеш,— пообіцяв він. Хоч-не-хоч той повинен був доглядати мене.

Диво дивне: в армії, в таборах люди якось легше зносять хвороби. Якби довелося зазнати чогось подібного у звичайному житті, навряд чи витримував би. Очевидно, бажання жити стає сильнішим устократ, якщо тебе

виривають із звичного життєвого пливу і ставлять в екстремальні умови.

Більше місяця я відпочивав. Відпочивав навіть тоді, коли звівся з постелі, почав ходити і, за табірними поняттями, міг уже працювати. Зайковський і тут допоміг мені. Він проводив мене нарядами. Офіційно я працював, давав понад сто відсотків виробітку, одержував першу категорію харчування. Начальство не могло причепитися, що вдень я залишався в бараку: Зайковський оформляв мене у нічну зміну. І я як міг віддячував хлопцям за їхню турботу: «друкував» їм найневірогідніші романи, звалюючи в одну купу Толстого і Роллана, Цвейга і Гофмана, Гріна і Писемського,— хай простять мене їхні великі тіні!

Слід сказати, що, поки я лежав, у таборі сталися значні перемини. Одержав підвищення і пішов від нас начальник дільниці Дятлов. Його перевели на «Штурмову» начальником кональні. Він і там показав себе дбайливим господарем і справжньою людиною.

Замість Дятлова прийшло щось сіре, невиразне. Хоч убийте, не можу пригадати ні обличчя, ні жодного його розпорядження.

Погнав на «материк», везучи на вантажівках десятки чемоданів, дітей, жінку і свою чорну бороду, Караїм. Місце начальника табору посів такий собі Реформатор. Це не прізвище, а прізвисько, яке дали йому за пристрасть до реформ. Не було тижня, щоб ми не відчули на власній шкурі його адміністративної сверблячки. Насамперед він вирішив зайнятися нашим вихованням. Казали, що на «материку» він був учителем, але оклад начальника табору спокусив його, як яблуко прародительку Єву. Під час вечірньої перевірки ми вистоювали по півтори-дві години, чекаючи, коли вичерпається начальницьке красномовство. Він був як заводний, міг говорити про що завгодно і скільки завгодно: про велич Сталіна, про нашу підлість (кримінальників від лекцій звільняли), про розлад шлунка (з особливим смаком) і про перельоти Чкалова, про Сталінську Конституцію і про годівлю свиней, про силосування кормів і про те, що на нас треба надіти кайдани. Він упивався своєю красномовністю, а ми падали від утоми та нездоланного позіхання. Але позіхати не рекомендувалося, бо це заводило його ще на годину на тему про нашу темноту, невдячність, чорні помисли і моральне значення кайданів.

Потім він вирішив зайнятися капітальним будівництвом. За Караїма рота посиленого режиму містилася в дерев'яному бараку без вікон. Реформатор захотів побудувати для неї капітальний будинок з плитняку. Тепер, ідучи з вибою на обід чи вечерю, ми повинні були нести з собою дві кам'яні плити або одну велику. Він власною персоною виходив нам назустріч і перевіряв, як ми виконуємо наказ. Лихо, якщо ти піс плиту меншу, ніж йому хотілося. Тебе відправляли назад у вибій по нові плити, а вся бригада, матюкаючись услід, чекала твого повернення біля входу до табору.

Так ми самі собі змурували кам'яний мішок, де зимою температура була близько сімдесяти градусів нижче нуля.

І, нарешті, перестановка бригад.

Тоді ще не існувало таких термінів, як волюнтаризм, вольовий метод. Реформатор був запеклим волюнтаристом. Бозна-чим він керувався, але перестановки бригад відбувалися мало не щодня. Вранці раптом чув від нарядника, що ти вже не в бригаді Попова, наприклад, а Абдулаєва, абдулаєвець нараз дізнався, що його бригадир Кулябко, а через тиждень знову зміна бригад, нове перетасовування. Наш бригадир Попов не витримав, наговорив грубощів Реформатору, за що у нього забрали бригаду і посадили до роти посиленого режиму, а я опинився в бригаді Зайковського.

Завдяки великому комбінатору мені вдалося уникнути смерті чи каліцтва і взагалі вижити.

НАЙСВІТЛІШИЙ МІСЯЦЬ

Літо було в самому розпалі, а ми вже чули дихання осені. Вдень було ще жарко, хоча сонце помітно присіло до обр'ю, а вночі, надто під ранок, ставало прохолодно. Часом усе вкривалося легким, як павутина, інем. Бригада працювала на добуванні «пісків». Брали терасне золото. Золотоносний пласт залягав неглибоко, на відстані двадцяти-тридцяти сантиметрів від поверхні, але площу займав велику, мало не весь схил сопки. Бутара стояла на колишньому відвалі, на підвищенні, між нею і сопкою лежала улоговина уже відпрацьованої та зачищеної площі. «Піски» на бутару подавали вагонетками. Поміж бутарою і сопкою утворилося сідло, і вагонетки повинні були спочатку

спуститися вниз, а потім піднятися нагору, до бутари. Від вибою до промивного приладу прокладено подвійні колії: в один бік рухались вантажені вагонетки, назад — порожняк. Вагонетки за допомогою спеціального пристосування чіпляли до сталюого троса, який з надсадним гуркотом тягнула потужна лебідка. Через сідловину довелося тримати спеціальних робітників, які внизу чіпляли вагонетки. Справа в тому, що спеціальні пристрої, аби вантажена вагонетка не скотилася вниз, повинні були утримувати її за передок. Як тільки вона наближалася до нижньої точки сідла, кріплення треба було переставити на задню частину вагонетки, щоб воно тягло її вгору. Коли цього не зробити, вагонетки перекидалися, утворюючи затор. На холостій лінії робилося те саме, але у зворотному порядку. Для такого перечіплювання кріплення вагонеток ставили спеціальних людей. Зайковський послав туди мене.

Робота вважалася «блатною», легкою, але потребувала великої уваги, вправності, спритності. Справа в тому, що вагонетки повинні були рухатись на відстані десяти метрів одна від одної, а вибійники, певна річ, чіпляли їх як попало, в міру наповнення. Крім того, і хомутики на сталюому тросі, до якого чіпляли вагонетки, іноді послаблялися, зсувалися, вагонетки зближувалися, їх треба було відчепити і пристібнути до нового хомутика. Бувало і так, що трос в'їдався у пристрій, його важко було виїняти з паза, перечепити вагонетку.

Коли ж нарешті вдавалося висмикнути його, трос поривався нагору з такою силою, що міг скинути тебе вниз, під козли чи під вагонетку, яка йшла слідом. Траплялося, що необережні перечіплювачі платили життям за найменший промах. У бригаді, яка стояла тут до нас, було два таких випадки. Одного робітника тросом вдарило у підборіддя і зрізало лицьову частину голови, а тіло відкинуло метрів на п'ять убік. Другого вдарило збоку, зірвало черепну коробку, а руку заклинило у штовхаючому пристрої. Вагонетка, що рухалася ззаду, пасунула на передню, сплющила неживе тіло, стала дибки. Обидві вагонетки разом з рештками бідолахи завалилися вниз, розвернувши колії.

Певна річ, я був не в захопленні, одержавши наряд на цю «блатну» роботу. Тішило одне — гарний напарник. Уся надія була на злагодженість, взаєморозуміння і взаємовиручку. І надії справдилися...

У напарника — спритність і вправність, у мене — настійливість. Перша половина зміц була гаряча. Вагонетки по черезно спускалися вниз, часом дуже близько одна від одної. Як мавши, ми вискакували на раму наступної вагонетки, спускалися донизу, перечіпляли гачки, перескакували на порожню, що рухалася вниз, перечіпляли її, вискакували на вантажену — і так без кінця-краю. І весь час стежили один за одним, щоб у разі потреби прийти на допомогу.

Але що ближче до півночі, то повільніше рухався трос. Можна було перевести дух. Проте давався взнаки мороз. Ми здивовано відзначали, що іній укрит шпалі, козли, сріблиться на відвали. Холод заповзав під бунлат, хапав за пальці, за вуха, за носа. Ми тугіше підше-різувалися, опускали крила вушанок. Нарешті напарник не витримував і казав:

— Ти як знаєш, а я змерз. Розпалю вогонь.

І він ішов униз, де зарані були наготовані дрова, розкладав невелике вогнище і засинав.

Наставав час, якого так прагла душа, — я був сам. Сам-один на цілому світі, перед лицем чорного неба, чистих зірок і вкритої інесм землі. А друзями були лише вагонетки. Життя під чужим поглядом шарпало нерви. Хотілося побути на самоті, наодинці зі своєю тугою і болем.

Я був нарешті сам!

Мене навідували мрії, спогади. Всі друзі і вороги сходились до мене, щоб утішити або востанне поглимитися з мене. Я знову сперечався, любив і ненавидів, знову був не зек, а людина.

Якось непомітно переходив до літературних спогадів, — і ось уже читаю курс лекцій з історії російської літератури... вагонеткам.

Такої чуткої, уважної аудиторії у мене не було ніколи — ні до, ні після.

Ось на тлі неба вимальовується контур вагонетки. Я поспішаю навстріч, вилізаю на раму і починаю оповідь про князя Ігоря, про Ярославну, про діву Февронію чи горе-недолю. Стиха шурхотів трос, вагонетка уповільнювала хід, ніби дослухаючись до моїх слів. Колеса тихо підтакували: так-так. І знову тиша, шурхотіння троса, і знову притишене, делікатне: так-так.

Я розпочав свій курс мало не від Адама — з міфів, фольклору, дійшов до виникнення писемності, літописів, ґрунтовно й докладно проаналізував особливості кож-

ної пам'ятки давньої літератури, намагаючись відтворити якомога більше текстів напам'ять під захоплено-делікатне «так-так».

Затим вісімнадцяте і, нарешті, моє улюблене дев'ятнадцяте століття! Переважну частину своїх лекцій я присвятив Пушкіну, і вагонетки були вдячні, що почули не тільки «Онегіна» чи «Маленькі трагедії», а майже всю поезію й прозу «сонця російської поезії». Не загубилися і Лермонтов, Тютчев, Фет, Некрасов, Полонський, Надсон, а Достоевського дочитати не встиг: тераса була зачищена від золотоносної породи...

Це був найкращий період у моєму каторжному житті. Я був щасливий. Щасливий сповна, бо знову займався своєю улюбленою справою, бо зі мною була велика, свята російська література.

Я був щасливий і не знав, що нові грози зібралися над головою, що незабаром життя пожбурить мене на таке дно, перед яким горьківське видаватиметься справжнім раєм, землею обітованою.

Та спочатку про друзів-товаришів.

МОЇ ДРУЗИ-ПОЛІТИКИ

Какая смесь одежд и лиц!

О. Пушкін

Одіж, щоправда, була майже однакова, а от обличчя... Обличчя були різні.

І не тому різні, що представляли мало не всі народи багатонаціональної нашої Батьківщини і навіть народи, що не входили до складу Радянського Союзу, — були, наприклад, чехи, поляки, фінни, ести, латиші, китайці, корейці, японці, навіть афганці й тибетці — усі колишні комуністи, звинувачені у зраді, шпигунстві, троцькізмі та інших смертних гріхах. Різні за своєю психологією і душевними якостями. Національна, соціальна, інтелектуальна відмінність якось не впадала у вічі. А душевна градація... Тут було все — від моральної чистоти до найнищівшої підлості. І найстрашніше — що освіченіша підла людина, то підступніші і нещадніші були її вчинки...

Та давайте про добре. Першим моїм попутником від Магадана до Хатинаха на протязі майже шістсоткілометрової траси був фінн Пакканен. На жаль, на Хатинаху наші дороги розійшлися назавжди: мене погнали

на «Челюскін», його кудись ще далі. Більше я про цього не чув, але ті два тижні у тюремній машині на «Спінній», коли розверзлося небо і ми десять днів не могли зрушити з місця через розгаслу дорогу, та й самі прокисли в дірявому, промоклому бараці,— ці два тижні я не забуду ніколи.

Пакканен був рибалка.

Високий, худий, як жердина, незграбний, з обвітраним обличчям, сіро-голубими очима, що колючо дивилися з-під кущастих білястих брів, він виглядав сухим і черствим, навіть злим. Він і справді сердився: в Магадані у нього вкрали саморобну валізку з небагатьма особистими речами, дозволеними табірним начальством. «Перкале! — неголосно лаявся він. — Руський швин! Вороваль у товариш в турма! Швин! Тху!»

Я попав з ним до одної партії, на одну машину. Ішіас, який підкрався до мене ще у Владивостоку, у Магадані замучив украй. Я ледве володав ногами, не міг ні сидіти, ні лежати. Найменший порух завдавав невимовного болю. Коли ж машина з двадцятьма каторжниками та двома конвоїрами рушила в путь і, набираючи швидкості, застрибала на вибоях препоганючої дороги (горезвісна колимська траса), біль став і зовсім нестерпним. Кожен поштовх викликав мимовільний стогін. Я закушував губи і чув у роті солоний присмак крові, але це не допомагало. Я стояв на одній нозі, обіпершись руками об борт і задню стінку, тримаючи у висячому положенні другу ногу. Та це рятувало лише наполовину. Крім того, мліли руки і ноги. Я майже втрачав свідомість.

Попутники косували на мене, дехто навіть висловлював невдоволення, надто коли я ненароком падав на них.

Пакканен сидів поряд. Він пильно і зло дивився, як я підскакую і падаю. Нарешті не витримав.

— Ой, ой! — перекривив мене. — Перкале! Клади нога на нога! — Я не зрозумів його. — Суда, перкале, сиди на моя нога.

Бачачи, що я його не розумію, він підняв мене, як дитину, і посадив собі на коліна.

Я вибачався, ніяковів, дякував.

— Нічого, сиди, — усміхнувся він. — Какої такої болить нога?

Я зрозумів, що він хоче знати, що з ногою. Сказав.

— Нічого, сидить — нема больно. Перкале! Русь-

ки та історії літератури, друкувався під псевдонімом «Дм. Мирський». І от він тут, на Колімі, мантулить у дорожній бригаді і переробляє Крилова на колімський лад.

Князь лежить тепер у спільній могилі. І поросла вона травою, і вже ніхто не пам'ятає, де вона, чиї тіла покладено в ній штабелями, що за бирки у в'язнів на ногах, чому номери цих бирок — цифри сьомого чи навіть восьмого розряду. І тільки вічна мерзлота, обіймаючи мертвих, передвіщає їм невмирущість.

А шлях на північ, у глиб колімської тайги, продовжувався. Сопки змінювалися сопками, одні вибалки іншими, селища, табори, ледве з'явившись, зникали, поступаючи місцем новим. Нога діймала так само, і так само Пакканен тримав мене на руках.

Під'їхали до копальні «Спірна». Вже по дорозі до неї пас застиг дощ. Вночі він лив як з відра, а вранці переців уже разом зі снігом. Далі стоп: траса за «Спірною» тільки прокладалася і тому часто виходила з ладу. Водії, прибувши вночі з того боку, розповідали, що ручаї вийшли з берегів, зірвали мости, розмили дорогу. Хоч не-хоч довелось перервати подорож.

Дощ батожив п'ять днів. Тут я вперше побачив, що таке негода на Півночі. Дощ, сніг, вітер, туман. І ніде сховатися. Найменша шпарина стає аеродинамічною трубою. Дах як решето. На голову безперестанку спадають потоки брудної води — зверху бараки, як правило, вкривали товстим шаром торфу.

Промоклі до рубця, злі, в'язні, мов цепні собаки, готові були вчепитися один одному в горло. Весь час спалахували сварки. Вони, як епідемія, втягували дедалі нових і нових людей. Через два дні нам дозволили затопити пічку. Це були буржуйки, але буржуйки з колімським розмахом. У бочці з-під солідолу зроблено два отвори. Один править за відтулину для топки, з другого стримлять залізні труби. Топлять їх зимою цілий день, добре, що паливо тут-таки, під боком, — у ті часи тайга була справжньою тайгою.

Через півгодини пічки вже паленіли червоним. Ми, як мухи, обсіли їх, розкопуючи біля тепла. Самі по собі припинилися чвари. Пішли розпитування, розказні, «параші» — нісенітні чутки.

Тут я почув історію Пакканена. Йому важко було добирати російські слова. Він часто переходив на рідну мову суомі, сердився, коли його не розуміли: «Перкале!»

З горем пополам я все-таки збагнув, як цей фін опинився в російській тюрмі.

Пакканен так-сяк рибалив і якимось з того жив. Серед його друзів був робітник, комуніст. Він багато розповідав про Радянський Союз, про життя там робітників і селян. Пакканен і сам бачив наших рибалок (жив на кордоні), які артільно рибалили в морі. І потягло його в країну, де люди живуть так весело і дружно. За порадою друга він перейшов кордон, попросив радянського підданства.

Перші три-чотири роки все було гаразд. Працювати він умів і любив. Невдовзі товариш Пакканен став шанованим робітником, ударником. Не все подобалось йому, на зборах він часто виступав проти ледарів, безгосподарності, неграмотності бригадирів, іншого начальства. З його буркотіння підсміювались, але не кривдили, не чіпали.

І раптом все змінилося. Після вбивства Кірова прокотилася хвиля психозу надпильності та шпигуноманії. Це була на руку ковільця всілякій погані. Тепер критика Пакканена розцінювалась як класово ворожа вилазка, варто було йому зачепити когось з членів партії. Його кілька разів викликали в органи, цікавились, навіщо він прийшов до Радянського Союзу, як йому вдалося перейти кордон. Він сердився: «Тисячу разів уже розповідав!» Та від нього вимагали дедалі нових і нових подробиць, ловили на неточностях — легко заплутатися, коли погано знаєш мову. І нарешті взяли, запідозривши у шпигунстві. Фактів, доказів ніяких. Але й підозри, виявляється, досить, щоб особлива нарада «дала катушку» — десять років.

Шукала людина щастя — знайшла Колиму.

Пізніше я дізнався, що Пакканен не виняток. Таких історій довелось вислухати чимало. Шукачі правди, для яких широко відчинялися наші двері, згодом майже всі опинялися на Колимі «за підозрою у шпигунстві». Понад те — з Польщі, Румунії, Болгарії відкликали професійних революціонерів, нібито для роботи в Комінтерні. Багато з них опинилося на Луб'янці, де їм нагадали, що на зборах чи в приватній розмові вони висловлювали незгоду з «лінією вождя усіх народів». Вони так само йшли на Колиму «за підозрою у шпигунстві». Піддані іншої країни, вони не могли звернутися у свої посольства, бо переходили кордон нелегально або за чужим паспортом...

Щакканен підтримував мене всю дорогу, аж до Хатинаха. Тут ми попросилися з ним. Попрошилися назавжди. Спасибі тобі, буркотливий, ніжний друже із Суомі! Вже на Хатинаху я зустрів отця Чеснійшого. Приймав ув'язнених сам начальник Північного табору Федоров (чи Фадєєв?).

Почувши прізвище Чеснійшого, він наказав:

— Ану, хто там Чеснійший? Давай сюди!

Перед ясні очі начальства вийшов худий, довгообразний зек з невеличкою сивою борідкою. Він помітно ніяковів, горбився, винувато усміхався, не знаючи, як поводитись, куди подіти руки.

Начальство скептично розглядало його, наче яку дивовижу, придурки вп'ялися в нього очима, готові негайно виконувати будь-яку височайшу загаганку.

— То це ти і є Чеснійший? Ану, повернись. Не бійся, сьогодні я тебе ще не вкушу.— Придурки повною мірою оцінили неабиякий дотеп.— Та-ак, отже, Чеснійший. А ким ти на волі був?

— Я служитель церкви Христової...

— Піп, значить. Крім того, чеснійший. Ти що, чесно бабів лапав? Хо-хо-хо...

— Ха-ха-ха! Хо-хо-хо! Го-го-го! — розлягалосся навколо.— От так чеснійший!.. Ото вже товариш начальник скажуть! Го-го-го!

Згодом подібні сцени відбувалися не раз. Будь-яке начальство неодмінно хотіло бачити людину з таким прізвищем, будь-яке начальство вважало своїм обов'язком повправлятися в дотепності з цього приводу, а придурки незмінно цапіли від захоплення дубоголовими дотепами. А сам Чеснійший, незграбно сутулячись, дивився на гиточучих ідіотів ласкавими очима, винувато усміхався, намагаючись кудись сховати руки з довгими, чутливими пальцями скрипаля.

— Та-ак... Значить, чесно продавав робітничий клас. Га, Чеснійший? Гаразд, не виправдуйся. Виправдуватися в міліції будеш. Хо-хо-хо! — «Ха-ха-ха! Го-го-го!» — аж заходився зо сміху почет.— Гаразд. А зараз марш на місце! Дайте йому тачку більшу та лопату крапцу. Хай постромляє як слід святий отець... Чеснійший. Тьху! Вигадав же хтось таке прізвище!..

На «Челюскін» ми потрапили разом, опинилися в одній бригаді і навіть в одній ланці. Ніхто не хотів бути моїм напарником (через хвору ногу), Чеснійший також був самотній. Бригадир поставив нас працювати в парі.

Праця гірника, попри її позірну примітивність — тачка, лопата, кайло плюс мускульна сила, — доволі мудрована штука і має багато своїх секретів.

Що, здавалося б, простіше за лопату? Але і вона, виявляється, може бути другом, помічником, а може бути й підступним ворогом, висотуючи твої сили вже в перші години праці. Форма лопати, геометрія її робочої частини, конфігурація держака, точність його осі — все це треба враховувати, підганяти по руці.

А тачка... Про добру тачку поеми можна писати. Тачка, зроблена абияк, з широким колесом, косим руків'ям, зведе з розуму навіть найурівноваженішу людину.

Про все це ми дізналися згодом, а попервах брали, що дають, — і розплачувались за це.

З перших же хвилин інструменти показали свій порок. Кайло не дрібнило породи, зате руки побило геть, лопата силкувалась вислизнути з рук, а грабарка поводилась як необ'їжджена кобилиця. Я, весь мокрий, ледве добрався до відвалу, а вслід мені плювала, вергала матюки майже сотня відкатників, яких я затримав. Наступний рейс був нітрохи не кращий. Знову комизувала грабарка, знову я не міг дати їй ради, знову позад мене утворився цілий шлейф людей і тачок. Намагаючись якось виправити становище, я наліг на грабарку, вона зіскочила з трапа, врзалась у ґрунт, і я застряг остаточно. Врятував сигнал перекуру. Черга зупинилася, всі пішли у вибій, а я тим часом якось витягнув трикляту грабарку, попер її на відвал, висипав і повернувся до Чеснішого, який так само, замучений кайлом і лопатою, трудився, намагаючись до мого приходу хоч якось наповнити другу грабарку.

Вже до обиду ми вхоркалися вкрай: на руках криваві мозолі і садна, дрож у колінах, ломота в плечах. Ну, а про те, що довелося вислухати, годі й говорити. З жахом думали, що буде далі. А далі було те саме. Тільки працювали ще гірше.

Норму виконували на п'ятнадцять відсотків. Рекорд!.. Ходили б ми у штрафниках і сиділи на третій категорії харчування, якби від нас не забрали нашого першого бригадира, розбещувача малолітніх Шаклєєва. А от Попов добився для бригади кінної відкатки. Звільнившись від бісової тачки, ми піднесли духом, полегшено зітхнули. Незважаючи на те, що за кінної відкатки норма виробітку збільшувалась майже утричі, виконувати

її було легше. Навіть ми з Чеснійшим умудрялись дати 80—85 відсотків. Проте ланка наша швидко розпалася: мене перевели на відвал, Чеснійшого — у бригаду Кулябка, а через якийсь час і зовсім на іншу копальню, здається, «Самотню».

Увечері, після роботи, ми якось розговорилися з Чеснійшим (наші койки стояли поряд) і з'ясували, що колись працювали недалеко один від одного. Я у Ромнах, він священником у Засуллі, їхньому передмісті. Крім того, Чеснійший знав сім'ю отця Овсієвського, а Овсієвські — це дід і баба моєї дружини.

Ми часто згадували і Ромни, і Сулу, і Засулля, і спільних знайомих. Проте не тільки спогади об'єднували нас. Чеснійший приваблював мене тим, що був людиною культурною, начитаною, безмежно вірив у добро і справедливість. Над нами чинили акт найбільшої несправедливості, зло обступало нас з усіх боків, наші душі намагалися споганити лакейством, а він наївно запевняв, що радість пізнається через страждання. На підтвердження цього наводив не лише Євангеліє, а й приклади з життя багатьох великих художників, мислителів, учених. Він знав індійську філософію і, попри це, вважав себе сірою, зовсім нецікавою людиною.

У бригаді Попова працював і колишній кінооператор Хлуденьов. Він зняв документальний фільм «На кордоні», який дістав високу оцінку. Та в титрах фільму прізвище Хлуденьова не значилось: після закінчення зйомок його запросили до відомого будинку, з якого він відбув за казенний кошт на береги Колими.

Нервовий, жовчний, він ні з ким не міг зійтись у бригаді. Тільки своєму папарникові, колишньому клоуну фон Пірвіцу, трохи симпатизував. Чи був Пірвіц фон — не знаю, але клоуном він був, і, очевидно, талановитим. Навіть тут, на Колімі, він не втратив почуття гумору. Як тільки лопата з його рук переходила до рук змінника і ми поверталися додому, Пірвіц ураз перетілювався. То раптом шапка сама по собі починала танцювати в нього на голові, то з-за пазухи товариша він виймав великий камінь. Витівок було так багато, що навіть найбільш мовчазні і похмурі з нас починали усміхатися.

Мені дуже подобався такий трюк. Пірвіц раптом підходив до когось мало не впритул, приставляв долоню ребром до очей і починав цільно вдивлятися в людину, ніби та стояла десь далеко-далеко.

Одного разу він зробив таке і зі мною, і, слово честі, я раптом відчув, який я маленький і стою десь далеко-далеко, а Пірвіц намагається розгледіти, що це бовваніє удалині — людина чи кузька...

Згадуються Гранат, колишній директор Лаврського заповідника, відомий партійний діяч Лопуха, професор Босенко, співробітник Інституту матеріальної культури імені академіка Марра (Ленінград), справжній інтелігент у найкращому розумінні цього слова.

Упам'ятку історія одного давнього члена партії, делегата XVII з'їзду, який так і не взяв участі у його роботі.

Нервовий тик посипував його гарне обличчя, великий лоб перетинав рваний рубець. Якось я запитав, де його поранило. «На Гороховій», — була лаконічна відповідь. Дізнавшись, що він з Ленінграда, мого рідного міста, я накинувся на нього з розпитами, та він різко урвав мене, відвернувся і пішов. Тільки після історії з Комбригом трохи відтанув, підійшов до мене:

— Дурень! Хіба не розумієш, що сам-один нічого не зробиш? Та й взагалі — нічим уже не зарадиш, час упущено. — Він якось м'яко усміхнувся. — Не ображайся, що я тоді падто різко обійшовся з тобою, гадав, і ти підісланий до мене.

— ???

— Чого очима світиш? Ніби не знаєш, що тут сука на суці сидить і сукою поганяє.

Я не знав.

— Знову-таки дурень!

Невдовзі він сам підійшов до мене, улучивши момент, коли нікого не було близько.

— А ти мені все-таки подобаєшся, хоч і сисунець, нічого не тямить, є в тобі щось. Довго придивлявся — до всього тобі є діло, усім цікавишся, всюди свого носа сунеш. От і подумав: стукач, сука. Ти де працював?

Я розповів. Розповів про свою вчительку та її настанову — бути лицарем без страху і сумніву, про те, що читав «Заповіт Леніна», про свої запитання до Григорія Петровського і його відповідь, про студентські роки.

— Та-ак, — задумливо мовив він, вислухавши мою плутану сповідь. — Тепер децю розумію, але все одно ти сисунець.

— А ви... ви можете розказати про себе, якщо, звичайно, вірите? Мені здається, що ваша історія не така банальна, як наші.

— Вірити то я вірю, але... не бачу смислу розповідати про себе. А втім, відвертість за відвертість.

І він повідав таке, у що й повірити неможливо, але йому я вірив.

«Заповіт Леніна» був його настільною книжкою. «Та й як могло бути інакше?» — різко підкреслив він.

До партії вступив ще за життя Леніна. Був відразу ж висунутий у цехком, з тим одержав направлення до ленінградської губпартшколи, але не пішов туди, попросився до Промакадемії. Не закінчив її, бо відкликали для партійної роботи в Ленінградський губком. Там не прижився, знову пішов на завод, але вже секретарем парторганізації.

Коли став відомий «Заповіт Леніна», він виступав за те, щоб було точно дотримано останньої волі вождя, за що одержав догану з занесенням до особової справи. Його знову перевели в цех. Та робітники заводу обрали його до свого партійного комітету, незважаючи на протест райкому.

Коли обирали делегатів на XVII з'їзд, він отримав більшість голосів і поїхав до Москви з правом ухвального голосу, тоді як секретар його райкому — лише з правом дорадчого.

Не встиг він прибути до Москви і зареєструвати мандат, як його викликали до секретаря ЦК Андрія Андрійовича Андрєєва.

Зустріли привітно. Можна було подумати, що в Андрєєва тільки й клопоту що про здоров'я секретаря заводу, його сімейні справи, успіхи заводського колективу. Потому Андрєєв посерйознішав і сказав:

— Я викликав тебе у важливій справі. Є рішення направити тебе у Примор'я, — він назвав якесь місто, — першим секретарем.

— Мені б хотілося...

— А тебе не питають. Є рішення ЦК.

— Ну, коли питання стоїть так, я готовий...

— От і гаразд. Сьогодні ж і виїжджай. Квиток замовлено.

— Як сьогодні? Але ж я делегат з'їзду.

— Обійдеться без тебе. А там твоя допомога дуже потрібна, опозиція розперезалася вкрай. Зваж, що від тебе, твоєї енергії, переконливості, розпорядливості залежить доля партійної організації міста, області, можливо, навіть краю. До речі, ми думаємо провести тебе в члени ЦК та секретаря крайкому...

Справа оберталася кепсько. Зважаючи на настроєність делегата і те, що він голосуватиме за Кірова, причіники Сталіна усували його, застосовавши при цьому випробуваний сталінський метод. Прибравши зі з'їзду, його взагалі усували з політичної арени. На новому місці кандидатура претендента з тріском провалювалася (про це дбали наперед), його посилали кудись на низову роботу, де діяла та сама директива.

Він все це знав і їхати відмовився. Поведінка Андрєва різко змінилася. Він бив кулаком по столу, погрожуючи відібрати партквиток за невиконання наказу ЦК.

— Я вирішив боротися до кінця, виступити на з'їзді, попросити захисту в Кірова — був переконаний, що саме він стане генсеком.

З важким серцем вийшов я із Кремля. Всередині все клекотіло, подумки я продовжував суперечку з Андрєвим. Не помітив, як підійшов до готелю. Мене покликали. Давній знайомий, також делегат з Ленінграда, вовтузився коло машини (його гордість — подарунок Сталіна). Поздоровкались.

— Ти чого такий, наче оцту напився?

Я розновів, стираючи, певна річ, гострі кути. Той розсміявся:

— Ну, не варто поса вшати! Поговориш з Мироничем — усе владається. А зараз гайнем на рибалку. Зайві снасті завжди маю, та й коньячок знайдеться. Поїхали!

Я відмовлявся, та він мене все-таки вмовив, знаючи мою слабкість до рибалення.

Поїхали. Він торохкотить, а я слухаю його базікання. І нараз помічаю: не туди ідемо.

— Розумієш, пробка була, — виправдується знайомий. — От і доводиться робити гак.

І він справді зробив гак... на Луб'янку. Ворота вмиг зачинилися. До машини підійшли люди, які чекали на неї...

З Луб'янки через Лефортово він потрапив на Соловки, потім Караганда і, нарешті, Колима.

Скрізь воював з тюремним і табірним начальством. Лоба йому розбили в Лефортові на одному з найбурхливіших допитів...

Повідавши мені цю історію, мій новий друг, здавалось, навіть розсердився на себе за слабкість. Більше не підходив. Тільки коли відправляли нас на Нижній Хатинах, кивнув здала головою, гукнув:

— Бережи себе!

Себе він не беріг. Через два-три місяці на розводі прочитали його прізвище і — «вирок виконано».

ЦИМБОРЕВИЧ

Перші місяці на «Челюскіні» пригадувались потім наче якась ідилія. Табірна, невільничча, але — ідилія.

Ні тобі вишок, ні вахти, ні огорожі — нічого! Якби не придурки та охорона, можна було б подумати, що це просто тимчасовий майданчик будівельників. Вони наставили наметів, працюють, поки тепло, а повіє холодом — знімуться з місця, підуть, де тепліше.

Межі табору позначав вузенький рівець, канавка завширшки двадцять — двадцять п'ять сантиметрів — тільки й усього. Та ще з усіх чотирьох боків щити з лаконічним написом «заборонена зона». Там починалася земля, на яку не мала права ступити нога ув'язненого. Про це було оголошено у перший же день нашого перебування в таборі. Вихід за рівець вважався втечею і охоронники мали право «застосувати зброю без попередження». Ніхто з нас, зрозуміло, не хотів, щоб вони скористалися цим правом.

Та завітна межа вабила, притягувала до себе, ніби магніт. І тільки-но кінчалася вечера, як біля канавки з'являлися постаті. Наче сновиди, блукали вони довкола табору і все дивилися туди, де земля була вільна, дерева вільні, мох — і той вільний.

А мене вабив потічок. Він витікав десь із-під сонки (танула вічна мерзлота) і, зустрівши на своєму шляху рівчачок, бурхливо вихлюпував назовні свою радість, ніби вирвався на волю. Почувши одного разу цей сплеск, я був зачарований ним і вже не міг обійтись без цього мелодійного, ледь чутного голосу волі.

Мені являлось, що потічок живий, що це дитя, яке знає і чекає на мене, а забачивши — усміхається сонячними виблисками і спішить-поспішає повідати щось своє, миле, добре, рідне. Він сміявся, блискав очками, пускаючи бульки (достоту як дитя), і навіть ямочки виднілися на щоках його веселої, задержуватої пички.

Захлинаючись, сміючись, пускаючи бульки, він говорив-говорив-говорив, не міг заспокоїтись і поспішав далі, на край світу, за ті триста метрів, де уривалася

межа табору, і губився в шарі торфу та моху. Губився назавжди.

Щодня я приходив до нього, сідав біля самого краю, дивився і слухав-наслунав милу дитячу мову, линучи думками бозна-куди.

Іноді до мене підходили сновиди. Один з них запитав:

— Чого ти весь час сидиш тут?

— Слухаю.

Він прислухався. Анішелесь.

— Нічого не чую.

— Потічок жебонить.

— А! Це вічна мерзлота.

Він постояв, помовчав. Нагнувся, підняв камінь і кинув у воду.

Підійшов другий. Плюнув. Уважно дивиться, як пливе плювок.

Мені дали спокій — відлюдок.

Одного разу, коли я ось так сидів і слухав ручаєць, підійшов хтось великий, потупцяв біля мене, сів і також заслухався.

Хвилини через кілька стиха проказав:

— Співає...

— Гарно співає...

— Як дитя...

— Навіть бульбашки пускає...

Ми заусміхалися.

І більше між нами не було мовлено ні слова аж до сигналу на перевірку. Разом піднялися з землі, розпрямили затерпілі ноги і, йдучи, востаннє озирнулися на ручаєць.

Тепер сиділи і слухали удвох. Я вперше осягнув смисл виразу: «З ним і помовчати приємно».

Разом зі мною сидів і мовчав мій новий друг — поляк Цимборевич.

Він був з ланки Панікара, найвідомішої на копальні, нашої гордості. Ми жартома звали її членів трьома богатирями. Вони і справді були богатирями — Панікар, Цимборевич і Зайцев. Майже усі троє зростом як Петро Великий (Зайцев трохи нижчий), широкоплечі. Одяг шили їм на замовлення. Взуття також. Зате і тачку зробили теж «на замовлення». Вона містила три з лишком звичайних тачки (ми спеціально перевіряли). А працювали так, як ніхто на копальні. Любо було дивитися, як підбивають вони дво-, триметровий вибій, як обвалюють його ломами, як точно і впевнено ходять їхні лопати,

підбираючи ґрунт, як легко і вільно Панікар чи Цимборевич ведуть тачки (Зайцев був слабший, тачок не вотив), а під нею згинається, кречче дерев'яний трап. Ми пробували їхні тачки. Я, наприклад, не міг її навіть зрушити з місця.

Найсильнішим серед трійці був Панікар, родом із Закарпаття, втілення справжньої гуцульської вроди. Саме таким уявляв я собі легендарного Довбуша. За віщо він потрапив до табору, ніхто не знав. Стаття «підозра у шпигунстві» ні про що не говорила, багато чесних людей носило це тавро. Панікар був мовчуном. Я намагався заговорити з ним про Карпати, згадував Говерлу, Попа Івана. Він яснів з лица, починав, здавалося б, відтавати, як раптом, кинувши підозріливий погляд, уривав себе на півслові і знову ховався у свою мушлю.

Зайцев був фізично слабший за товаришів, але спритіший. Ніхто так вдало не міг підрізати і зрушити вибій, ніхто так чисто не підбирав породу. Цимборевич на моє запитання про Зайцева сказав коротко: «Вірити йому можна на всі сто».

А ось з Цимборевичем у нас відразу виникла взаємна симпатія, а потім і дружба.

Ще до нашого сидіння біля потічка він не раз виручав мене із біди. Було, веду тачку, вибиваюсь із сил, затримуючи відкатників. У спину впинаються лайки на колимському діалекті. Ось-ось дійде до рукопашної. Нараз з'являється могутня постать Цимборевича. Відтрутивши мене, він легко, за іграшки веде мою тачку по відвалу.

Одного разу, сидючи коло ручая, я стиха наспівував Шуберта — «Мельник і вода»:

В движенъи счастье мое, в движенъи!
В движенъи, движенъи...

Цимборевич усміхнувся і підхопив пісню. Але не так, як я, а професійно.

Ми розговорилися. Виявилось, він також із Києва. До війни у Києві, на Прорізній, містився польський театр та інститут. Цимборевич завідував літературно-репертуарною частиною театру і читав історію польської літератури в інституті.

Влизу, у підвальному приміщенні, тулилася артіль «Електроприлад», де я, навчаючись у Лінгвістичному інституті, трохи підробляв. Отож могли бачитися щодня, та не судилося — здибались аж тут.

Що далі — то більше: виявились навіть спільні знайомі — Рильський, Загул, Драй-Хмара. Літературні смаки наші також багато в чому збігалися: ми обоє любили Міцкевича, Жеромського. Одне слово, я знайшов друга. Була в ньому справжня інтелігентність, ерудиція, як у Рильського, Зерова, Томашевського. Навіть табірні червери не дозволяли собі жодної вихватки проти Цимборевича, а вони-бо собаку з'їли на вмінні принизити людину.

Дружней! Работа есть лопатам,
Недаром нас сюда ввели,
Недаром бог насытил златом
Утробу матери-земли! —

любив декламувати він рядки з «Нещасних» Некрасова. Він зовсім не сподівався на ласку «хазяїна». Я був молодший за нього, в душі плекав надії на краще майбутнє. Не раз уві сні тікав з табору. Прокинувшись, пригадував обставини втечі і з сумом переконувався, що так втекти можна лише уві сні.

А проте я серйозно почав думати про втечу. І нарешті виробив план. Нереальний, як виявилось. Адже я не знав, де знаходиться «Челюскін», і тому помістив його на тисячу-півтори кілометрів далі на північ. Не знав і того, що за голову втікача виплачувалась винагорода, що дорівнювала місячному заробіткови мисливця, тобто мене підстрелив би перший стрічний мисливець-евенк...

Про все це я дізнався пізніше. А тоді розповів про свій план Цимборевичу. Він довго мовчав. Потім сказав: «Подумаю. Відповідь дам завтра». Назавтра він дав згоду, але сказав, що потрібен ще один чоловік. І назвав Зайцева. «Йому можна вірити на всі сто».

І ось уже втрьох сидимо коло рівчака, обговорюємо план втечі. Моя канва обростає деталями, уточнюються екіпіровка, припаси, техніка втечі, перші кроки на волі. Цимборевич вимагав точності, вникав у всі подробиці.

Зайцев у всьому сумнівався. Липе я беззастережно вірив в успіх заходу, легко долав усі перешкоди, знаходив вихід з безвихідних ситуацій і врешті-решт своїм ентузіазмом запалив товаришів. На щастя, втеча зірвалася. Кажу — на щастя, інакше на моїй совісті була б загибель двох прекрасних людей. Втеча не відбулася через мене. Спершу мене побили мало не до смерті за те, що я вступився за Комбрига. Затим ми опинилися в різних бригадах і працювали в різні зміни. Потім були

разом, але випав великий сніг, страшний снігопад тридцять сьомого року, коли для машин доводилось пробивати тунелі. І нарешті настав недоброї пам'яті тридцять восьмий рік — найстрашніший рік на Колимі. Рука Гараніна кинула нас спочатку за колючий дріт, а потім вирвала мене з «Челюскіна» і відправила на Нижній Хатинах — табір повільної смерті.

Мовчки, самими очима прощався я з друзями. З Цимборевичем — назавжди. Нічого не знаю про його долю. Зайцева ще зустрічав раз: він звільнився і завідував перевалочною базою. Навесні базу ліквідували. Де він подівся — не знаю. Можливо, виїхав на «материк» і загинув під час війни, адже багато колишніх «ворогів народу» ювали у Костянтина Рокоссовського, теж колимчанина.

БУДНІ І СВЯТА КОЛИМИ

Найкращою порою року на Колимі, в усякому разі для мене, була осінь. Напрочуд гарна північна осінь. Починалася вона рано, ще в серпні, тяглася довго, до кінця жовтня, коли землю вкривав сніг і лежав білим саваном до кінця травня — майже сім місяців.

Літо кінчалося затяжними дощами та повинню (надто пам'ятна повинь тридцять дев'ятого року, про неї далі). Дощі йшли тиждень-два, не вщухаючи ні на мить. Холодні, нудні, сумовиті. Часом вони перемержовувались густими туманами, що ліниво перевалювали через хребти сопок, опускалися в долину, огортали тебе мокрою ватою, проймали до кісток, а потім відпливали кудись у вибалки. Люди синіли, намагались якось зігрітися, а з-поза сопки знову насувала рвана лапа, чіплялася за кущі, тяглася до тебе, і знову все щезало в липкій, гидотній ваті, і знову зуби вибивали третяка.

І так тиждень, другий.

Земля набрякала вологою, спухав мох, торф перетворювався на мокру подушку. Набухали струмки, стаючи потоками. Навіть мій рідний, співучий ручаєць перетворився на каламутне чудисько, підступив до самих бараків.

Ми промокли до рубця, проте і вдома не було сухої місцини: полотно намету набубнявіло, просякло вологою, в кількох місцях прорвалося, і вітер ганяв бризки по всьому приміщенню. Ми мали ще один клопіт — ремонт

житла. Повертаючись з роботи, несли з собою жердняк. Його настиляли поверх полотна намету, а наверх кляли торф (його різали лопатами у вибої та в розпадку). Зверху торф присипали галькою. І все це після чотирнадцятигодинної праці у вибої. Затим обкладали торфом стіни намету. Стало тепліше й сухіше. Крім того, дозволили топити пічки, і ми могли вже по-справжньому обсушитися і спати в теплі. Зате повітря в бараках було нестерпне: мокра пітна білизна, онучі, взувачка страшенно смерділи. Чад, гариво, сморід. І понад усім дванадцятиповерховий колимський матюк.

Веселе видовище!..

І нараз, коли ми вже змучилися вкрай і осатаніли такою мірою, що готові були перегризти одне одному горлянки, — нараз, прокинувшись уранці, ми побачили сонце. Воно повільно випливало з-поза сопки, ясне, променисте, усміхалося до нас. Повітря зробилося чисте й прозоре, ніби на іншій планеті.

Усе перемінилося. Придивившись, ми помітили: на вершинах сопок лежав сніг (він завжди лежатиме тут), а модрина всі як одна пожовтіли. Ця жовтизна з кожним днем буде дедалі помітнішою, незабаром до неї прилучиться полуменіння карликової берези. Отак вони і стоятимуть, осяяні, поки не впаде сніг, — майже два місяці.

Ми знову ожили, подобрішали наче. А сонце спішило нас обласкати й порадувати. Під полудень пригрівало так, що доводилось скидати одяг, спини вкривалися міцним загаром. Під вечір, щоправда, холоднішало, але працювалося добре, як і вдень. Ми розкошували, ми купалися в сонці, ми впивалися повітрям надзвичайної чистоти і прозорості.

Тиждень через два нас перевели в нічну зміну, на доріжку, де я читав вагонеткам лекції з російської літератури. Та скінчилися на трасі «піски», і нас знову поставили в денну зміну, у вибій, знову-таки на «піски».

Осінь тим часом добігала кінця. Сонце вже не прогрівало землю, вранішні приморозки сковували її дедалі дужче. А план видобутку золота, завдяки дурості Реформатора, тріщав скрізь. Залишались лічені кілограми, влітку їх можна було взяти за два-три дні, а зараз доводилось докладати величезних зусиль, щоб уся дільниця, тисячі людей пашкребли й промили дев'ясот — дев'ястсот п'ятдесят грамів. Нарешті настав такий день, коли промили не більше п'ятисот грамів. Це була катастрофа.

Порода амерзлася так, що вода не могла розмити її, і у відвал ішли грудки, в яких промивальники виявляли іноді один, а то й два грами золота.

Реформатор кинув усіх нас на ручне промивання. Це теж було нерозумно: ми не вмiли промивати. Ручне промивання золота — велике мистецтво, і не кожен може його осягти. Я, наприклад, так і не навчився цього. Справжній майстер лотокового, ручного, промивання робить усе за іграшки — легко й красиво. В руках у нього два знаряддя праці — лотік та шкребачка. Шкребачкою він набирає в лотік породу, опускає його у воду, струшуючи і помішуючи породу шкребачкою. Верхня частина породу звільняється від примазки (глина, що обволікує золото), осідає на дно. Промиту, чисту гальку він скидає з лотока і продовжує помішувати шкребком те, що залишилось. Затим знову скидає гальку. І так кілька разів. Нарешті у нього на дні лотока, в спеціальному заглибленні, залишається шліх (дрібна важка порода) і золото. Струшуючи лотоком, він звільняється від шліху. Крупиці золота збирає в коробочку.

Гарний лоточник промиває за день сотні лотоків, не згубивши при цьому жодного міліграма металу. Ми примудрялися промити лише два-три десятка, причому майже все золото йшло разом зі шліхом. Доводилося мало не язиком діставати золоті пшеничні зернята (формою золотинки нагадують пшеничне зерно), і однак до кінця дня не могли намити два-три грами. Реформатор робився дедалі лютіший, а видобуток повільно, та неухильно котився вниз. Руки від крижаної води спухали, тріскались, кровоточили. Ноги так само. Почалися пошесні хвороби. Ні матюки, ні побої, ні рота посиленого режиму — ніщо не могло примусити працювати до краю отупілого чоловіка. В якійсь прострації сидів він навпочіпки біля потічка, шукав щось у холодній воді, але в руках не було ні лотока, ні шкребачки.

І ось Реформатор надумав щось страшне — масовими підпалами розморозувати «піски».

Одного ранку нам дали в руки пилки, сокири і наказали валити тайгу. Довкола «Челюскіна» стояли вікові красуні сосни, деякі з них у два обхвати. І ось зашаркали пилки, застукотили сокири, застогнали дерева, з глухим стогоном падаючи на мох. Їх відразу ж тягли до вибою, де спеціальна бригада паліїв складала у штабелі і підпалювала. Полум'я, здіймаючись на сотні

метрів увись, вирувало, готіло, ревіло над вибоєм. І так на площі цілого кілометра. Стало жарко, наче влітку. Ми поскидали куфайки, шапки. А лісоруби валяли і валяли тайгу.

У другій половині дня в тих місцях, де дрова вигоріли дотла, відгортали головешки, і кращі промивальники бралися до лотоків. Працювалося їм непогано — промивали водою, підігрітою у залізних вагонетках. Видобуток одразу підскочив. Реформатор повеселішав. Добрі веселощі! Коли ще виростуть тут такі красуні, та чи й виростуть взагалі? Варварство тривало тижнів зо два. Два тижні ми опалювали колимське небо, винищили майже всю тайгу довкола. Потрібні кілограми було нарешті здобуто. План дільниці виконала. Реформатор триумфував.

Згодом інженер Горбунов, як неймовірний курйоз, наводив цей приклад і показував мені цифри: **грам золота обійшовся разів у десять дорожче, ніж грам платини.** А проте Реформатору все зійшло. Він одержав величезну зарплату плюс стопроцентну надбавку за віддаленість. Кажуть, поїхав з Колими, маючи на ощадкнижці понад чотириста тисяч карбованців. Курйоз? Такими курйозами тоді повнилось наше життя. Та хіба тільки тоді?..

Одне втішало, коли років через вісім, вже будучи вільною людиною, я відвідав ці краї: на місці відвалів, погарів, вибоїв піднялася нова порість. Молоденькі модрини сягали мені майже до колін і стояли суцільною стіною. Я не міг повірити в таке диво. Придивившись уважніше, зрозумів хитру механіку природи: модрини зросли під прикриттям іван-чаю, справжнього благодійника Колими. Де тільки прогляне земля і відступить мерзлота — відразу з'являються стебельця іван-чаю. Густо, впритул одне до одного стоять вони суцільною стіною, тягнуться до сонця, пишаючись серед небучної колимської природи. Особливо гарний іван-чай, коли повіває вітерець, а різнобарвні хвилі ходять-переливаються по землі, коли сонце стоїть на вечірньому пружі.

Біля кореневища іван-чаю свій мікроклімат: тут на два-три градуси тепліше, аніж довкіл. У цьому мікрокліматі й оживає насіння модрини даурської. Вітер приносить легкочу насінину, вона падає поміж стебел іван-чаю у землю, зігрівається його теплом, пускає паросток, укорінюється. Разом вони зносять люту зиму, хуртечу й негоду, разом тягнуться до сонця з першим весняним теплом, буйно пориваються вгору під час короткого літа,

підганяючи одне одного. Так модрина відроджується на новому місці...

Ледве закінчилися підпали, розраховалися ми з планом і повинні були, згідно із законами божими і людськими, зітхнути вільніше, як Колима обдарувала нас новою несподіванкою. В останніх числах вересня розгулялася заметіль (пізніше я помітив, що 25—28 вересня починалися снігопади, і сніг лягав уже на цілу зиму — до травня, але іноді й 9—10 червня здіймалися віхоли, намітаючи снігу по коліна).

Снігопад тридцять сьомого року був особливий, не схожий на інші. Вранці ми ледве-наледве вибралися з намету. Дорогу до їдальні довелося прокладати лопатами, назад брели вже по коліна в снігу. Вперше у нас не було розводу, години зо дві ми тинялися без діла. А надворі хурделило! Нарешті начальство придумало: нам дали лопати і наказали розчищати сніг. «Навіщо?» — «А щоб не никали без діла. Непорядок!» І ми чистили. А сніговиця віхолила, замітаючи сліди нашої роботи.

Ледь розчистили метр дороги — поряд намітає кучугуру. Розчистили її — щезає доріжка. До обіду билися ми, пересипаючи з пустого в порожнє.

Післяобід новий наказ. Цього разу накидати сніг на стіни намету — для утеплення. Ми взялися до діла. Але сніг здувало вітром, несло бозна-куди. Хтось здогадався полити стіни водою. Сніг уже прилипав, та... вийшла вся вода в таборі. Її возили з ручая метрів за триста. Дорогу замело, ні пройти, ні проїхати. Нас усіх вигнали на дорогу.

Одна конячина з бочкою пройшла до поточини, друга, третя. А пурга все курить та курить, і ми стоїмо вже по пояс у снігу (коні застрягли десь біля ручая). Нас можна було викручувати, як мокру ганчірку. Навколо темно, хоч в око стрель, як раптом пронеслося по ланцюжку: «Коней розпрягати, вести назад, усім повертатися до табору!»

Коні пройшли. За ними незграйним гуртом посунуло повеселіле плем'я «Захарів Кузьмичів». Уперше ми поверталися додому раніше, поробивши лише вісім годин! Аби хоч якась юридично виправдати наше неробство, нам пояснили, що, мовляв, улітку ми працювали без вихідних, ось і маємо відгул. «На скільки днів?» — «Поки пурга не вщухне». Пурга не вщухала три доби. Цей час ми коротали хто як міг. Поділилися на групи. В одній

про щось справдовувались, мало не билися, у другій розповідали анекдоти. Пірвіц розважав усіх своїми фокусами. Цимборевич і Зайцев підсіли до мене. Ми обговорювали наше становище. Було ясно, що тікати в таку хугу — безглуздя, хоч і це і дуже сприятливі умови для втечі. Другого дня мене запросили у бригаду Зайковського «друкувати рбмани».

На четвертий день вранці нас розбудила тиша. Було тихо, як у вусі, навіть не вірилось, що ти живий, що навколо люди. Удари в рейку прозвучали як сигнал тривоги. Ми схопилися, мов на пожежу, помчали до їдальні. Сніг вище пояса. На розводі нам наказали чистити трасу. Доходячи лишилися на очистці табору.

З трудом вибрались на трасу, розбрелись по ній. Кожному десятник відміряв десять кроків — норма. Ми почали врзатися в сніг. Він був щільний, — заметіль попрацювала на славу, — але різався добре. Вирізали зі снігу ніби цеглини. Глибше, глибше, і ось ти вже з головою занурився в сніг. Цеглини падають назад. Нарешті, коли колодязь був уже у два твоїх зрости, під лопатою показалася дорога. Я глянув угору: кляпоть чистого неба, жодної хмарини. Години через дві з-поза сопки з'явилося сонце. Сліпучо заблискотіли предивної чистоти сніги. Відкинуті цеглини мінилися гранями, сяяли, яскріли, немов коштовне каміння. Я виліз на брівку і завмер — так було гарно і тихо. Табір потонув у кучугурах, тільки десятки димків рівними стовпчиками стояли на тлі неба. Та ще де-не-де, наче з-під землі, вилітали цеглини снігу.

Норма була важка, але здійсненна. Годин через сім я вже добрався до сусіда з лівого боку, а правий сусід прорубав віконце до моєї траншеї. Але старалися ми даремно: десятник нас не відпустив, а повів у кінець шеренги і наділив ще доважок — три метри.

Тепер ми не поспішали, піджартовували над легковірними, котрих ставили ще позаду нас. Наступного дня норму збільшили до двадцяти метрів, а потім погнали на другий кінець траси — ближче до Хатинаха. Тут учора працювали вільнонаймані, робітники та службовці управління. Та пробили вони траншею завдовжки не більше як кілометр. А треба було відкрити трасу аж до Ат-Уряхської долини. Нас попередили, що не підемо додому, поки не закінчимо роботи. А це дві чи три звичайних норми! Певна річ, настрій у нас був дуже і дуже невеселий.

Сніг лежав таким шаром, що перекидати його доводилося двічі, а то й тричі. І все-таки до обіду ми з товаришами пробрили кілька перемичок, що їх залишили вчорашні трудівники. Післяобід стало важче: пощезли кримінальники, вслід за ними доходяги ніби крізь землю провалилися. Вони і справді провалилися, тільки не крізь землю, а крізь сніг. Поки ми працювали, перекидаючи куби снігу з одної брівки на другу, вони тут-таки, перяд, вирили в снігу укриття, лощину, вхід до якої ми, самі того не відаючи, закидали зверху. Спробуй розшукай їх. Десятники й табірна обслуга час від часу з'являлися на брівці.

— Працюєте? Ну, працюйте, працюйте. Молодці! А не знаєте, де поділась решта?

Ми не знали. Вони бігли далі.

А зовсім поряд спали доходяги, як ведмідь у барлозі (казали потім, що в снігу дуже тепло), а кримінальники різались у карти.

Смеркалося. Відчувши, що мій напарник нагорі десь подівся, я покликав його. Ані гу-гу. Виліз на брівку — і остовпів. Просто піді мною лежав табір. Поки ми копалися в снігу, поки переходили з місця на місце по траншеї, не помітили, як підійшли до нього. Це була сумнозвісна «Серпантинка», сама назва якої холодила мозок і серце. Ми бачили її з «Челюскіна», звизу, а зараз я споглядав її наче з висоти пташиного польоту.

Здавалось, від «Серпантинки» віє замогильним холодом. Освітлена з чотирьох боків прожекторами на вишках, вона лежала як на долоні. Жодного сліду на табірному дворі, жодного вогника, жодного димка. Все наче вимерло. І лише на вишках темніли постаті вартових. Та ще в одному бараку, за межами табору, світилося два-три віконця.

Пізніше мені розповідали, що на три доби машина смерті зупинила свій біг. Три доби не було розстрілів. І три доби не відчинялися двері бараків, в'язням не давали їжі. Навіть природну потребу справляли просто на підлозі, парац і тих не було. Лише на четвертий день їх випустили «на волю». Майже всі втрачили свідомість на свіжому повітрі. Життя на «Серпантинці» ввійшло у звичайну колію — машина смерті запрацювала.

Замети спричинилися до того, що нам довелося знову взятися за остобісіле промивання «пісків»: сусідня дільниця не виконала плану, і його накинули нам. Цього разу операція провадилася вже у тепляках, під які при-

стосували приміщення роти посиленого режиму, потреба в якій відпала: Гаранін відправляв провинних прями-сінько на «Серпантинку», на скору розправу і смерть.

Тепляк — тепле приміщення, де спеціальними пристосуваннями розморожують мерзлі «пінки». Два котли Бойлера день і ніч виготовляють пару, яка по системі шлангів надходить до пойнтів (порожнистих сталених голок). Вони заганяються в мерзлу породу, розморожують її. У тепляку завжди душно й волого, як у бані.

Мені пощастило працювати поза тепляком, бо там я буквально непритомнів. Освоїв нову для себе професію — канавника. Професія нехитра, але і вона мала свої секрети.

Для того, щоб промити породу, потрібно багато води. Влітку її хоч відбавляй. А взимку... Мороз підбирався до сорока градусів і нижче. Канава, куди вода надходила з джерел у сонці, раз у раз бралася кригою. Обов'язок канавника — боротися з морозом. «Умри, — сказав мені десятник, — а щоб вода була. Шкуру спуцу!» В руках лопата і лом. Кілометр угору сопкою, кілометр униз. Трохи де взялося кригою — пильнуй, не лови гав. Ото й ходиш, як маятник, взад-уперед.

Я брѳхав по воді і дивився на зорі. Мала Ведмедиця стояла майже над головою, поволі обертаючись навколо власного хвоста. Велика рухалася жвавіше. Рак, розчепіривши клешні, норовив ухопити сопку. А ще кожного ранку вставала на сході Венера. І Марс світив недобрим, запаленим оком.

Але найдивнішими були сполохи. Північне сяйво притягувало, чарувало так, що часом забував про канаву і доводилося мало не бігма ваганяти згаяне.

А скільки віршів зринало у пам'яті в такі ночі! Скільки сам складав.

На жаль, скоро скінчилися ці чарівні ночі. В моєму житті настав найстрашніший рік. Був він найстрашніший і для Колими — 1938 рік. Наближення його ми відчували набагато раніше, ще у жовтні 1937 року.

Я був у наметі Зайковського, коли по радіо оголосили: на пропозицію М. І. Калініна Раднарком прийняв постанову про 25-річний строк покарання за політичні злочини (до цього найбільшим строком було десять років).

От тобі, бабо, й Юра! І це напередодні 20-ї річниці Радянської влади! І він пропозицію не хто як Всесоюзний староста! Пізніше мені розповіли, що запропонував

це зробити Сталін. Калінін був проти. Отож йому й до-
ручили «внести пропозицію» у Раднарком. Той, певна
річ, «прийняв її одногolosно».

Потім арештували Батю, старого більшовика Берзіна,
начальника Дальбуду, колишнього комісара латиських
стрільців. Арештували, звинувативши, — яка пісеніт-
ниця! — у крадіжці золота і спробі втекти на кораблі до
Японії. Берзіна, Філіппова та інших розстріляли. На
Колімі почав правувати і владувати Гаранін.

Эх, новы́й год,
Поря́дкі новы́е:
Весь лаге́рь окру́жен
Колю́чей прово́локой,—

залишив слід про ті часи табірний фольклор. А в колім-
ській землі залишився найстрашніший слід — братські
могили розстріляних.

Почали підшивати діло і ліпити строк тим, у кого він
закінчувався.

Якось, за годину до розводу, мене розбудив днюваль-
ний:

— Тебе викликають в обліково-розподільчу частину.
Цей виклик не віщував нічого доброго. «Невже «Сер-
пантинка»?» — обпалила серце думка.

В обліково-розподільчій частині поруч з начальником
сидів незнайомець.

— Хто такий? — гарикнув він, ледве я переступив
пори́г.

Я відрапортував: з/к такий-то, рік народження,
стаття, строк. Не дослухавши, він монотонним голосом
завів:

— Оголошується рішення виїзної трійки по Північно-
східних таборах. З/к Іванова Івана Івановича, — йшов
перелік моїх установчих даних, — за контрреволюційну
діяльність в місцях ув'язнення, антирадянську агітацію,
вихваляння ворогів народу, невиконання планів, сабо-
таж, псування казенного майна, — усіх звинувачень не
пригадаю, їх було понад два десятки, — присудити до
десяти років позбавлення волі в місцях суворої ізоляції.
Строк вироку вважати від дня його оголошення. Ізоля-
цію провести негайно. Зрозуміло?

— Ні. На якій підставі ухвалено вирок? Чому за «не-
виконання планів і саботаж», коли я весь час працюю
в кращих бригадах і плани перевиконую?

— Трійка не буде перед тобою складати звіт.

— Але я можу скаржитися? Куди мені звернутися?

— Звертайся в небесну канцелярію. А зараз постав підпис.

— Не поставлю, а вирок вважаю неправильним.

— Воно й видно, що контра запекла. Розписуйся, сволото, все одно примусимо!

— Розписуються не за вирок,— утрутився начальник обліково-розподільчої частини,— а за те, що тобі його оголосили.

У кінці справді стояло: вирок оголошено такого-то числа і місце для підпису. Нічого не залишалось, як поставити підпис. А протестувати... Небесна канцелярія була мені відома. Я розписався.

— Збирайся з речами! Швидко!

Я побіг у барак. Там уже про все знали. Знали і куди направляють — на Нижній Хатинах. Він був знаний як табір повільної смерті.

Товариші міцно обняли мене. В багатьох на очах були сльози.

— Швидше, швидше! — підганяв нарядник.

Нас повели до їдальні, щоб востаннє нагодувати.

— Де тут Іванов? — почувся раптом од дверей голос Зайковського. — Гей, Іване! Ти де? Ось ти! А я вже думав, що не побачимось!

І Зайковський кинувся просто до мене. Охоронник заступив йому дорогу:

— З арештованими розмовляти заборонено!

— Та йди ти... — називається точна адреса. — Ми всі арештовані.

Відштовхнувши вартового, він обійняв мене, і я відчув, що він добряче під мухою.

— Давай поцілуємося, може, й побачитись не доведеться.

Ми обнялися.

— Гей! — раптом загорлав він. — Ану ж бо, кухарю, давай сюди буханець хліба! Ще один. З мого, бригадного. Та давай, давай! Консервів м'ясних. Три банки. Давай! Я сьогодні двісті процентів дав. Ось! — Він потряс довідкою. — Давай! Молока згущеного. Дві банки. Людина на Нижній іде. Давай! За мою душу!

Він розходився не на жарт. Натоптавши мого сидора усім тим добром, кинувся мене цілувати. Матюкав і охоронників, і долю, і Колиму, і ще когось. Його наледве вгамували і вивели з їдальні.

Нам наказали вийти у двір, вишикуватись. Началь-

ник конвою ще раз викликав кожного, а потім, як звичайно, прочитав молитву:

— Попереджаю: крок управо, крок уліво, крок вперед, крок назад вважаю за втечу. Стріляємо без попередження. Ясно? Пішли!

Ми рушили: одинадцять арештантів, п'ятеро конвоїрів і два собаки. Небезпечні державні злочинці йшли спокотувати свою провину в таборі посиленого режиму.

Повели нас не дорогою, а розрізом. Вибирали закамарки, де не було робітників нічної зміни,— за відвалами, річищем ручая. Не пройшли і кілометра, як палетіла віхола і вкрила геть-чисто все. Ми не бачили ні дороги, ні один одного, ні конвоїрів. Раз у раз наштотувувались на відвали, довго обходили їх, петляючи бозна-де. Дедалі частіше звіддалеки доносились команда: «Стій!» Ми зупинялися. «Розподілись!» Рахували: перший, другий, третій... одинадцятий. «Марш!» Ішли далі. Нараз: стій! розподілись! пішли! Йшли, вибиваючись із сил. А віхола хурделила дедалі дужче. Ми обливалися потом, в очах робилося темно, ледь-ледь пересували ноги. Конвоїри осатапіли. В хід пішли приклади. Когось ухопила вівчарка. Я спіймав себе на тому, що вию. Вие заметіль, виють собаки, і я вию. «Чи не зсунувся з розуму?» — майнула думка.

І раптом, як це часто буває на Півночі, сніговиця втишилась. Вітер стих. З неба повільно падав лапатий сніг. І як відрізало: чисте-чисте небо, величезні яскраві зірки, десь, не видний за сопками, місяць. Як у казці!

Нам дозволили зупинитися, відпочити. Всі попритулювалися спинами до відвалу і так, стоячи, відпочивали. Я глянув на небо. Велика Ведмедиця показувала щось близько четвертої години.

— Далеко ще йти? — спитав я.

— Ні,— відповів начальник конвою,— вже близько. Оно!

Ми подивилися в напрямку його руки. Над відвалом щось світилося.

— Кілометра півтора залишилось. Ходімо!

Ноги не слухались. Нас хилитало, як п'яних.

— Останній відвал. Підтягтись!

Я йшов у першій парі. Ми завернули за відвал і зупинилися.

Нижній!

Ось він, табір повільної смерті! А яким гарним виглядає здалека...

**Частина
друга**

**ТАБІР
ПОВІЛЬНОЇ
СМЕРТІ**

"КАДРЫ РЕШАЮТ ВСЕ".

И. Сталин

**„ВОСПИТЫВАТЬ, ПОМОГАТЬ РАСТИ, ДАТЬ
ПЕРСПЕКТИВУ”.** *И. Сталин*

ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

Так ось ти який, Нижній Хатинах! Про тебе по землі колимській іде гучна слава. Ти поставш перед нами ілюмінований, уквітчаний, як наречена. У білій шубці зі снігового хутра, ще не споганеного ногою людини. У сяєві вогнів сторожових вишок, у повільному спаданні з небес великих сніжинок, що вкривають білизою всю чорну мерзенність.

Ти відомий не менше, ніж «Серпантинка» — табір знищення, побратим у страшному ділі. А втім, вона, мабуть, милостивіша до нашого брата: потримає в обіймах день-два — і згадауй лише як звали...

А ти... ти табір повільної смерті. Затято, невпинно — день за днем, рік за роком — висотуєш з людини всі соки. А затим... Вичавлений лимон попадає врешті-решт на те саме звалище¹.

Сюрпризи почалися з перших же кроків.

Тільки-но ми пройшли вахту (тут нас лише полічили), тільки-но зайшли до нетопленого, вкритого памороззю приміщення, як пролунала команда:

— Роздягтись!

— Навіщо?

— Ще питає, сволота! Мовчати! Роздягтись!

Роздяглися... догола.

Виявляється — обшук.

На «Челюскіні» ми відвикли від цього. Там його робили порівняно не часто. Обшук, щоправда, був поверховий. У тюрмі обшукували пильніше, там методично перевіряли кожен шов, розпорювали підкладку, ламали цигарки.

Тут же тільки швидко пройшлися по швах, вивернули кишені.

У когось знайшли голку (саморобну, певна річ). За-

¹ Значно пізніше, вже в 60-ті роки, познайомився я в Києві з одним колимчапином тих років.

— Звідки? — було перше запитання.

— З Нижнього Хатинаха.

Він повільно відступив на три кроки назад, зняв шапку (це було зимою) і низько вклонився мені:

— В'язневі Нижнього Хатинаха! Але — як ви вижили?

— Як вижив?!!

брали, записали в акт. У когось — саморобний ніжик. Теж записали. У третього — цвяшок. Вписали і його.

Поки обшукували, копірсалися в одягу, ми стояли в чому мати народила, переступаючи з ноги на ногу і клацаючи зубами.

Затим взялися до перевірки особи.

Як і належало, ми одним духом випалювали свої «установчі дані». Їх плутали майже всі. Лише напередодні нам оголосили вирок, і майже кожен устиг забути, чи одержав він знову 58-у, чи кваліфікований відповідно до статті СШЕ (соціально шкідливий елемент).

Це стало приводом до нових знущань і лайки.

Нарешті з формальностями покінчено. З усіх поглядів ми гідні зайняти місце в рядах «Захарів Кузьмичів» славного табору Нижній Хатинах...

Усіх нас зарахували до бригади Ємельянова (кращої, як нам сказали, на копальні). Самого Ємельянова викликали сюди зарані. Він і повів нас до нашого стійбища, до барака.

В ніс ударило теплом, смердотю, якимось кислим смородом, особливо відчутним після чистого морозяного повітря.

Барак був густо населений людьми.

На «Челюскіні» нари стояли біля стін, у два ряди, утворюючи досить широкий прохід посередині.

Тут же три ряди нар (барак, щоправда, ширший): під стінами та посеред барака. У вузьких проходах дві пічки — цистерни з-під мазуту, а коло них товписька людей.

Глуна ніч, скоро підйом, а люди не сплять, біля кожної пічки чоловік по двадцять. І всі безносі.

Господи! Невже сифілітики?!

Наш прихід потривожив ще багатьох, з нар позвішувались, дивилися на нас опухлі зі сну, безтямні обличчя.

У бараці на нас чекав сам начальник дільниці, хтось уже оповістив його про нове поповнення.

— Опе так молодці прибули. Ви що, відмовники?

— Ні, громадянин начальник.

— То якого біса на Нижній попали?

Ми пояснили.

— Та-ак... Але і тут жити можна. Працювати будете?

— Будемо.

Він замислився.

— Ось що, хлопці. Працюватимете — не скривджу. Ні — нарікайте на себе. А зараз, для початку, їсти

хочете? Ємельянов! Біжи в каптерку! З мого фонду по кіло хліба, банці м'ясних консервів, по півбанки молочних. Щодо спирту як? П'єте? По сто грамів на ніс!

Хвилини через десять ми вже трапезували. Василь Федорович (так звали начальника дільниці) пішов. Без начальника стало вільніше. На дурничку бажаючих знайшлося чимало. Бригадир, староста, нарядники, днювальний, каптер та інші таборні придурки були вже тут як тут. Користуючись нагодою, каптер виписав не по сто, а по півтора грамаві.

Ми їли від пуза.

А за спиною, з нар, з проходів — звідусіль дивилися на нас, стежили за кожним куснем сотні голодних очей. Худючі, виснажені або, навпаки, опухлі від голоду люди дивилися такими очима, що шматок ставав поперек горла. Їх відганяли, а вони лізли, як можуть лізти лише ті, хто вже ні про що не думає, окрім їжі.

Я крадькома совав кусники то в одні, то в другі руки. Виникло стовписько. Ємельянов наводив порядок кулаками та матюками. Сказавши, що наївся і хочу спати, я встав з-за столу, відійшов на вказане місце, витягнув буханець хліба, який дав мені на «Челюскіні» Зайковський. Шепнув: «Розділіть». І впав на койку, зморений мертвим сном.

Спати випало півтори-дві години, не більше. Сигнал підйому. Розвід.

Дивний вигляд мали тутешні бригади. Це було зборище отупілих, до всього байдужих людей. Їх майже силоміць виштовхували з бараків, ставили в стрій, виганяли за ворота. Спроквола, як рак до межі, брели вони у напрямку до вибоїв, розтягнувшись довгою вервечкою. Підштовхувані тусанами охорони та бригадирів, падали, підводились, знову тупо чалапали. Конвой супроводжував кожну бригаду, навіть бригаду Ємельянова, кращу на дільниці.

Організація праці у вибої також здивувала нас. Здивувала і сама доріжка. Це була не крижана, як на «Челюскіні», а колійна дорога, і до відвалу йшли не короби, а вагонетки. Згодом мені пояснили, що це залишки старої дороги, яка збереглася ще з тих легендарних часів, коли на Колімі працювали будівельні артілі.

Біля кожної вагонетки ставали два вибійники, насилали її і відправляли на відвал. За такої організації потрібна чітка, злагоджена, ритмічна праця кожної

пари, через те що перша ланка могла одержати нову вагонетку тільки після того, як насипала свою і відправляла на відвал остання пара (дорога була кільцева). Та про це, ритм і злагодженість, ніхто не думав. Працювали абияк, безтолково і тупо.

Моя ланка — десять чоловік — майже одночасно завантажила свої вагонетки. Одна за одною з рівними проміжками вони пішли на відвал. Ми сіли перекурити, чекаючи, поки впораються інші ланки. Перекурили. Почали мерзнути.

— Слухай, Іванов, треба взяти по дві вагонетки на пару, — підказав хтось.

— Гарзд.

Знову закурили. Мороз діяв дужче.

— Братва, поможемо насипати вагонетки, — не витримав я. — А то так і замерзнути недовго.

Вагонетки були наповнені лише до половини. Помогли.

На друге коло взяли вже по дві вагонетки. Вантажили не поспішаючи, знаючи, що й так нікого не затримасмо.

Завантажили. Відправили. Сіли перекурити. Знову мерзнемо.

Хлопці ляяли на чому світ стоїть невдатливих роботяг.

Раптом я помітив, як з-за відвалу то вигулькус, то знову ховається чиясь шапка. Придивився — начальник, Василь Федорович.

— Ану, братва! — гукнув я. — Поможемо товаришам! Мовчи, дура! — це до тих, хто хотів було заперечити. — Начальник дивиться.

Як горобці, розлетілися ми до вагонеток, і ось вони потяглися вже плетеницею нагору. Знову взяли по дві вагонетки, навантажили і відправили. Шапка продовжувала танцювати за відвалом. Знову перекурили і знову допомогли іншим.

— Ну й молодці! Орли! — кричав Василь Федорович, наближаючись. — Та за таку роботу вам стахановський стіл належить. Смелянов, — звернувся він до бригадира, — чеши у табір, скажи, щоб накрили окремий стіл, нагодували від пуза і кожному по півтора грама.

Смелянов побіг. Ми ще двічі чи тричі відправляли вагонетки, а Василь Федорович не міг відійти, милуючись злагодженою, дружньою роботою.

Не тільки серед робітників високої кваліфікації (тут любов до своєї справи потрібна як повітря), а й у такій, здавалося б, нескладній професії, як землекоп, є свої майстри, художники, поети.

Знав я таких людей і на Колимі, серед ув'язнених.

Нехитре знаряддя — лопата. А втім, і вони бувають різні, часом потрібно багато труда і кмітливості, щоб довести лопату до кондиції. Вона повинна бути загребистою. Отож вибійник мудрагелить, домагаючись, щоб вона була пласкою, щоб її краї були ледь-ледь загнуті, щоб в держаком з'єднувались під певним кутом, залежно від зросту.

Панікар і Цимборевич, Граніт і Лопуха, мої друзі з «Челюскіна», спеціально відпарювали і вимочували держак у воді, щоб вони під час роботи злегка вигиналися якраз нарівні коліна. Коли держак був уже достатньо вигнутий, його висувували, і він робився легким, слухняним у руках.

Та й самий вибій треба вести уміючи, обов'язково трошки навскоси, чисто підбираючи ґрунт, уміло підсікаючи землю знизу. І тоді створюється той музикальний ритм праці, який так радує слух і веселить серце.

Ширк-ширк! Ширк-ширк! — співає одна лопата.

Ширх-ширх! Ширх-ширх! — підспівує їй друга.

Грабарка чи вагонетка наповнюються майже непомітно.

Василь Федорович, очевидно, скучив за справжньою роботою і ніяк не міг відійти від нас, любовно стежачи за кожним помахом лопати.

Нагодували нас чудово. Стіл був навіть застелений скатертиною (простирадлом). Перше, друге і, диво, третє. Хліб не пайками, а бери скільки хочеш.

Усе було б добре, якби не голоднючі погляди товаришів по бригаді.

Я наклав у кишені шматків хліба і, виходячи, сунув їх у руки найбільш виснажених.

НОВІ СТОСУНКИ, НОВІ ЗНАЙОМСТВА

Така гучна слава нашої ланки не могла не привернути уваги інших з/к. Заздрісно дивилися вони на наші учти. Бачачи, що я беру хліб, а потім роздаю його, шкали (є така категорія серед зеків) очікували, поки

я встану з-за столу, а потім буквально накидалися на мене, як справжні звірі.

Кілька разів староста робив мені зауваження, затим, побачивши, що це марно, наказав видавати хліб не скільки хочеш, як раніше, а пайкою. Не в змозі подужати всієї пайки (вона кісткою ставала в горлі), частину її я віддавав, маючи на те, так би мовити, законне право.

З кожним днем робити це було дедалі важче. І справа не тільки в тому, що косо дивилося табірне начальство («Дивись, браток, — попереджав Ємельянов, — за такі речі по голівці не поглядять»). Голодним був майже весь табір. Хіба нагодуєш своєю четвертиною таку ораву? Сильніші відбирали хліб у слабших, процвітав мордобій.

Зрозумівши це, я припинив відверту філантропію і почав роздавати залишки хліба тайкома. Турбувало й інше. З'явилися якісь пролази, що никали довкола нас, вели таємні переговори; були випадки спекуляції хлібом, спиртом.

Тюрма, каторга, заслання і взагалі всяка неволя мають свої специфічні риси й особливості, глибоко ворожі людській природі. Тільки-но за людиною зачиняються тюремні двері, як вони відразу вступають у свої права. Гнітять, бгають, давлять і калічать психіку. Діють і після того, як в'язень вийде на волю, діють часом до самої його смерті.

Одних ці невольничі риси й особливості ламають, як суше гілляччя. Інших гартують, як швидкокоріжучу сталь.

Чи не найогидніше явище в таборі — «шістки». «Шістка» — це холуй, раб, нищий догідник хазяїна, його похлібець і ганчірка. Кожен бригадир, староста, нарядник, каптер, кухар — усі табірні придурки мали свого «шістку», а то й кількох.

І ось більшість членів нашої ланки також завели собі «шісток», уже покрикують на них, а ті лише хихикають у відповідь, запобігливо дивляться в очі, готові виконати будь-яку забаганку.

Крутилися такі типи і навколо мене, але, відчувши, що тут не з маком, а з таким, дали мені спокій.

Однак були речі страшніші й огидніші, аніж «шістки».

У бригаді Рассолова, що складалася суціль з доходяг (вона працювала поруч з нами), я звернув увагу на хлончину років дев'ятнадцяти, це більше, якого аж

ніяк не можна було назвати доходягою. Молоденький, невеличкого зросту, він справляв враження горобчика, що потрапив до зграї обскубаних ворон. Досить гарненький, він кокетував своєю миловидістю, і коли на нього звертали увагу, всміхався у відповідь найчарівнішою, ласкавою усмішкою, показуючи ряд прегарних зубів. Помітивши, що я звернув на нього увагу, він після роботи почав підходити до мене, то просячи закурити, то просто поговорити. Коли я поцікавився, як він потрапив на Колиму, він перевів розмову на інше, почав плести бозна-що. Лише пізніше я дізнався, що в якомусь маленькому містечку, назву якого вже й забув, він спокусив мало не всіх учениць старшого класу єдиної тамтешньої школи. І все було б нічого, якби не завагітніла дочка начальника міліції і не пішла по руках. Це його погубило — дали десять років.

Одного разу він ні сіло ні впало заявив:

- Сьогодні хочу лягти з тобою.
- Тобто як?
- Переспати з тобою.
- Що???
- Я тобі не подобаюсь?

Страшний здогад майнув у голові.

- То ти... дівчина?
- Так, дівчина. Хіба погано? Не подобаюсь?

Тільки тепер я зрозумів, чому так багатозначно позіркували на нас ув'язнені.

— От що, іди ти під три чорти. І більше не підходь до мене. Щоб і духу твого... Зрозумів?

Він вередливо стенив плечима, повернувся і пішов геть. Тільки тепер я звернув увагу на його ходу — він вихляв стегнами. Довго потім я не міг заснути. Гидко, важко було на душі. Хоч вовком вий.

Коли я розповів про це Веллінгу (ми зустрілися з ним на Нижньому), він здивувався:

- А ви що, хіба не знали про таке?
- Ні.

— Дивно, усі про це знають. Який же ви, однак, наївний. Усі табірні придурки мають дівчаток, та й дехто з табірною начальства завів собі гарненьких днювальних.

Щоб покінчити з «героєм» цієї оповіді, кілька слів про його подальшу долю.

Влітку його арентували і відправили на «Серпантинку», до табору знищення. Причиною послужило те, що

він захворів на шанкер (казали, що «нагородив» його хворобою Хомич, начальник режиму на Нижньому). Як наслідок — спалах епідемії в таборі. Захворіли староста, кухар, кілька бійців охорони, два бригадири, вихователь. Усі сліди вели на Нижній Хатинах, до миловидного хлопчини. Особливий відділ завів справу про шкідництво через поширення венеричних захворювань серед обслуговуючого табірної персоналу. І лежати б йому у колимській землі, та щастя усміхнулося: згорів особливий відділ і разом з ним усі папери. П'ятдесят чоловік, серед них і «дівчину», випустили із «Серпантинки». Років через три я зустрів його вже на «Льодяній» у ролі водовоза. Негідне ремесло своє під впливом пережитих потрясінь він облишив.

Не хочеться розповідати про людей, вланих фізично і морально. На Нижньому таких було багато, дуже багато. Колись вони були відомими партійними та господарськими працівниками, можливо, й непоганими. Нещастя так потрясло їх, що від колишньої величі не лишилося й сліду.

Несила було спостерігати моральне спустошення колишніх письменників, художників, артистів, а їх також було чимало на «гостинному» Нижньому Хатинаху. Не хочу їх звинувачувати, гаразд відаючи, що сила ламає і соломину, та все-таки боляче було дивитися на вчорашніх кумирів, плазуючих біля ніг скотоподібного здорованя.

Гірко, боляче, кривдно робилося за людину і людство. У душі визрівав неймовірний замисел щодо свого майбутнього (про нього розповім трохи пізніше).

Не знав я тоді, що в таборі не самий лише бруд, що золото — це багатство не тільки надр колимської землі, а й колимської людини-каторжанина.

Першою такою людиною був професор Чалков.

Високого зросту (не нижчий за Цимборевича), міцної статури, дуже зовні негарний, він справляв трохи комічне враження своїм похмурым виглядом і повною безпорадністю. На землистому одутлому обличчі, що свідчить про постійне недоїдання, найбільше вирізнялися великий російський ніс картоплиною і добрі, розгублені, якись зчудовані очі. Здавалося, людина побачила щось дивне, незрозуміле та так і застигла здивована, не в змозі ні осягти його, ні викинути з уяви.

При ближчому знайомстві він виявився дуже добродушним і дуже сором'язливим чоловіком.

Якось після роботи прийшов подякувати мені за допомогу — шматочок хліба. І довго не міг наважитись забалакати першим, з граційністю бегемота тупцяв на місці, крихтів, пихкотів, а коли я дивився на нього — відвертався, нерішуче відходив, — і все починалося спочатку.

Нарешті наважився:

— Вибачте мені... Можливо, я заважаю... І взагалі не до речі... Та от, я хотів вам сказати... Ви вже вибачайте... Але розумієте...

— Що ж тут поганого, щоб вибачатися? Та й дякувати нема за що.

— То ви не ображаєтесь? От і добре! Я так боявся. А подякувати хочу за те, що ви перший ось так, полюдськи поставились до мене. Допомогли... Мені так важко... Я ж не винуватий, що мені весь час хочеться їсти, а на третій категорії... ви розумієте.— Третя категорія — півкіло хліба і миска баланди на добу — не густо для такого велетня.— А всі докоряють: ледар, десять кубиків треба, а він філонить. І так два роки. А я не філон, я працювати не вмію. Ось дивився на вас і заздри́в: лопата наче сама ходить у руках, кайло б'є куди слід. А в мене то в руки віддає, то стрибав до морди.

— А ким ви були на волі?

Виявляється, він був інженер-технолог харчової промисловості, професор одного з московських вузів, один з кращих знавців хлібного виробництва. Знав рецепти приготування чотирьохсот сортів хліба і робився справжнім поетом, коли починав говорити про нього. Потім він часто підходив до мене зі словами: «А я згадав іще один рецепт». І починалося живописання: як і на чому треба вчпляти тісто, коли, в якій печі і на чому випікати, скільки тримати там, чим змазувати верхню кірочку, до яких страв подавати. Гоголівський Петро Петрович Петух виглядав би звичайним ремісником, самоуком поряд з Чалковим. Я не тільки бачив, а й чув носом, відчував у роті смак якогось «боярського» чи іншого хліба. У нього в Москві була величезна картотека з виписками з літописів, хронік та куховарських книг усіх часів і народів. Картотеку знали не тільки у нас, а й за кордоном, частими гостями у професора Чалкова були спеціалісти з різних країн, коли організаторам візиту треба було похизуватися на предмет кулінарії.

Це й загубило його. Відомо-бо, як скося дивилися на тих, хто спілкувався з іноземцями. Щоправда, безпосереднім приводом стало інше.

— Розумієте,— казав мені Чалков,— я подаю нагору сотні рецептів хліба. Частина з них беруть, у тому числі для вищого начальства. Але затим мені пропонують шукати нові рецепти, шукати замітники борошна, додавати різні домішки у вигляді сої, кукурудзи. «Навіщо?» — питаю. «Так треба». — «Але навіщо?» Жити стало краще, жити стало веселіше. І мені пропонують: шукай замітники. Спробуй стружку, ще щось. Я відмовився. І ось тут. Як ви гадаєте, невже я був неправий? Невже треба було давати сурогат замість хліба?

— Гадаю, ви праві.

— Серйозно? — зрадів він. — Велике, велике спасибі!

Він радів, як дитина, ніби від мене залежало, годувати людей «боярським» хлібом чи сурогатом.

— Розумієте, судили мене за саботаж: зриваю наукові розробки з нових сортів хліба. А я не міг, розумієте, не міг затверджувати дисертації, де серйозно мовилося, що хліб з домішками сої та інших заміників якісніший і кращий, ніж чистий. Дурниця! Майже рік слідчий (і не один) торочив мені, що своєю впертістю я завдав країні мільйонних збитків. «Шпениця — це ж валюта! — переконував слідчий. — А ви валютою хочете мужика годувати». — «Не мужика, а робітника і колгоспника. Адже ми при соціалізмі живемо. Невже при соціалізмі повинні жити гірше, ніж при царизмі?» — «Ага, царизм почав хвалити. За кордон захотілося? Недарма до вас з Франції та Німеччини друзі їздять».

Одне слово, відома картина. Проте в таборі Чалков усерйоз задумався над тим, а чи не годував він і справді радянських людей валютою, яка так потрібна державі. Моїм словам він зрадів, як дитина.

Поступово почав увиходити в норму. Опухлість спала, не так діяв голод. І ось настав день, коли він не сміливо попросився до моєї ланки, бо один з її членів пішов працювати у столярню.

— Ви, очевидно, візьмете когось замість нього. То, може... я підійду? — боязко запитав він, соромлячись прохання.

Я погодився, але вся ланка запротестувала. Ніхто не хотів ставати у пару з Чалковим: «З цим ледарем? Нема дурних!» У пару з ним став я.

Перший день був дуже і дуже важкий. Чалков справді не вмів працювати. А хлопці, аби довести безглуздість моєї затії, вилузувались із шкури.

Увечері Чалков сказав:

— Я дуже шкодую, що напросився до вас у ланку. Я ж бачу, що тільки завдяки вашій молодості і завзятості ми витримали темп. А чи надовго їх стане? Що я вмю, що можу? Ні, шукайте собі іншого напарника.

Але мене вже дійняло до живого, і я вирішив наполягти на своєму. Разом з Чалковим пішов в інструментальню, вибрав для нього лопату, випрямив її середину, загнув краї. Столяр, колишній член моєї ланки, підбрав держак, відшарив його, трохи вигнув по зросту Чалкова. Той лише дивився і дивувався: непросто, виявляється, зробити добру лопату!

Наступний день був для Чалкова справжнім тріумфом — він працював майже нарівні з усіма. А в лопату просто закохався, не розлучався з нею і після роботи: а раптом украдуть?

До нашої трудової сім'ї влився ще один хорошиий чоловік, якого всі вважали ледарем, філоном і взагалі кандидатом на голодну смерть.

СПРОБА САМОГУБСТВА

Це було вирішено відразу ж, в той самий день і той самий час, коли я переступив поріг барака на Нижньому Хатинаху. Коли побачив страшні тіні людей, що, як мені здалося, втратили всяку людську подобу, — змарнілих, виснажених, безносих, брудних. Тоді я сказав собі: «Так жити не можна. Втратити власне обличчя — тут це неминучість. Отож треба вмерти».

І я вирішив умерти.

Питання полягало лише в тому — як?

Можна було повіситись. Але це, як мені здавалося, жахлива смерть: випростане тіло, висолоплений язик... Бр-р! Крім того, все одно не дадуть умерти: усе твоє життя на виду в табірної обслуги від підйому до підйому.

Можна було б симулювати втечу. Нема нічого легшого: стоячи на краю вибою, кинутись у тайгу (добре, що вона близько). Будь-який охоронець підстрелить тебе, досить ступити ногою за табличку «заборонена

зона». Підстрелить... А якщо не вб'є, а лише поранить, скалічить? Якщо не стане навіть патронів витрачати, а спустить на тебе собак?

Втеча теж відпадала.

Тоді... Що ж тоді?

Рішення прийшло несподівано. Замерзнути. В пам'яті постала некрасовська Дар'я, Мороз-воєвода... Так і тільки так!..

І я почав шукати можливості, щоб замерзнути.

Але й це виявилось не так просто, як гадалося.

Ні вдень, ні вночі з нас не зводили недремного ока табірні цербери. Скрізь, куди б ти не пішов, вони стежили за тобою. Варто було в неурочний час вийти з барака, як тебе відразу ж окликали. Про вибій і казати нема чого. Можна було, щоправда, напроситися на нічну роботу — заливати відвал, скажімо. Але й це памарне: конвой вартував кожен твій крок і вночі. Варто було мені загатитись з водою, — я умисне затримався внизу, — як напарники почали кликати, підганяти, сполошився конвоір, спустився вниз з вівчаркою.

Вмерти самохіть виявилось непросто навіть на Колімі!

Та раптом доля, здалося, усміхнулася мені. У таборі закінчилися припаси палива. Чи зима була надто люта і його споживали понад норму, чи паливна бригада не заготувала його в достатній кількості, чи ще яка причина, але припаси дров танули на очах. І ось одної неділі (у вихідні дні зимою ми у вибій не ходили, прибирали у таборі) нам оголосили, що підемо заготовляти дрова. Після сніданку ми вервечками потяглися в тайгу, на сопку. Серце стрепенулось — ось воно! Але й тут мені не пощастило: поставили внизу подавати дрова до табору. Заздрісно дивився я на тих, хто помалу, по пояс у снігу, підіймався все вище і вище. Сопка крута, і кожну людину видно як на долоні. Я просився туди, на заготівлю, та бригадир залишив мене внизу. Змирившись, я стежив за роботою, сподіваючись наступного разу будь-що прорватися якомога ближче до неба.

Дванадцять бригад, майже весь табір, вигнали на заготівлю дров. Вісім вервечок потяглося нагору, — слабосильні бригади об'єдналися в одну ланку. Навій бригаді дістався найважчий, найкрутіший схил. Униз, по розпядку, простяглася охорона. Бійці в білих овечих кожухах були майже не помітні, а чорні

вівчарки, — їх було штук п'ятнадцять, — рябіли то там, то сям. Невзабарі де-не-де з'явилися вогнища.

Ув'язнені йшли вгору.

Попереду бригадири і найсильніші люди з бригади. На їхню долю випала найважча робота — прокладання траси. Сніг був глибокий, людина в ньому іноді зовсім потопала, і тоді доводилося лягати на сніг, вагою тіла ущільнювати його, щоб можна було рухатись далі. Крок за кроком прокладалася стежка, ті, хто йшов слідом, розширювали її, притоптували сніг. Коли передній приставав, його міняв той, хто йшов ззаду. Повільно, вперто, настійливо чорна плетениця людей рухалась угору. Завдання ускладнювалося ще й тим, що трельовальна доріжка мала бути ідеально рівна, інакше важко буде спускати донизу заготовані дрова. Коли на дорозі стояло дерево, його рубали під корінь, очищали від сучків, спускали довизу. Ось і перша колода. Затим друга, третя... Заготівля дров почалася.

Кожна бригада мала певне завдання. Дрова приймали табірні придурки і суворо стежили за виконанням норми. Ми впералися з роботою досить швидко і вже годині о четвертій зробили норму, а деякі бригади ще й о дев'ятій вечора тяглися до табору змученою, голодною вервечкою.

Наступної неділі я вирішив піти на сонку в числі перших. Весь час потерпав — чи вдасться. Вдалося! Все виявилось якнайпростіше. Бригадир Ємельянов був з самого ранку п'яний і не втрачав надії хильнути ще.

— Ну, — звернувся він до мене, — ти йди вперед, порядкуй, розстав роботяг. Коли закінчимо, передам по ланцюжку. Збереш бригаду по дорозі. Та диви — лишаєшся за мене, не підведи. А я тут... покерую.

Цього разу йти вгору було легше: протопти зроблено, сніг підминати не треба. До половини сонки великі дерева всі вирубані, залишилися самі прутики. Підлісок. Деремося дедалі вище і вище. Від головної стежини убік ідуть відгалуження — направо й наліво. Знизу це схоже на ходи жука-деревооточця. А чим ти кращий за нього?

Дійшли майже до кінця стежки. З боків ще стоять дерева-велети. Відправляю туди трьох-чотирьох чоловік, з рештою беремося вище. Хочеться якомога далі відійти від ненависного табору. Хлопці буркотять — йдемо цілиною. Прокладаємо стежку. Через кожні тридцять-сорок метрів ставлю ланку дроворубів і трелю.

вальників. Люди поступово тануть. Залишається нарешті чоловік п'ять, даю їм завдання і кажу:

— Працюйте тут, а я піднімуся вище, розвідаю, що там і як. Слухусь години за дві, щоб до того часу була норма. Перекуримо і будемо спускатися. Ясно?

Ім ясно. Я за бригадира, суперечити не можна. Сам лізу нагору. Намагаюсь відійти якнайдалі. Проїшов метрів сто. Несподівано впоперек сопки ліг розпадок, іти стало важче — багато снігу.

«Вище! Вище! Ще вище!» — підганяв себе.

Розпадок скінчився, але сопка стала ще крутіша. Тепер вона здіймалася майже прямовисно. Я хапався за дерева, підтягувався, де можна було, повз, беручись нагору. І нараз, зробивши величезне зусилля й подолавши ще одне стрімке урвище, замружив очі і мало не закричав від здивовання.

Сонце! Я зовсім забув про нього.

Коли морози на Колімі сягають мінус сорока градусів, повітря спресовується в густий туман, в якому щезає все. Він клубочиться низькодолом, і ти фізично відчуваєш, як він огортає тебе, обмацує кожну складку одягу, відпливає, щоб нова хвиля почала все спочатку.

І ось я піднявся вище за нього. Він перекочувався, поволі стелився у мене під ногами, а наді мною було чисте-пречисте небо і яскраве сонце. Воно світило так ясно, що кожен промінь, відбиваючись від сопки, сліпив очі, завдаючи майже фізичного болю. Я довго не міг розімкнути повік.

Було тепло, дуже тепло, майже жарко. І так приємно було відчувати, що ти сам, що навколо нікого, тільки небо, сонце та сніг. І скоро звільнення від неволі.

Я озирнувся.

Ліс закінчився. Тільки вершини окремих велетнів здіймалися понад туманом. Починалося дрібнолісся, а трохи вище, метрів за п'ятдесят, виднілися округлі снігові кучугури, під якими вгадувався стелюх. Якраз те, що мені треба! Я глянув вище. Там знову йшла стрімкість сопки, але вже голої, безлісої — осипи. Я був недалеко від вершини. Вітер, мороз і вода крушили і шматували її, перетворюючи гранітні брили на дрібні нерівні камінчики, які поволі сповзали донизу. Це й називалося — осип. Я стояв якраз на перепаді, там, де кінчався осип і починалася галявинка землі, вкритої мохом. З табору мені видно було вершину сопки. Її увінчував останець — бескид, ще не поруйнований при-

родою. Кажали, що коло нього стоїть сторожовий секрет. З острахом вдивлявся я в кожну цятку на вершині — хоча б не помітили. Ні, останця не видно, його прикриває схил осипу. Отже, секрет не бачить і мене. Але гаяться не можна!

Я плазом поповз вище, до стелюха. На моє щастя, наст був міцний. Я сковзався по ньому легко, не лишаючи сліду, і через хвилину був уже біля стелюха. Трохи зусилля — і я провалююся поміж лапи стелюха і потрапляю до лабіринту суччя, продираюся крізь нього, намагаючись щонайдалі відповзти від лазу, аби не скоро знайшли, коли виявлять мою відсутність.

Отут і вмиратимемо!

У могилі було гарно. Крізь тонку снігову кору пробивалося сонячне світло, і в напівсутіні проступало чудернацьке нагромадження гілляччя, ніби снасті тёмного корабля, що віз мене в країну небуття. Внизу товстий шар моху. На ньому м'яко лежати. Залізаючи сюди, я не врахував одного — як роздягтися. Тепер це зробити було неможливо через тісняву. Я тільки розстебнув усі гудзики і почав чекати смерті.

А вона барилася.

Під снігом було тепло. Лютий мороз унизу, в таборі повільної смерті, відступив під яскравим сонячним промінням. Я згадав, що вже початок березня, початок весни в наших краях, і вперше подосадував на прихід весни.

Коли лежиш отак, дурень дурнем, без діла, та ще під снігом, та ще очікуючи смерті, в голову лізуть найбезглуздіші думки.

І пригадалося...

Ні, не все життя, як люблять запевняти деякі романисти, самі не зазнавши такого стану, а лише окремі, та й то не найзначніші епізоди.

Пригадалось спочатку (я це точно пам'ятаю), що не віддав, і тепер вже не зможу віддати, борг нашому милому продавцеві книжками. А також наша остання зустріч з ним на вокзалі.

Удень, напередодні арешту, я зайшов до книгарні і купив збірник «Звенья». Виявилось, що мені не вистачає п'ятдесяти копійок, і продавець повірив мені, своєму постійному покупцеві. Вночі по мене прийшли. А коли о сьомій ранку привели на вокзал, уже під конвоєм, щоб відправити до Чернігова, він теж виявився тут, здається, когось зустрічав. Ледве ми поздоровка-

лись, як конвоїр гарикнув на нього: «З арештованими розмовляти забороняється!» Бачили б ви, який жах відбився у нього на обличчі, як він позадкував від мене, милий Петро Олексійович! І зник. Та й не тільки він, усі, хто стояв поряд, відступили, як від зачумленого. Юрба відразу порідшала, а здавалося, яблуку ніде було впасти. Не тільки особисто знати арештованого, стояти поруч з ним — і то страшно.

Ще пригадалось, як за кілька днів до арешту хтось уночі сильно постукав у вікно. Коли я вискочив надвір, нікого вже не було, тільки попереду швидко-швидко віддалялася, майже бігла, якась струненька, — мені здалось, дівоча, — постать. Хто б це міг бути? Цього я не знаю і досі. Думаю, що це була дівчина, секретар начальника районного ДПУ, яка симпатизувала мені. Можливо, розпечатавши пакет і побачивши ордер на арешт, хотіла попередити, та щось завадило. Бувало і таке.

Багато всякої всячини лізло у голову, всього не пригадаєш!

У пам'ятку останнє видіння, коли вже почав засинати. Вокзал Київ-2 Товарний, остання випадкова зустріч з матір'ю і дочкою. Та про це далі.

НЕСКОРЕНА

З Чернігова нас, засуджених, у тюремному вагоні доправили до Києва і помістили в Лук'янівській тюрмі, в пересильному корпусі.

Днів через десять набрався етап, нас почали викликати «з речами» і «чорним вороном» кудись везти.

Побіжного погляду, коли з «ворона» нас перевели до «телятника», було достатньо, щоб переконатися, що привезли нас на Київ-2 Товарний, де стояв ешелон з доброю сотнею вагонів, обладнаних за останнім словом техніки: подвійні нари («Розміщуватись по двадцять чоловік!»), ґрати на вікнах («Не висовуватись!»), навіть гальюн (дірка у підлозі, оббита товстим залізом, щоб не зірвали). Чого ще треба бідному етапнику!

А я повинен був сказати останнє прощання матері, яка так близько — на Солом'янці, і так далеко.

Прилаштувався на верхніх нарах коло вікна. Не висовуючись, спостерігав шарпанину, що панувала на посадці. Кияни, очевидно, знали стоянку ешелону, бо

неподалік на невисокому насипі почали з'являтися люди. Охоронники проганяли їх, погрожуючи застосувати зброю, а вони йшли і йшли, когось видивляючись. Комуś пощастило. «Василію! Василечку! Синочку!» — чулося десь попереду. І в ту ж мить: «Розійдись! Стріляю без попередження!» Гамір. Голосіння. Хтось уже б'ється в істеричі.

А люди йдуть та йдуть, здаля заглядаючи в темні провалля заготованих віконець, звідки визирають бліді, знеможені обличчя.

— Чи немає тут Семена Васильовича Полікарпова? — несміливо питається жіночий голос.

— Відійти! Стріляю без попередження! — ошаліло волає охоронник.

— Полікарпова немає? — кричать у вагоні. — Ні, — відповідають їй.

І вона йде далі. І знову:

— Чи немає тут Семена Васильовича Полікарпова?

Я теж придивляюся до перехожих — може, майне знайоме обличчя, може, пройде часом вітчим (він працює на товарній станції), може, станеться диво і з'явиться мати, ведена великим материнським горем: «Господи! Сотвори чудо! Невже тобі важко зробити це?»

Та ніякого чуда. Ніхто не проходить.

В очах ряботить, від думок та напруження важчає голова. Наближається вечір. Ось уже й сутінки впали, поблякли барви. Темінь.

З настанням темноти людей додалося вдвічі. Вони вже не бояться, що їх побачать, голосніше й певніше питаються то одного, то другого. Вже не тільки «Васильку», а й «Валю», «Петю», «Мишку», «Батьку» — чути з усіх боків.

Я зовсім зневірився. Не буває на світі чудес, ні! І раптом чую: «...обов'язково зайду на Данилівську».

— Громадяночко, громадяночко! Та, що на Данилівську! — волаю я мало не на весь Київ. — Підійдіть, будь ласка, сюди, до цього вікна. Бога ради, підійдіть!

Я кричу, не ховаючись, притискаючись обличчям до решітки. Нічого не видно, лише якісь невиразні тіні.

— Де ж ви? — питає вона.

— Тут я, тут!

Ми перемовляємося, не бачачи одне одного. Вона йде на голос. Дедалі ближче і ближче. Ось уже хтось стоїть навпроти мене. Здається, вона.

— Вам на Данилівську в який номер?

— Сорок шостий.

— Господи, та це ж зовсім поряд! Мама живе в сорок першому. Заради всього святого, зайдіть у сорок перший, спитайте Катерину Іванівну Савіну. Скажіть: син тут, завтра відправляють, хай приїде якнайраніш.

— Зайду, зайду.

— Дуже прошу.

— Обов'язково зайду.

Вона вже йде, а я кричу вслід, закликаю. Хлопці ледве мене заспокоїли. Вночі, звичайно, не склепив очей. Як довго триває ніч. Аж ось і ранок.

Прикишаю очима до кожної постаті. Підійшли до сусіднього вагона. Хтось плаче, хтось когось заспокоює, комусь принесли передачу.

Нараз із-за вагонів з'явилися дві такі знайомі, такі рідні постаті. Сестри.

— Валю! Тосю! — зриваючи голос, кричу їм назустріч.

Зупинилися. Дивляться розгублено.

— Тут я! — махаю рукою, не звертаючи увагу на конвой. — Та тут я!

Побачили. Старша, Валя, кивнула і, не кажучи ні слова, зникла. Тося підійшла ближче, дивиться, ковтаючи сльози.

Я й сам готовий ридати. Знову з'являється Валя. Слідом за нею вітчим, мама і... Я не повірив очам.

Вчепившись у мамину руку, принавши всім тілом до її ноги, йде, дивлячись спідлоба і нічого не бачачи, донька Адусенька. Валя щось каже матері. Вона очима шукає моє вікно.

— Мамо! — кричу я. — Адусенько!

Побачили.

Мама повільно-повільно осідає на землю. Сіла. Вона вже не встане, аж доки поїзд не рушить з місця. Дивиться на мене сліпим, невидючим поглядом, хоче щось сказати і — не може. Я кричу їй щось бадьоре, і мені самому бридкий цей голос, наскрізь фальшивий.

Вона дивиться на мене сухими очима, і вони плачуть без сліз. Хай йому чорт, пропади все пропадом на білому світі!

Дивлюся, і в доньки з одного очка сльозина кап, з другого — кап.

— Адусенько! Я скоро приїду. Привезу тобі білого ведмедика. Хочеш ведмедика?

Вона ствердно киває голівкою, а з очей сльози капали. Якими великими можуть бути дитячі сльози!

Вітчим пішов, йому на службу, а мати все сидить і дивиться. Дочка стоїть поруч, дивиться спідлоба. З сестрами перемовляємося пустими словами.

Чи скоро скінчиться ця мука?..

Нарешті сюрчки, гудки паровоза, брязкіт буферів. Плач стає дедалі голосніший і голосніший.

Поволі відпливає Київ...

Мати сидить на землі, не в змозі навіть руки підняти. А поруч дочка. Вона так і не мовила жодного слова...

Мабуть, не один ведмідь перевернувся в барлозі від мого реву і риду. Я хотів підхопитися, та тільки телепнувся головою об стелюх.

«Дурень! Ідіот! Негідник! Мерзотник!» — лаяв я себе, поповзом вибираючись зі свого барлогу. І повірте, це були найніжніші епігети, яких удостоїла свою особу чотиринога істота, продираючись до виходу в підсніжних нетрях колимського раю.

Сучий ти син! Вони, що стояли, сиділи на згірку коло тюремного состава, вони, що виплакали всі сльози, — вони чекають на тебе живого. Дурень, ще й підлотник на додачу. Мертвим тебе хочуть бачити опі — начальники таборів і режимів, єжови та гараніни. Вони схопили тебе, відірвали від сім'ї, півроку тримали на стойках «під лампочкою», кинули до цього табору повільної смерті. Смерті! Смерті, дурню, зрозумій! І ти пішов їм назустріч. Їм тільки й треба, щоб ти вмер, врізав дуба, здох, як собака... А вдома на тебе чекають, сподіваються побачити знову...

Я нарешті вибрався з-під снігу. Мороз відразу ж, ніби зрадівши, пройняв до кісток. Сонце зайшло за сопку, освітлювало інші схили. Туман опустився нижче, майже до самого підніжжя. Мені було видно всю ділянку наших заготівель. Там уже нікого. Швидко, де на ногах, а де й на сідниці, летів я з сопки вниз. Тут ще копошилися доходяги. Нашої бригади не було.

— Де бригада Смелянова?

— Знайшлась пропажа! Вони давно вже пішли до табору. Тебе шукали. Ну, тепер начувайся — мало не буде!..

Бригада стояла біля вахти, холодна, голодна, зла.

Після відбою, лежачи на нарах, я ще і ще раз пережив, передумував усе, що сталося зі мною, з нами

взагалі, ще і ще раз приходив до висновку — треба будь-що вижити, треба зберегти у собі все людське, все, що топтали в тюрмі, на етапах, топчуть тут, у таборі повільної смерті.

Жити і вистояти — це єдине, що в тебе залишилося, якщо хочеш бути людиною.

І нараз зринув у пам'яті ще один образ тих часів, коли ми стояли на станції Київ-2 Товарний, — Нескорена. Як я міг забути про неї?!

Коли ми стояли на залізничній колії і я до болю в очах вдивлявся у перехожих, несамохіль увагу привернула дівчинка років дев'яти-десяти. Худенька, як стеблиночка, вона сміливо ходила вздовж вагонів, заглядала досередини, розмовляла з ув'язненими, виконувала незначні їхні прохання.

— Дівчинко! Принеси водички.

І вона кудись бігла, приносила воду і подавала нам. Коли конвоїр пробував зупинити її, перетинаючи шлях гвинтівкою, вона зупинялася, гордо міряла його з ніг до голови зневажливим поглядом і казала:

— Прибери штик. Не маєш права кривдити маленьких. Уставу не знаєш. А ще конвоїр...

Той сторопіло опускав гвинтівку, а вона, під захопленій шепіт ув'язнених, маленькою принцесою підходила до дверей і, ставши навшпирьки, простягала склянку.

І так від вагона до вагона, обходячи весь состав, вона робила нам маленькі, але такі неоціненні в нашому становищі послуги. Коли її ні про що не просили, вона просто стояла поряд, дивилася на нас, відповідала на запитання, мовчала. І це також було для нас утіхою.

Ми дізналися, що батька її забрали ще зимою, матір трохи пізніше, а днів п'ять тому їх повезли у такому самому вагоні, як наш, і стояв він отут, де й наш стоїть. Так ось чому вона найчастіше підходить до нашого вагона! І з того часу вона щодня приходиться проваджати поїзди, які ідуть туди, куди відправили її тата в мамою.

Під час нашої розмови звідкись з'явився начальник конвою з папками особистих справ. Він здивовано поглянув на дівчинку (вона не звертала на нього уваги і продовжувала говорити), на конвойних, на наші фізіономії, що прилипли до ґраток, і нараз загорлав:

— Що тут робиться? Що це за дівчинка? Що за розмови? А ви чого дивитесь? — це до конвоїрів. — Дівчинко, відійди, тут не можна стояти.

— А я буду стояти, — відповіла вона, змірявши його зневажливим поглядом. І для більшої переконливості виставила вперед ніжку, а руки заклала за спину.

— Що? — вереснув той. — Ти чия? Де твої батьки?

— Батьків забрали і так само повезли.

— Як повезли? То ти дочка ворогів народу! — осинило його нарешті. — Іди звідси.

— Не піду, — тупнула ніжною. — А тато і мама не вороги народу.

— Досить. Очистити платформу!

Конвой почав очищати платформу — людей потіснили далі. Дівчинка стояла, так само виставивши ніжку і тримаючи рученята за спиною.

— І цю прибрати.

Конвоїри наблизились до неї. Вони тупталися довкола, хотіли було взяти дівча за плечі.

— Гетьте! Не маєте права!

— Не чіпайте дитину! Чим вона заважає вам? Не маєте права! — чулося з усіх боків, і натовп проводжаючих посунув на конвойних. Вони відпустили дівчинку, підійшли ближче до вагонів.

— Я зараз!.. Я наведу порядок! — заверещав начальник конвою і побіг кудись уперед разом зі своїми папками.

А дівчинка стояла — маленький клубочок ненависті і зневаги.

Такою вона й залишилася в моїй пам'яті — Нескорена. З гордо піднесеною русявою голівкою, стиснутими за спиною руками, поглядом, сповненим людської гідності.

Чи жива ти зараз, Нескорена? Як би хотілось зустрітись і доземно вклонитися тобі.

ЕКСПЕРИМЕНТ

Іншими очима дивився я тепер на табір. Нові мрії зродилися в серці. Не смерть, не погибель — боротьба стала девізом життя. Боротьба проти пануючого зла, боротьба за душі людей, скалічених рабським режимом.

Один у полі не воїн, казали всі.

Неправда!

Пускай исход борьбы вершит
не каждый воин,
Но каждый в бой иди, а бой
решат борьба!

Я перебріхував Некрасова, але думав саме так.

Треба боротися, боротися тією зброєю, яка є під руками. Я вирішив піти на експеримент. Розігнати ланку (вона стала джерелом зарази — плодила «шісток»), розчинити її в масі бригади.

Коли я поділився своїми думками з бригадиром, Смелянов дико витріщився на мене:

— Ти що, здурів? Від жиру казишся? Окремий стіл тобі набрид? Ніхто не піде на таку дурницю.

Ланка так само зустріла затію в штики.

— Якщо тобі набридло керувати ланкою — відмовся, призначать іншого. А працювати у парі з доходагками ми не згодні, — казали майже всі.

Кілька чоловік відмовчувались.

На наше щастя, начальником дільниці був тоді думаючий інженер, справжня людина. Вислухавши мене, Василь Федорович сказав:

— Молодець! Я вже й сам думав про це, та ніяк до кінця не міг довести. А ти, бачу, все обмізкував. Цікаво, заманливо, але ризиковано. Давай-но прикинемо ще разок.

Він запросив мене до себе — річ взагалі нечувана. Жив він дуже скромно, тулячись у маленькій кімнатині, де ледве вміщалися стіл, тапчан та незмінна буржуйка.

Озброївшись олівцем, папером, логарифмічною лінійкою, Василь Федорович почав щось прикидати, бурмочучи собі під ніс: «Так... так... Так не вийде, спробуємо так. Є...»

— Добре, — сказав він нарешті, закінчивши підрахунки. — Гадаю, діло піде. Спробуємо.

На завтра спробували. Ще з вечора, перед відбоем, він зайшов до барака і зібрав бригаду.

— Хлопці, — звернувся до нас, — виникла дуже цікава ідея: зробити усю бригаду такою ж передовою, як ланка Іванова. Я цілковито підтримую це починання, думаю, що й ви не проти. Якщо взятися за справу дружно, то дивіться, що виходить. — Він навів кілька цифр. Виходило добре.

Ми довго сперечалися після того, як він пішов. Дехто накинувся на мене, та більшість була все-таки під

враженням цифр, які обіцяли нам коли не молочні ріки, то, в усякому разі, першу категорію.

Смельянов погодився на експеримент, але за умови, що я лишуся ланковим. Ланкою стала вже половина бригади.

Експеримент збігся зі змінами в умовах роботи. Ми пробили перемичку, що з'єднувала два вибої, і вийшли на новий фронт робіт. Кільцева колія вже відслужила своє, наша бригада перейшла на льодяну доріжку, у вибій, де працювала бригада Рассолова. Треба було зарізатися на новому місці.

Зарізка вибою — справа взагалі нелегка, а тут ще Рассолов нашкодив так, що вибій перетворився на якийсь первісний хаос, де все не так, усе зроблено нашвидкуруч.

Користуючись тим, що був глибокий сніг, рассоловці частину ґрунту — великі брили — відправляли не на відвал, а... на другий бік вибою. Смельянов лаявся з Рассоловим, вимагаючи, щоб той зачистив вибій і прибрав брили. Я наказав хлопцям розчистити свою частину вибою. Це приблизно сотня кубометрів, але що вдієш — рассоловські «фітілі» зробили б це тільки через два дні.

Ледве стали до роботи — нова проблема: не вистачає коробів.

У Рассолова на канаті підіймався на відвал один, іноді два короби. Якщо причепити третій — це мало не подія. А тут відразу лише моя ланка вистрелила десятком коробів. На відвалі скупчилося безліч транспортних засобів, відвальні не справлялися з їх відправкою та розвантаженням. Довелося послати двох чоловік на виручку, але й це не врятувало: вибійники простоявали. Потрібно було терміново роздобути ще хоча б з десяток коробів.

Я бігав то на відвал, помагаючи якнайшвидше розвантажити і відправити вниз короби, то до інструментальні, вимагаючи від імені начальника нових, — Василя Федоровича, як на зло, викликали в управління. Організував їх доставку. Коней не давали, і довелося бігти на кінний двір, лаятись з конюхами. Смельянов також десь завіявся, пославшись на те, що йому треба заповнити наряди. А я, крім того, повинен був ще й «робити кубики» — виконувати порму.

Рассолов, спостерігаючи цю метушню, злорадо горлав на весь вибій:

— Ну, що, працівнички, нюхнули справжньої роботи? Це вам не вагонетки вантажити. Тут вколювати треба, а не метеликів ловити. Побачимо, чи сядете за окремий стіл, чи будете жерти від пуза та спирт попивати. Відпили-від'їли! Працювати треба! Давай, давай, чого дивися. Кубики давай! — І після кожної фрази добірний колимський матюк.

У мене аж кулаки свербіли набити цій нахабній сволоті морду. Але було очевидно, що саме цього він і хотів — затіяти бійку, щоб потім зробити ще більшу капость. Зціпивши зуби, я мовчки бігав по вибою, намагаючись скрізь устигнути.

До обід ми не зробили жодного кубика. Зате, — і це мене дуже порадувало, — ідеально прибрали майданчик, засипали його снігом, розчистили фронт вибою і почали врзатися.

З висоти відвалу очам відкривалася така картина: справа працювала бригада Рассолова — захаращена, брудна ділянка, де, наче в норах, копошились жалюгідні постаті людей; зліва — чистий, рівний, як льодяний каток, майданчик, а біля двометрового зрізу землі бійці трудової армії каторжан, які розпочали свій експеримент ствердження людської гідності.

Обідала бригада за окремими столами, так розпорядився Василь Федорович. П'ятдесят чоловік сиділо за двома столами, накритими білими простирадлами. Нарізаний хліб лежав гірками — донесхочу. Дехто почав був відразу хапати його і ховати за пазуху. Їх зупинили. Каптер з бідона наливав у чарочки по сто грамів. Обід з трьох страв — на третє подали якесь желе з лухи.

Увесь табір принишк, дивлячись на наше бенкетування. Не один доходяга, мабуть, позаздрив нашому щастю. Лише Рассолов щось кричав, але на нього не звертали уваги.

Ємельянов, п'яний як чіп, підійшов до мене й, важко добуваючи слова, прохарамаркав:

— Ти, Іванич, будь ласка... бачиш, я п'яний, не перечуй... Ти людина грамотна, я тебе поважаю... Так? Так... І всі вуркачі. Ти не такий, як ці «Сидори Полікарповичі», — п'яний жест убік. — Скоро бригадиром будеш. Іди, командує. А я... спат'...

Його повели.

— Хлопці, — звернувся я до бригади при розводі, —

так годуватимуть нас цілий місяць. Василь Федорович обіцяє. Хто добре працюватиме, той і їстиме добре. А хто байдики битиме — ось біг, а ось поріг, піде в бригаду Рассолова. Усе залежить від вас. А сьогодні доведеться піднатужитись. То як, згода?

— Згода. Чого там, ходімо!

Прийшли у вибій, дружно взялися до роботи. Коробів ще не було, і я побіг до інструментальні. Короби готові — немає коней. Знову побіг на кінний двір, вибив коней і — до інструментальні.

Інструментальця далеко, за два відвали. Поки привів коня, поки запрягав, поки чіпляв короби, збігло немало часу. А душа не на місці. Під'їжджаючи до вибою, відчув щось недобре. З висоти другого відвалу побачив страшну картину.

Усі короби були на вантажній доріжці. Ні у вибої, ні на порожній доріжці жодного. Відвальні марне снують від одного короба до другого, а вони лізуть один на одного, їх не встигають відчіплювати, кілька вже перекинулось, посипався ґрунт з розбитих на тріски коробів. А по доріжці, якою прямує до відвалу ще кілька, метушиться розгублена людина, не знаючи, що робити. То підбіжить до одного, намагаючись відчепити, — не може. То до другого — те саме. Аварія була неминуча.

Не пам'ятаю, як я перелетів через відвал, як опинився у вибої. Розповідали потім, що стрибнув з двометрової висоти, мало не зачепивши ногами вибійників. Кинувся до коробів на доріжці і, давши по шапці в'язневі, що метушився поміж ними, один відчепив, другий відштовхнув так, що той перекинувся; опинившись біля стовпа, дав сигнал «стоп» на лебідку. Стямився лише тоді, коли відчув, що трос ковзає, коли побачив, що перестало тріщати, скреготіти, троцити і сипатись.

— Усі наверх! Розчищати доріжку!

Люди вже бігли з лопатами. Робота закипіла. Нараз я побачив, що бригада Рассолова спокійнісінько всілася відпочивати, а сам він скручує цигарку.

— Гей, ви, хіба не чули? Всім розчищати доріжку!

— Ну, ти там, не так голосно! Розкричався. Я тут бригадир. Сидіть, хлопці, — додав він, бачачи, що дехто берегється за лопату.

— Ах ти, гадука! — закричав я і кинувся вниз з відвалу. Як я опинився внизу, як схопив лом (де він і взявся?), як підскочив до Рассолова, — не тямлячись,

підняв над головою лом і швиргонув у гада. Його щастя — встиг ухилитися. Вискочив нагору і заверещав пробі.

Коввоїр з інтересом спостерігав за тим, що відбувається, і тільки коли Рассолов підскочив до нього, крикнув згори:

— Тихше там, а то застосую зброю! А ти, — до Рассолова, — марш вниз!

Це отямило мене.

— Ідіть, допоможіть розчищати доріжку, — сказав я рассоловцям, уже заспокоївшись. — А з тобою, Рассолов, ми ще поговоримо у Василя Федоровича.

Той відразу стих.

— Та хіба я що?.. Ви, чого стоїте, гайда на доріжку, гади, кому сказано!

І, схопивши лопату, перший побіг на відвал.

Доріжку розчистили, знову загримкотіла лебідка, зашелестів трос, пішли нагору вантажнені коробки. Три були розтрощені вцінт, довелося відправити їх до інструментальні. Робота ввійшла у нормальне річище. Рассолов, як побитий собака, запобігав і крутився навколо мене. Пославши його подалі, я пішов до ув'язненого, якому зоналу дав по шапці. Совісно було.

ЗУСТРІЧ З ГАНЕЦЬКИМ

Було соромно й неприємно: вперше у житті так образив людину, та ще незнайому, та ще й свого брата-каторжанина. Хотів вибачитись.

Він так само бігав по доріжці, що вела до відвалу, стежачи, щоб коробки не відчіплялися, не налізали один на одного, — легка, як вважалося, нудна й виснажлива робота.

— Вибачте, я вдарив вас. Не ображайтесь. Ви ж бачили, в якому я був стані. Ще раз вибачте.

— Що ви? Що ви? Я розумію... Але я був не винуватий... Я старався як міг. Та Рассолов спеціально робив так, щоб викликати аварію. Коли не було коробів, він і своїх не пускав, відчіпляв. Коли ж бачив, що ваша бригада відправляє, чіпляв свої один за одним. Трос сіпався, коробки зривалися. Я не встигав чіпляти їх... І, як бачите, він свого добився.

— Сволота! Але — ви не ображаєтесь на мене?

— Ні, звичайно. Нас б'ють, не вибачаючись...

Я часто бачив: дужі кремезняки просто так, заради втіхи, били людей. Особливо перенадало від них Яшків з бригади Рассолова (саме він і стояв зараз переді мною).

— А, Яшко, жид пархатий! Продавав Радянську владу! — І бабах у вухо, торох у друге.

— Товариші, за що? Що я вам зробив?

— Товариші! Вовк тайговий тобі товариш, іуда! Дай йому ще!

Людина плаче, обливаючись кров'ю. А для звірів насолода.

— Образливо тільки,— додав він, поправляючи перекосбочений на полозах короб,— що вдарили ви. Саме ви. Ні-ні, я розумію вас і не ображаюсь. Але спершу було кривдно, що ви теж... Я спостерігаю за вами, багато добрих слів чув про вас від Чалкова.

— Ви його знаєте?

— Це мій друг. Він так любить вас. Адже бригадою керуєте ви, Ємельянов тільки числиться бригадиром. Ви не знаєте, а мені видніше — багато хто прокинувся від сплячки, хоче знову стати людиною. А ви здорово пугонули Рассолова. Він ще горіжиться, але страшенно боїться вас. Навіть битися перестав.

— І часто він б'ється?

— Це садист до самих кісток, розумовий недомірок, він ненавидить усіх, хто має хоч крихту святості в душі. Тих б'є найдужче...

— Вас часто?

— Щодня.

— За що?

— А хтозна. За те, що я, по-їхньому, жид. За те, що більшовик. За те, що інтелігент. Що знаю більше за нього. А головне — що не може вбити в мені почуття людської гідності.

— Постараюсь, щоб більше цього не було.

— Бога ради,— перелякався мій співрозмовець,— він уб'є мене. Якщо не сам, то його підручні. Нічого, прошу вас, не кажіть про мене.

— Гаразд. Як вас звати? Не можна ж так — Яшко.

— Звіть Яковом Станіславовичем.

— Ви що, поляк?

— Так.

— А на прізвище?

— Ну, це, мабуть, і не обов'язково.

- А все-таки, Ілкове Станіславовичу?
- Ганецький.
- Ви часом не родич того Ганецького?
- Я той самий Ганецький і є. А ви звідки знаєте? Мене наче правцем поставило. Широко відкритими очима я дивився на «того самого».

Незадовго до арешту, влітку 1936 року, я прочитав у «Правде» статтю, в якій йшлося про врятування частини поронінського архіву В. І. Леніна. Писала людина, котра близько знала Ілліча, багато зробила для його звільнення з тюрми, переховала архів, а тепер ось врятувала частину цього архіву. В кінці нарису стояв підпис: «Я. Ганецький, директор Музею Жовтневої революції в Москві».

Нарис був написаний яскраво, образно, читався з непослабним інтересом. Я мимоволі запам'ятав прізвище автора.

І ось переді мною той самий Ганецький!

Типовий табірний «фітіль»: драні, латані-перелатані валянки з задертими носками, подертий бушлат, підперезаний, аби було тепліше, якоюсь шворкою, табірний триух, зав'язаний тасьмочками на підборідді. З-під триуха дивиться сіре, виснажене обличчя, на якому вирізняються тільки ніс та витаслі очі з запаленими повіками.

Директор Музею Жовтневої революції...

Образ, що склався в уяві, і дійсність були такі відмінні, що я остовпів і якимось машинально запитав:

- Але як же ви... тут?
- А ви як? — невесело усміхнувся Ганецький.
- Я — зовсім інше діло.
- Аж ніяк не інше. Ви були вчителем? Мені Чалков розповідав.

- Так... Але ж ви друг Ілліча, старий більшовик.
- Старих більшовиків уже майже немає. Немає й цвіту російської інтелігенції. Усі вони або тут, на Колімі, або в Караганді, або ще деінде. Або в могилі. Вас кличуть, начальник приїхав.

Василь Федорович повернувся з наради, просто на бричці підкотив до вибою, щоб перевірити, як ідуть справи. Я збіг униз.

- Як справи?
- Та довбаємо потроху землю.
- Потроху — бач, як врзались...
- Громадянин начальник! — підбіг Рассолов.— Ну,

дають, так дають! Іванов зовсім зойвся з ніг — то туди, то сюди. Просто не знаю, як він і встигає.

— Він-то встигає, а ти? Дивись, вони тільки врізались, а як посунули вибій. А порядок який — жодної брили, чисто, як на параді. А в тебе?

— Постарась, громадянин начальник!

— Іди і старайся. Не заважай. Що тобі ще треба, Іванов?

— Василю Федоровичу, — коли ми були наодинці, я, він сам так просив, називав його на ім'я та по батькові, — вибачте, я без дозволу віддав розпорядження від вашого імені.

— Що ж це були за розпорядження?

— Забрав короби в інструментальні. Узяв коня, щоб їх привезти. Не давали — от і довелось...

— І завжди так роби. Але щоб не на шкоду іншим.

— Що ви!

— Вірю. Що ще?

— Коробів.

— Коробів?

— Так. Не вистачає.

— Додавлю. Ще щось?

У мене перед очима стояв Ганецький, зневажений лайками та побоями Рассолова. Треба забрати його у цього садиста. Але просити одного — навряд чи дасть. І я пішов ва-банк:

— Мені здається, вся обслуга на відвалі повинна бути з нашої бригади.

— Чому?

— Головну роль тут граємо ми. Іноді треба щось змінити, — додати людей, скажімо, чи переставити їх, — іди з поклоном до Рассолова.

— Так, це незручно. Але ставити на відвал смельчаків — велика розкіш.

— Це й не обов'язково, Василю Федоровичу! Вони робитимуть, як і робили, у вибої, а тих приєднайте до нашої бригади.

— Гаразд.

— Спасибі.

— Диви як зрадів. Щось ти хитруєш, хлопче. Ну, викладай, чим тобі обслуга сподобалася.

Я розповів йому про Ганецького.

— Так... — задумливо мовив він. — В такому разі переведу обов'язково. Так би й казав, а то... Дипломат знайшовся!

— То можна йому сказати?
— Кажі. Тільки Рассолова треба попередити. А з Ємельяновим ти говорив?
— Ємельянова беру на себе.
— Гаразд. Гей, Рассолов!
— Що накажете, громадянин начальник? — Рассолов поїдав очима начальство, з острахом поглядаючи на мене.
— Ось що, Рассолов! Від сьогодні уся обслуга відвалу рахуватиметься за бригадою Ємельянова. Зрозумів?

— Так точно, громадянин начальник! Але...
— Що «але»?
— Бригада зменшиться, громадянин начальник. Накажіть, щоб і кубики зменшили.

Мерзотник, зрозумівши, що я поскаржився на нього, вирішив ловити рибу в каламутній воді.

— Відвальні,— заперечив Василь Федорович,— кубиків тобі не дають, отож завдання зменшувати не будемо. Запам'ятай, віднині обслуга числиться за бригадою Ємельянова. Ясно?

— Ясно, громадянин начальник! З Ємельянова сто грамів належить.

— Іди вже... сто грамів! — І до мене: — Покажете мені потім цього Ганецького. А ввечері зайдеш до мене. — Василь Федорович, розмовляючи зі мною, весь час збивався то на «ти», то на «ви».

Коли він пішов, я поспішив до Ганецького.

— Якове Станіславовичу, вгадайте, яку я вам повину приніс.

— Кавової гуці немає...

— Я говорив про вас з начальником.

— Я ж просив... Тепер Рассолов...

— До дідька Рассолова! Ви в нашій бригаді!

— Як... у вашій?

Я коротко переповів йому розмову з Василем Федоровичем.

Ганецький подивився на мене широко відкритими очима і — відвернувся.

Він плакав, і ці сльози так палили серце, що я сам мало не заридав.

Я пішов до відвальних, щоб і їх повідомити про це. Вони так само оніміли:

— Як, ми також сидітимемо за столами? І — від пуза?

Коли це нарешті вляглося в їхній свідомості, їх наче підмінили — відвалом рухалися не бездушні тіні, а живі люди. Де і взялися енергія, жвавість. Вони вже покрикували один на одного, піджартовували, усміхались, щасливі, живі. Як мало іноді треба людині, щоб бути щасливою!

Смельянов, на мій подив, новину зустрів спокійно:

— Влялись відвальні, кажеш? Це нічого. Вони проходять як почасові, відсотка видобутку не зменшать.

А той, хто проходив як почасовий і не знижував відсотка видобутку, під час обіду сидів уже за нашим столом, уминав дві норми, намагаючись надолужити згаяне.

ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ

«Зайдеш до мене» — мало хто удостоювався такої честі. Як правило, усі питання Василь Федорович вирішував у конторі, куди після роботи збиралися начальники доріжок, майстри, десятники, бригадири. Тут підбивалися підсумки дня, намічались плани на завтра. Тільки нагальна потреба змушувала начальника запрошувати людей додому. Очевидно, сьогодні саме такий, надзвичайний випадок. Увечері я побіг до Василя Федоровича.

Жив він сам, сім'я лишилася на «материку». Займан невелику комірчину на відшибі. Днювального у Василя Федоровича не було, обслуговував його днявальний сусіди, сімейного начальника механічної доріжки.

— Роздягайся, сідай. Розмова буде довгою, — привітав він мене. — Та не соромся. Чай питимеш? Міцненький, чифір. — Чифіром називали дуже міцний чай: чверть плитки на піввідра води. — Такого ти ще не пив, сам готую.

Ми взяли за чашки. Чифір справді був чудовий. Василь Федорович продовжував:

— Сьогодні ваша бригада дала мало кубиків, знаю. Зате Рассолов дав понад сто відсотків — нечувана річ! Думаю, винуваті в цьому і ви — підтягли його бригаду. Сподіваюсь, завтра надолужите упущене. Але й Рассолов не звизить темпів. Маєш якісь претензії?

Я відповів, що претензій не маю, а от щодо Рассолова... І розповів усе, що знав про нього.

— Так, це погань відома. Дещо я вже знаю. Хотів взяти його з бригадира, але... Начальник режиму ка-

тегорично проти. Рассолов, здається, доносить йому, май на увазі. Крім того, кого поставити? В його бригаді нема кого, а брати з вашої, тебе, наприклад, немає сенсу. Щодо тебе маю іншу задумку. Розкажи про себе докладніше. Не розумію, що проти тебе має режимна частина.

Я якомога стисліше повідав йому про своє життя, нічого не приховуючи: як учився, як прочитав «Заповіт Леніна» (це було одним з головних пунктів звинувачення).

— Що за «Заповіт»? — спитав Василь Федорович.

Довелося розповісти докладніше. І як зацікавився у зв'язку з цим дискусіями, як поставив запитання Г. І. Петровському, котрий приїжджав до Головних майстерень і робив доповідь про дискусії, чому не виконаний пункт «Заповіту», де Ленін говорив про вади характеру Сталіна для поста генсека. Як знітився Григорій Іванович і відповів загальними фразами. Як потім надіслав таку саму записку Косіорові, який теж приїжджав до нас, а той відповів уже в грізному тоні. Не знав, що серед славного колективу пролетаріату Головних майстерень є ще троцькісти і зрадники, котрі не довіряли ЦК. Як навчався потім в Інституті лінгвістики, де також брав участь у різних дискусіях. Усе це стало відоме органам, а згодом фігурувало як докази. Розповів і про вчителювання, про арешт і тюрму, про етапи, табірне життя на «Челюскіні».

— М-да...— задумливо промовив Василь Федорович по закінченні сповіді.— Усе тут є: і молодість, і гарячість, і захопленість, і помилки. Нема лише злочину. Але за що ж тебе судили?

— Ось за це і судили: за молодість, гарячість, захопленість.

— Неймовірно! Жахливо! Тоді слухай.

І він розповів про нараду в управлінні Півночі. На нараді була присутня уся верхівка управління, усі начальники та головні інженери копалень, начальники окремих ділень, начальники таборів та вогнізованої охорони — одне слово, «дві» суспільства. Йшлося про підсумки зимових робіт і про підготовку до літнього промислового сезону. Північне гірничопромислове управління розширюється, прибуває нове поповнення робітників (ув'язнені). Попереду велика робота, але, казали плановики, питання упирається в якість робіт,— вона і справді на дуже низькому рівні. Собівартість грама

металу хоча і нижча за планову, та все одно дуже висока. А на окремих дільницях дивовижно висока. Наводились цифри по «Челюскіну» — скільки з'їли герезвісні кострища.

— Почали, як завжди, переливати з пустого в порожнє, і надав мені чорт виступити! Я сказав, що винні в цьому насамперед наші командні кадри — переважно випадкові люди. Начальники мехдоріжок, промприладів, виконробів, навіть начальники дільниць — це в основному люди, які не мають не тільки спеціальної, а й навіть загальної середньої освіти. В гірничій справі вони нічогосінько не тямлять. Часто віддають накази, елементарно неграмотні з інженерного боку. А у вибоях простими робітниками часто-густо працюють люди зі світовим іменем, колишні головні інженери шахт, рудників, управлінь. Просто інженери, але досвідчені, розумні. Чому б їм не доручити керівництво дільницею, промприладом? Чому б не залучити їх до роботи у плавовому, виробничому відділах, у відділі головного механіка? Тут таке зчинилося! Усе табірне начальство, всі режимники та уповноважені накинулись на мене. Як це так — назвати наші кадри, ентузіастів освоєння Півночі, випадковими людьми! Довірити керівництво дільницями шкідникам, шпигунам, ворогам народу тільки тому, що колись у кишені вони мали диплом інженера? Наші славні органи схопили їх за руку на місці злочину, знешкодили, а Федоров пропонує їм Колиму на відкуп. Мовляв, шкодьте, як і раніше шкодили. Щоб ми, члени партії, підлягали диверсантам і шкідникам?!

Одне слово, виступ Федорова — замаскована диверсія, вилазка класового ворога. Федоров перевів дух.

— Мабуть, було б мені непереливки, та спасибі Дятлову — виручив.

Дятлов вважався кращим начальником копальні, при ньому «Штурмова» вийшла вперед, його на Колімі розхвалювали на всі лади.

— Він, як завжди, виступив скромно, по-діловому. Спокійно, обгрунтовано, з цифрами в руках, довів, що успіху досяг лише тому, що до кожного начальника приставив радника, спеціаліста-в'язня. Спеціаліст розробляє план, доповідає начальникові, а той подає на затвердження Дятлову. Ну, а Дятлов або затверджує, або відхиляє цей план. І головне — стежить за його дотриманням. Таким чином, казав Дятлов, ніхто з комуністів

не підлягає ув'язненню. Зате в'язні-спеціалісти дають більше користі, ніж у вибої.

Виступ Дятлова справив велике враження і поставив все на свої місця. Щоправда, начальник спецвідділу управління закинув йому, що в нього у відділах сидять люди, яких не можна допускати до секретних документів. А в золотій промисловості секретне все. Дятлов відбувся реплікою: «Не сидять, а працюють, і працюють з великою користю для справи».

— Затим Дятлов підійшов до мене, — продовжував Василь Федорович, — порадив не дратувати індиків і запропонував перейти на «Штурмову» головним інженером. Я відмовився. Розумієш, звик я до Нижнього, та й вас, чортів, жалко. Ну, піду, ну, краще буде мені на «Штурмовій», а сюди пришлють якогось сучого сина. І загубить він справу, а вона тільки-тільки почала налагоджуватись. Знаєш, я дуже хочу, щоб наш експеримент удався, щоб доходяги відчули себе людьми. Адже я сюди не за довгим карбованцем приїхав. Гарзд, розповім і я тобі про себе. Давай вип'єм по чарці.

— На вахті чекатимуть.

— З вахтою влаштуємо.

Він подзвонив на вахту, що затримає мене ще години на дві. Дістав спирт, консерви, нарізав хліб. Ми випили.

І Василь Федорович повідав мені звичайну історію не зовсім звичайної людини тих часів.

Робітнича сім'я у глухому містечку Росії. Злидні. Початкова школа і мрії про університет. Загибель батька десь у Галичині і перші зароблені гроші. Жовтень, громадянська війна, розруха. Голод двадцять першого року, смерть матері й сестри. Поневіряння по Росії з книжкою за пазухою (Семенов-Тяньшанський, «Подорож на Тянь-Шань»), мріяв стати мандрівником. Нетрища ростовської «Нахичевані», босякування. Приїзд у Петроград до дальніх родичів. Довгі розмови з троюрідним дядьком, робітником на заводі Айваза. Знову трудова сім'я, знову мрії про вищу школу. Робітфак. Смерть Леніна і вступ до лав КІМу. «Учитися, учитися, учитися!» — ленінський заповіт і його найбільша мрія. Вступ до гірничого інституту, романтика відбудови шахт. Зустріч з Нею — дівчиною із сім'ї, де він був культармієм, ліквідував неграмотність бабусі та матері. Закінчив навчання, і вони побралися. Сім'я.

— Спочатку, розумієш, все було добре. Я задоволь-

нявся тим, що мав, її теж життя не ніжило. Їсти нема чого, сама соя, а сміємося: «Сойова ера, сойові чоловічки». Натура у мене циганська, не можу довго всидіти на одному місці: то на Урал, то в Бодайбо, то в Сибір тягне. Бона завжди зі мною. Спимо на розкладачках, їмо на чемоданах, вдягаємося, аби голим не бути. Та ось з'явилося дитя. Не повезеш його на край світу. І Наташа осіла у Ленінграді. Пішла працювати на завод. Нові друзі-приятелі, а я бозна-де. Як на лихо, тоді, ти пам'ятаєш, з'явилися різні «Без черемхи», «Місяць зліва», теорія «Статеве життя — склянка води» і таке інше. На людей культурних це не діяло, а як бути з напівінтелігентами? Моя Наташа подружилася з жінками військових, у їхньому колі такі речі були дуже модні. Сите, забезпечене життя, неробство, убори. І закрутилося. Ні вмовляння, ні докори не допомагали, лише підкладали до жару вогню. А тут і в мене по службі нелади. То один, то другий — шкідник, ворог народу. Почав я задумуватись: як же так? Адже колись ми співали:

Ленин и Троцкий, Зиновьев, Луначарский
Союз заключили борьбы пролетарской.

Ленін помер. Троцький живий, але — ворог народу. Зинов'єв — теж ворог, його потім убили. Луначарський — під великим знаком запитання. Нема нікого. Кому ж вірити?

Федоров жадібно затагнувся цигаркою.

— Мої вчителі, мої друзі — хто у справі Промпартії, хто в Кемеровській, хто в Шахтинській справі — також вороги народу. Хто ж тоді не ворог? І про кожного з них — виступай на зборах, «тавруй ганьбою». А якщо я не вірю, що вони вороги? Якщо совість кричить: брешеш, іудо! І почав я пити. «Вдумливо пив», як каже один з героїв Маяковського. На самоті. Зачинившись. І — думав, думав, думав... І надумав. Поїду на Колиму сам, доки не повезли. Подивлюсь на «ворогів народу». Ворогів не знайшов, дурнів і сволоти — скільки завгодно. Отакі-то мої діла. Ну, гаразд. Іди до себе, розібрало мене. Не розбалакуй, припни язика. І взагалі, будь обережніший. На тебе вже п'ять доносів є.

Вільше між нами не було таких задушевних розмов, хоча два-три рази Василь Федорович і запрошував мене до себе. Особисті справи його були вкрай погані. Начальником табору став Хомич і лютував, як тільки міг.

Перше його розпорядження — відмінити окремий стіл для «фашистів». Харчувалися ми тепер із загального котла, однак за першою категорією. Василь Федорович іноді допомагав нам із свого так званого директорського фонду, і ця допомога була дуже потрібна, про що мова нижче.

Стосунки між начальником табору і начальником дільниці загострювалися щокожного дня. Я всерйоз почав боятися за долю Василя Федоровича. Несподівано питання розв'язалося саме по собі: Дятлова перевели кудись начальником гірничого управління, а Василя Федоровича призначили на його місце на «Штурмовій». Прощалися ми як друзі. Весь Нижній Хатинах шкодував за ним. А для нас розпочався найпохмуріший період життя — єдиновладдя садиста Хомича.

Та про це згодом, а зараз — Ганецький, нові друзі, нові діла й переживання.

ГАНЕЦЬКИЙ

Ще лютувала колимська зима з морозами й заметілями, хоча за календарем весна давно розпочала свій відлік. Та сонце пробивалося вже у вибій і вдень обдаровувало своїм теплом і нас, «ворогів народу», в'язнів табору посиленого режиму.

Мене довго мучила совість за Ганецького, і я намагався хоч чимось допомогти йому. Харчувався він тепер нормально, помітно погладшав і зовсім не нагадував колишнього «фітиля». Але працювати ще не навчився, і я давав йому уроки майстерності, показуючи нехитрі секрети обслуговування доріжки, ті дрібниці, на які новачки не звертають уваги, але які становлять саму суть нашої праці і полегшують її.

Робота Ганецького полягала в тому, щоб стежити за ритмічною подачею коробів із вибою до відвалу і поверненням їх у вибій. Вибійник чіпляв короб до троса, який тягнула лебідка. Ваптажений короб поволі підіймався вгору. На відвалі його приймала спеціальна бригада відвальних. Вони спорожняли короб і чіпляли його з другого боку троса, і він, уже порожній, так само поволі спускався донизу, у вибій.

За добре налагодженої роботи дивитися на мехдоріжку сама насолода. Один за одним, через рівні проміжки часу, повільно, ніби знехотя, підіймаються нагору

короби, а поряд, іншою доріжкою, вони спускаються донизу. Рівно гуде лебідка, тихо шурхотить трос. Та ось вибійники причепили відразу два короби. Натужно реве лебідка, робоча частина троса як напнута тятєва, холоста різко зметнулася вгору і клацнула. Тепер вильнуї! Два-три короби, що спускалися донизу, різко загальмували й зупинилися. Відчепились. Бігом до них, інакше інші короби наповзуть на них, перекинуть, підінуть. Треба причепити їх, а потім — до робочої доріжки, аби не відчепилися вантажені короби, аби рухались через однакові інтервали. Треба знати кожен короб в обличчя. Вони, як і люди, мають своє обличчя, треба знати їхні повадки, якість кожного хомутика, яким кріпиться короб до троса. І головне — старанно доглядати за полотном доріжки.

Полотно робочої доріжки має бути не просто ідеально рівне, а й гладеньке. Для цього не жалій найчистішого снігу, а поблизу вибою сніг завжди поораний вибухами. Добувай його, вези на собі звіддалік під час перекурів, підсипай на доріжку акуратно, рівномірно, тонким шаром. Тоді лебідці легше буде тягти короби, якщо навіть причеплять кілька одночасно.

Холоста доріжка, навпаки, повинна бути без жодної сніжинки, щоб короби не ковзали вперед, не зривалися з хомутиків, а гальмували об землю. Отож не лінуйся, підсипай з вантажених коробів на доріжку якомога більше ґрунту, вибираючи найдрібніший, відкладаючи грудомачи і велику гальку (вони дуже заважають плавкості руху).

Це абетка робітника на обслуговуванні доріжки, з нею я й ознайомив Якова Станіславовича. Учпем він виявився здібним, полотно доріжки зробилося ідеальне, труд став ритмічний, не такий напружений.

І місце на нарах постарався знайти для нього краще. Бригада Рассолова займала місце в кінці барака, нари Ганецького були крайні, біля стіни. Тепло від грубки сюди не доходило, на брусах завжди лежав іній. Коли надворі теплішало, іній танув, і Ганецькому доводилося лягати на мокрий матрац. Один нещасний з нашої бригади помер, я зайняв його місце, а сусіднє запропонував Якову Станіславовичу, переселивши його власника на своє, — той не заперечував, бо мов було ближче до грубки. Тепер наші нари стояли поряд.

Вагонна система нар давала змогу, присунувшись ближче і вкрившись з головою, аби не підслухало чуже

вуко,— а таких на Нижньому було в десятки разів більше, ніж на «Челюскіні»,— звіряти один одному свої найпотаємніші думки. Я нудив світом, не маючи друга, Ганецький, очевидно, так само. Ми не помічали, як збігає час, забували, де ми. Я розповів йому немудрячу повість свого життя, він свою, яскраву, захоплюючу, овіяну для мене високою романтикою подвигу. Він знав Леніна! І я пишаюсь тим, що він, звертаючись до мене, часто казав: «Мій юний друже» (колись його самого так називав Ілліч).

Зголоднівши по дружній бесіді, я закидав його запитаннями, а він терпляче відповідав на них, розуміючи мій стан, не дивуючись, не сердячись за надокучливість. Притишено звучав його голос, часто гіркота й біль вчувалися в ньому, але жодного разу я не відчув ні ветоерпіння, ні досади. Слухаючи його, пригадував слова Еклезіяста: «В багатому віданні багато смутку».

Він ще раз переповів історію свого знайомства з Леніним, турботи по звільненню Ілліча з тюрми, епопею шукань ленінського архіву. Розповідав про Сталіна, з яким працював в інституті імені Свердлова, про його примхи і дикі вихватки, про останню зустріч, коли той вимагав від нього фактичного знищення документів з історії партії. «Навіщо зберігати фотознімки, де Ленін в оточенні ворогів народу? — Це ті фото, де Ленін знятий на засіданнях Раднаркому, Ради праці та оборони і Комінтерну.— В крайньому разі їх можна обрізати, лишивши самого Леніна». Ганецький відмовився. І його арештували.

— Сталін — страшна людина, — не раз казав він. — Заради власної слави, особистої вигоди не зупиниться ні перед чим.

— То як же могло статися, що Сталін, саме Сталін очолив партію? — запитав я.

Він розвів руками.

— Політика — дивна річ. У ній стільки алогічного й суперечливого, що просто дивом дивуєшся.

— Це не пояснення.

— Не пояснення, але дещо вам прояснить. Перед смертю Леніна ми, старі більшовики, задумались: хто посяде його місце, хто стане на чолі партії? І, диво дивне, побачили — цього місця зайняти нікому. Найвпливовішою людиною в партії був Троцький. Але буквально всі знали його роль у багатьох помилках партії, його неодноразові виступи проти Леніна. «Іудушка Троцький» —

таке тавро з політичної репутації стерти не так-то легко. Щоправда, це було давно, відтоді Троцький, «людина з лев'ячою гривою», як його називали в партії, став блискучим трибуном, організатором армії, одним з найкультурніших людей. І все-таки старі більшовики, та й сам Ленін, боялися, що коли Троцький стане на чолі партії, вона піде зовсім не лєнінським курсом. Далі — Зінов'єв, Каменєв (їх завжди згадували разом). Це були впливові партійні керівники. Але... ще добре пам'ятали їхню зраду напередодні Жовтня сімнадцятого року. Луначарський? Найкультурніший з усіх міністрів освіти у світі. Його ніхто не уявляв на іншій посаді. Бухарін? «Улюбленець партії», як казав Ілля. Відчувалося, що саме його хотів бачити Ленін на посту генсека. Це був би найкращий варіант!

Ганецький зробив паузу і продовжив:

— Але найменше лєнінцем був Сталін. Ви звернули увагу на одну характерну деталь: завжди, на всіх поворотних етапах, Сталін спочатку виступав з противниками Лєніна. І з аграрного питання, і по Квітневих тезах, і в національному питанні, і в питанні про Брестський мир — тут він підтримував... Троцького. І в питанні про Конституцію, про право націй на самовизначення... А потім завжди «перекопувався» у правоті Лєніна і голосував разом з ним. Сталін слізно кається, що «усвідомив» свої помилки, присягав, що ніколи їх не повторить. Слід сказати, що він умів, коли це було йому вигідно, видатись щирим, зворушеним. Йому повірили в ЦК... на свою голову. Він же заспокоївся лише тоді, коли знищив увесь ЦК, усіх, хто хоч щось знав про його призначення.

Але вже й тоді, на другий день після покаяння, він показав себе. Зажадав, щоб йому дали можливість виступити над прахом Лєніна: «Аби покласти край можливим кривотлумаченням». І виступив з пресловутою «клятвою». Це було кредо сталінізму. Від Лєніна в ній не було нічого. «Комуністи — люди особливого складу». У Лєніна зовсім інше. Але зрозумів це лише дехто. Більшості ця теорія навіть імпонувала. Було так приємно усвідомлювати свою винятковість, чути про це з уст самого генсека, та ще над гробом учителя і вождя...

Наступного вечора Ганецький продовжив:

— Попереду був бій, бій не на життя, а на смерть. Делегати дізналися, що є «Заповіт» Лєніна, його «Ліст

до з'їзду». Якщо його оголосити, більшість вимагатиме, відома річ, точного виконання волі Ілліча. І тоді не бути Сталіну генсеком. А не оголошувати також не можна. Сталін не був би Сталіним, якби не знайшов вихід з безвихідного становища. І зробив це геніально просто: «Заповіт» зачитали, але не на з'їзді, а на секційних засіданнях делегацій. Тут тон задавали уповноважені ЦК. Вони особистим авторитетом та авторитетом ЦК стримували найменшу спробу поставити під сумнів рішення про статус-кво в ЦК, найменше намагання обстояти засторогу Леніна про характер Сталіна. Сталін переміг, ленінізм зазнав поразки.

Далі пішло легше. Плетучи інтриги,— а Сталін був майстер політичної інтриги,— граючи на самолюбстві одних і владолюбстві других, нацьковуючи членів ЦК один на одного, він добився того, що старих цековців вигнали з ЦК, потім і з партії, оголосили ворогами народу, усунули від справ, як, наприклад, Луначарського, Крупську, Стасову, знищили, як, скажімо, Бухаріна, Зінов'єва, Каменєва, як мільйони чесних людей — цвіт інтелігенції Країни Рад.

Ганецький розповідав про це не один вечір. Сталін знищив ленінців, щоб знищити ленінізм і зійти на вершину піраміди. І його ніскільки не турбувало, що піраміда ця з мільйонів розстріляних людей, зате інші мільйони рукоплескають йому, співають гімни, славлять «великого», вважають мало не богом на землі...

Бесіди з Ганецьким відкрили мені очі на багато що, але від того аж ніяк не стало легше.

— Що ж робити? — запитав я.

— Жити і боротися.

— Навіщо?

— Щоб наші діти не відвернулися зневажливо від нас. Щоб знали, що не всі піддалися стадному інстинктові, що мільйони й мільйони чесно будували нове суспільство. Нема нічого тайного, що б не стало явним,— пам'ятаєте цю євангельську істину? Настане день, коли все тайне стане явним. І нащадки прийдуть сюди, у наші вибої, щоб уклонитися світлій пам'яті безвісних в'язнів Колими, мучеників табірної смерті.

Я почав думати, як це зробити в наших умовах, як ми можемо боротися.

— Дуже просто,— відповів Ганецький.— Ви вже боретесь. Самі того не відаючи, подали руку допо-

моги тим, хто був зневірявся в усьому. Ви врятували Чалкова, Одегова, студента з Ростова, Босенка, лінгвіста, багатьох інших. Вони вже перетворювались на дохляк. Треба допомогти й іншим зберегти людську гідність.

Так народилася ідея «ланцюжка дружньої допомоги».

«ЛАНЦЮЖОК ДРУЖНЬОЇ ДОПОМОГИ»

Як усе геніальне, принцип його був дуже простий — ланки. П'ять чоловік — перша ланка, у кожної — своя п'ятірка. І так далі, в найглибші маси. Кожен знає лише свою п'ятірку, провал однієї ланки (а провали неминучі за тих драконівських режимів та системи стеження й доносів, що панували в таборах) не руйнує всього ланцюга, спричиняє лише окремі розриви. Зате ми знали майже все, що робилося в таборі, мали змогу підготуватися до будь-якого удару і найголовніше — допомогти людям у біді.

Особливо відчутні наслідки мала матеріальна допомога. Спочатку ми недооцінювали її. Окремий стіл нашої бригади, директорський фонд Василя Федоровича — це досить вагомий внесок у наш каторжний побут. Та по-справжньому оцінили «ланцюжок» тільки тоді, як Василь Федорович пішов на «Штурмову», а в нас запанував всесильний Хомич. Майже половину табору він перевів на третю категорію. Настав справжній голод, такий самий, як тридцять третього року на Україні. В'язні мерли сотнями, трупи не встигали ховати. Отоді-то й показав себе наш «ланцюжок». Ми давали команду по «ланцюжку» — від своєї пайки хліба відділити п'ять-десять грамів, і годині о дванадцятій в одного з членів центральної п'ятірки було вже в руках вісімсот-дев'яносто грамів хліба, зібраних буквально по крихті. Через півгодини п'ять-шість чоловік уже наминали цю манну небесну, накрившись з головою від сторонніх очей. На другий день діяла інша ланка, і вже інших в'язнів рятували від голодної смерті чи повного виснаження.

Як правило, діяв один напрямок «ланцюжка» — вниз від одного з членів першої п'ятірки, тому на хлібному раціоні і здоров'ї тих, хто давав, це позначалося не дуже

(десять грамів на тиждень). Зате моральне значення його було величезне. Створюючи систему посиленого режиму, нас хотіли розбити на групи, нацькувати один на одного, ізольовати, позбавити індивідуальності. І раптом звідкілясь тобі подавали дружню руку допомоги, підтримували, зміцнювали твою волю, твою мужність. По табору ширились легенди про якихось «братів во Христі», які допомагають «стражденим і обтяженим». Усі хотіли знати про них або хоча б одним оком поглянути, що це за брати. Люди увірували в бога. Дехто, одержавши вночі нашу допомогу, звертав погляд до Христа, почав молитися. На жаль, це призвело до того, що з табору повільної смерті вони перемістилися до табору скорої смерті — на «Серпантинку».

Переполошилося й начальство. Воно також страшенно захотіло познайомитись з «братами во Христі», проте не з релігійних, відома річ, мотивів. Почалися арешти, допити. Де-не-де роз'єднався і наш «ланцюг». На щастя, організація спрацювала безвідмовно, і серйозних провалів вдалося уникнути.

А втім, це примусило нас задуматися над тим, як запобігти подальшим провалам і можливій загибелі всієї мережі. Кількість стукачів зростає, вони пикали, виношували десь поряд, ми майже фізично відчували на собі їхні липкі, сторожкі погляди.

Лишалось одне — організація контррозвідки. Нас нудило на саму думку про це, але іншого виходу не було.

— Комусь треба на це піти, — підсумував наші роздуми Ганецький. — Вибору у нас нема.

Легко сказати — треба піти. А хто піде? Хтось запропонував кинути жереб. Відхилили: не кожен справиться з такою роботою.

Нарешті вдалося знайти добровольця, молодого хлопчину років двадцяти двох — двадцяти трьох, котрий погодився стати контррозвідником.

Його, очевидно, привабила романтична сторона цього діла. Та ще, мабуть, можливість водити за ніс високе начальство. Його завдання полягало в тому, щоб дізнаватися імена шептунів і зміст їхніх доносів, попереджати нас про майбутні акції, стежити за долею тих, хто попав до рук слідчих, знати, як вони поводитись на допитах, і т. д.

Більш ніж півроку допомагав він нам добувати цінні відомості, неодноразово рятуючи нашу організацію від

провалів і розгрому¹. На жаль, він надто захопився, втратив відчуття міри, забув про обережність і був викритий. Не жити б йому на білому світі, та, на щастя, згорів архів слідчого відділу на «Серпантинці», і він відбувся лише каліцтвом. Згодом я зустрів його на «Самотній». Це була пропаша людина: з поламаною ногою, відбитими легеньми — ходячий труп, який доживав останні дні. Привітав він мене радісно, як рідного, кашляючи і захлинаючись, пригадував епізоди своєї діяльності. Видно було, що він пишався нею, вважав найяскравішою сторінкою свого такого недовгого життя. Днів через десять він помер...

Великого значення надавали ми роботі серед кримінальників, нормалізації стосунків між політичними

¹ Найбільше значення мало викриття ним провокатора Федорова, місцевого Азефа.

Довгий час ні ми, ні побутовці не могли зрозуміти, хто і як провалює наші, здавалося б, найзаконспірованіші дії. То там, то тут особливий відділ вихоплював людей, котрі стояли на ключових позиціях «лапцюжка». За ними часто зазнавали провалу нижчестоячі п'ятірки. Поволі щупальця жандармського сірута наближались до горла всієї організації, загрожуючи цілковитим розгромом. Таку саму картину можна було спостерігати і серед кримінальників (вони і в таборі не припиняли своїх темних справ). Очевидно було, що працює розумний, хитрий і дуже обережний чоловік. Як правило, донощики самі ходили або їх викликали до «кума» (слідчого). Стеження пічого не дало: провокатор знайшов якийсь особливий канал спілкування з уповноваженим. Довго ми сушили голову над тим, хто ж цей виказувач. Нарешті звернули увагу на одну закономірність: провалювались люди, зв'язані з постачанням. Шукання привели до двох чоловік у каптерці — до самого каптера та бухгалтера, котрий видавав наряди на постачання. Каптер виявився чистим, а от поведінка бухгалтера Федорова викликала підозру. Щоправда, він нічим не вирізнявся серед придурків, хіба що своєю скромністю та старанністю. Завжди сидить у бухгалтерії, завжди зайнятий, завжди щось підраховує й пише. Але очі його, очі тхора, завжди насторожені, завжди щось виділяються, а якщо зненацька підійдеш до нього під час роботи, він полохається, закриває свій гробух і, потираючи маленькі ручки з чіпкими пальцями, починає спитати анекдотами, яких знає безліч і розповідає майстерно. Усе свідчило про нечисту совість і тваринний страх. Постановили перевірити рапортчики про постачання, що їх на самоті писав Федоров. Між рядками виявились записи результатів стеження за людьми, якими цікавився особливий відділ. Погубила Федорова фраза: «Веду стеження за Батею». Коли показали її Баті, одному з верховодів кримінального світу в таборі, він зловісно посміхнувся. Федорова пришили. У Баті було прекрасне алібі, і хоча його арештували, прогнє скоро випустили. Провали припинилися.

та побутовцями. Табірне начальство будь-що намагалося посяти розбрат, ворожнечу, антагонізм поміж нас. Всяку вихватку кримінального елемента проти політиків підтримували і вітали як вияв «здорової ненависті до ворогів народу». Биття політиків вважалося актом високої свідомості, патріотизму, мало не доблесті. І дрібна кримінальна шпана, догоджаючи начальству, старалася що було сили. Доходило до того, що грали в карти під «Сидорів Полікарповичів». Ставку було життя політика. Той, хто програвав, при свідках, часто навіть на очах в охорони, рішав «свого» політика. Далі було дуже просто. Вбитого клали біля табірної огорожі, під вишку. Звідти спускався вартовий і стріляв йому в спину. Тут же складали акт: «убитий при спробі до втечі». Акт підшивали до справи, а труп, роздягнувши догола й причепивши до ноги бирку з номером особової справи, на другий день закопувала команда доходяг.

Слід сказати, що подібне звірство почало практикуватися лише за часів диктаторства Хомича, після того, як від нас пішов Василь Федорович. Далі терпіти таке було несила, і на засіданні п'ятірки ми вирішили взятися за цю справу. Яків Станіславович запропонував мою кандидатуру. Яюсь так сталося, що й тут, на Нижньому Хатинаху, кримінальники вирішили мою особу з-поміж політиків. Можливо, окремих стіл і ставлення до мене Василя Федоровича, можливо, ненависть з боку Хомича, та коли я втручався в невинні забави над політв'язнями, їм найчастіше давали спокій, нагородивши лише запотилничником.

Якимось чином з «Челюскіна» просочилися чутки, що я здорово «друкую рómани», хтось з кримінальних верховодів запросив мене в гості. Я, зрозуміло, «друкував», але дуже рідко, бо й без того було багато роботи. Але тепер я вирішив скористатися з цього, став учащати до них, щоб «друкнути рóман», а сам поволі сіяв зерна дружби між політиками і кримінальниками. Мимохідь згадував про друга Леніна, який живе серед нас, про відомого професора хлібної справи, про інших товаришів. До них виник інтерес, попросили привести їх. Чесно кажучи, я боявся. Але зустріч відбулася і перевершила всі наші сподівання. Особливий успіх випав на долю Чалкова, професора хлібної справи, котрий знав, як уже мовилося, понад чотириста рецептів випікання хліба і говорив про нього побожно, мало

не зі сльозами на очах. Слухачі й гиготіли, й прищомкували язиками, й підганяли оповідача, коли він, ковтаючи голодну слину, зупинявся на півслові, і просили повторити. Здавалося, що слухають вони казку з «Тисячі й одної ночі», а проте мовилося всього-на-всього про «боярський» хліб чи крендель з родзинками і маком. Щоправда, це відбувалося вже тоді, як табір завдяки Хомичу сидів на голодному пайку, і все-таки розповіді Чалкова важко переоцінити.

Великий успіх мали й розповіді Ганецького, хоча не такий бурхливий. Міркування про політичні взаємовідносини слухали з холодком, зате пригоди підпільників, врятування порочінського архіву — романтика революційних буднів — знайшли гарячий відгук. Виявились спеціалісти, які відразу ж помітили промашки польських конспіраторів і дали кілька ділових порад, на жаль, запізнених.

Та найбільший успіх випав на долю оповідок Ганецького про те, як він мандрував по світу (а йому по роботі довелося побувати на всіх континентах). Я, слухаючи друга, линув думками кудись у джунглі, якнайдалі від таборів повільної чи скорої смерті.

Мали успіх і художник Вагнер, який створив цілу портретну галерею мешканців нашого «дна», та інші товариші, мобілізовані мною для роботи серед кримінальників.

Місія моя була більш-менш вдала. Насміх та зпущання, певна річ, не припинились, але вщухли, і що найважливіше — під політиків у карти вже не грали.

ІСТОРІЯ ВЕЛЛІНГА

Усе це, відома річ, зворотний бік табірної життя. А з лицьового було написано тільки одне: «Давай, давай! Ти, фашистська сволота! Не даси норми — у роті посиленого режиму згнуо!..» — І т. д. і т. п.

Закінчилась зима, почався видобуток та промивання золота. Тут не було тих величезних споруд, що на «Челюскіні» (щоправда, води вдосталь, нас просто заливало водою). Промприлади теж значно нижчі, використовувались навіть ті напівкустарні спорудження, що їх залишили старателі. Кінної відкатки не було зовсім, трапи та під'їзні дороги найнижчої якості.

Василь Федорович хотів було все тут змінити, але не

мав для цього залізної хватки Дятлова, та й сама робсила була зовсім інша. Скоро його перевели на «Штурмову», а для Хомича головним було не організація праці, а «давай, давай!» — і з кожним днем умови роботи погіршувались.

Та іронія долі (чи золотих копалень) — видобуток золота після того, як Василь Федорович пішов від нас, не зменшився, а навіть трохи збільшився. На Колімі я спостерігав таке не раз. Часто бувало так, що після майже зовсім пустих, з малим вмістом золота, «пісків» раптом відкривалися «скрині», де золото лежало трохи не навалом. Це ями й ковдобини на шляху ручая, що підмивав золотоносну жилу, в яких осідало найваговіше, «важке» золото, великі його друзі.

А нам випало впритул підійти і вгризатися в ту частину золотоносних площ, де колись були відвали старателів. Вони скидали сюди промиту гальку. Під цією галькою (ми прибрали її взимку на кільцевій доріжці) і виявились площі з величезним вмістом золота. Чи старателі прогавили, чи на інших площах вміст золота був ще вищий (радше останнє, бо старателі працювали все-таки чисто), але вже перші кроки приголомшили: у кожній гачці навіть неозброєним оком можна було помітити до десятка золотин вагою три-п'ять грамів, а то й більше.

Новина блискавично облетіла вибої. Збіглося начальство. Вигуки «давай, давай!» злилися в суцільне ревущє. Як галич, налетіла охорона і клювала землю на узбіччі вибою (кожен з них повинен був здати за добу, вільну від чергування, п'ятдесят грамів золота). Зараз вони легко, за годину-півтори, встигали наклювати у нас з-під лопати сто — сто п'ятдесят грамів, здати його до каси і одержати гроші (у нас би воно пішло безплатно). Таке було наше життя: вільнонаймані хапали все, перетворюючи його на валюту, подовжуючи і так довгий свій карбованець, навіть якщо це відбувалося за рахунок держави. «Захар Кузьмич», добуваючи золото державі безплатно (він давно окупив своє утримання в таборах), пухнув з голоду й помирив од дистрофії, побоїв, непосильної праці...

«Скриня» допомогла Хомичу втриматися на досить високому рівні аж до осені. Про собівартість золота нема чого й казати — не нижча, ніж челюскінська за Караїма, але ніхто на це не звертав уваги. А після того почалось!.. Та про це згодом.

А поки що ми працювали щосили, працювали не за страх, а за совість.

Тут я зустрів Георга Готлібовича Веллінга, давнього чехословацького знайомого. Сталось це так.

Одного пекучого липневого дня, — а це найспекотливіший місяць на Колимі, — коли я, розгарячений працею, пив і пив джерельну воду й ніяк не міг погамувати спрагу, раптом відчув сильний біль у шлунку, напад нудоти. Я втратив свідомість, — викликали «ліпилу» (лікпома). По медичну допомогу я звертався рідко. На Нижньому Хатинаху в медпункті не був жодного разу. Там завжди товпилися обморожені, знесилені, хворі. Коли, бувало, обморожував обличчя або врізав руку чи ногу, а таке траплялося часто, то надавав перевагу власним засобам лікування. Тепер дійшла черга й до мене.

Прийшовши до пам'яті, перше, що побачив, — така знайома руда борода, дуже випуклі скельця окулярів, а за ними — добрі, уважні, турботливі очі.

— Георг Готлібович!

— Очутися, нарешті! Як почуваетесь?

— Погано.

— Випейте ще оце — гидота, але помагав. Отак. А тепер полежте. Даю вам звільнення до вечора.

— Дякую. Але... як ви тут опинились, та ще в такій іпостасі?

Він засміявся:

— Колима-матінка всього навчить. Навіть медицини. А що, хіба я гірший за інших «ліпил»?

— Ні, серйозно, як ви опинилися на Нижньому?

Виявилось, він потрапив сюди ще раніше за мене. На «Челюскіні» формувався етап, — це траплялося досить часто, — як казали, на Берельох. Частина, справді, відправили на захід, а частину, в тому числі й Веллінга, — на Нижній.

— Чому саме сюди, не знаю. Мабуть, через окуляри. Не дивуйтеся, на Колимі все може бути. Нас, тих, що в окулярах, було чоловік п'ять. Коли приймали етап, якийсь начальник заявив: «Очкарики мені не потрібні». Отож нас, п'ять очкариків, під конвоєм доправили сюди, до табору повільної смерті. За те, що носили окуляри. Отак-то. Ну що, полегшало? Тоді ходімо до мене.

Він виконав належні формальності: дав розписку караульному начальникові в тому, що з/к такий-то через сильне отруєння організму (хворобу для більшої ваги

прописав латиною) не може працювати і взятий лікпом таким-то під особисту відповідальність, щоб в'ясувати причини хвороби, вилікувати і привести до працездатного стану. Ми поволі рушили з вибою до табору.

Медпункт стояв хоча й у табірній зоні, але за межами подвійної огорожі, біля приміщення охорони. Він поділявся на дві половини: в одній, чистій і світлій, була палата для вільних, у другій, просторішій, — дві палати для ув'язнених. Двері до них оббиті залізом, зачинялися на засув, на вікнах металеві ґрати. Між палатами приймальня (тут же сиділи й вартові), за нею аптека (вона ж і спальня для лікарського помічника). Лікаря в таборі не було, і лікпом та двоє санітарів (з кримінальників) здійснювали лікарсько-санітарний нагляд за десятима тисячами в'язнів. Сучасна ідилія!

Комірка Веллінга маленька, тісна. В ній ледве вміщалися тапчан, обідній стіл (він же і фармацевтичний), дві шафи з фармакопеею та інструментами.

Виправивши санітарів у вибій, Веллінг пішов на кухню, приніс кілька порцій другого і третього (якийсь пудинг із лохини, який нам давали як засіб проти цинги), налив по півсклянки «чистого». Ми випили за зустріч, за майбутнє...

— Ваша хвороба дуже поширена у цих краях. Джерельну воду з вибоїв пити не можна в жодному разі. Що в ній таке — не знаю. Ми не можемо зробити аналізів, бо не маємо навіть мікроскопа, але діє вона вбивчо. Один-два ковтки ще нічого, а вже кухоль такої води отруює організм. Спочатку тупий біль, затим сильніший, з'являється нудота, безперервні спазми; людина слабшає, обливається потом, втрачає свідомість. Були й смертні випадки. Чи це наслідок дії якихось солей, розчинених у воді, чи радше доісторичних мікроорганізмів, що збереглися у вічній мерзлоті й ожили, — дідько його знає. Я казав про це, навіть писав. Наказали мовчати: «Не ваша справа, начальству видніше». Я й замовк.

— А як ви «ліпилою» зробилися?

— Це довга історія. Смільна, сумна й — гидка. Знаєте що, давайте ще вип'ємо по одній. Щоб ніколи так не робилися лікпами.

Випили. І Веллінг розповів свою історію.

— Мені пощастило. Я вже казав, що п'ять очкариків пішли замість Берельоха до табору повільної смерті

тільки за те, що, на своє нещастя, носили окуляри. Табірне начальство, надто начальник режиму Хомич, відразу ж вирішило, що ми особливо небезпечні злочинці. Аякже, п'ятеро — і всі в окулярах! Нас виділяли в окрему бригаду, до п'ятох приставили двох конвоїрів. Поселили в окремій комірчині, спеціально відгородженій від барака, з подвійними запорами. На ніч заносили парашу, зачиняли двері на замок, ставили вартового. Тюрма в таборі! Так тривало більше місяця. Потім цей режим скасували і приєднали нас до бригади Рассолова. Ви його знаєте, знаєте і його «фітилів». А ми були, мабуть, «найфітилістіші». Бив він нас смертним боєм. За те, що «фігилі». За те, що очкарики. За те, що влили нас до його бригади. Окуляри наші побив. Мої вділили лише тому, що скельця дуже товсті. Довів нас до того, що почали харкати кров'ю. Четверо загнулися. Я випадком лишився живий. Залізним ломом Рассолов перебив мені ногу. Та, як то кажуть, нема лиха без добра — я попав до санчастини.

Це й врятувало мене. Ви знаєте, що таке наша санчастина і які монстри там заправляють. Наш «ліпила» був монстр із монстрів. Відомий у відомій ростовській «Нахичевані» громило, в якого на совісті не одне мокре діло, він був майже неписьменний. Так-так, неписьменний. Ледве міг прочитати на етикетці: внутрішнє, зовнішнє — і хоча б одне не переплутати з другим. Єдине, що він знав добре, — це бутель зі спиртом. Тут він ніколи не помилявся! Зате ніколи не був і тверезий. За цього усі призначення робили санітари, хоча й вони недалеко відбігли від свого начальника.

Нога моя гоїлася погано. Знічев'я я помагав санітарам розібратися у фармакопеї, поставити діагноз і зробити призначення. Особливо вразило їх те, що я вмю читати по-латині, знаю латинські назви хвороб і способи їх лікування. Вони весь час зверталися до мене по допомогу, надто коли допомоги потребував хтось з охорони чи табірною начальства.

Вирішальним для мене став один випадок. Сказився Хомич. Він і раніше напивався до білої гарячки, а цього разу, повернувшись з Ягідного, де йому, очевидно, за щось добряче перепало, зажадав спирту і реквізував його майже весь. Години через три-чотири його, зв'язаного по руках і ногах, притягнув до санчастини днювальний.

— Лікуйте, гади! Не вилікуєте — скажу, що отруїли.

Хомич сам видудлив більше як літр спирту. Напившись до білої гарячки, накинувся на днювального, почав дерти на собі одяг, вити, битися головою об підлогу. Звичайно цим і кінчалося, він засинав. Але цього разу, проспавши менше години, він прочумався, підійшов до столу й перекинув ще дві склянки, не запиваючи і нічим не закушуючи. Йому відразу ж підкосило й відібрало ноги. Він рачкував по землі, ревів, лаявся, блював... Щось страшне робилося. І раптом кинувся в куток, де лежала бритва, схопив її, почав вимахувати нею в повітрі, а затим смугувати собі груди.

— Я перелякався, що заріжеться, — казав днювальний, — хотів зв'язати його, а він шмагонув мене бритвою. — На руці справді була кров. — Але таки зв'язав. І він затих. Майже не дихає. А раптом помре? Мені, чи що, відповідати? Приніс ось. Лікуйте, а то погано буде!

Усі в санчастині заціпеніли. Під ногами у них, у в'язнів, лежав найстрашніший у таборі чоловік — начальник режиму. Лежав ще живий, але готовий ось-ось врізати дуба. Закривавлений, з піною на губах, зв'язаний по руках і ногах, майже бездиханний. І тому ще страшніший. А якщо й справді помре?

Санітари дивилися на «ліпилу». Той, хитаючись, вярчав очі. І раптом його осінило. Він кинувся до шафи з медикаментами, схопив якусь пляшку, вилив вміст її у склянку і, підскачавши до Хомича, влив йому до рота. Усе це сталося так швидко, що ніхто не встиг зреагувати. За хвилину один з санітарів заволав не своїм голосом:

— Та це знову ж таки спи-и-рт!

Віддаючи Хомичу напередодні бутель спирту, санітари трохи відлили в пляшку і поставили до шафи. У п'яному натхненні «ліпила» схопив перше, що трапило під руку, і хлюпнув начальника до рота. До спирту додав ще спирту. Кепські справи. Не можна гаяти ні секунди, а вони стоять, наче постовпіли.

— Я випадково опинився тут, — провадив далі Веллінг. — Мене часто залишали в приймальні, щоб я «друкував роман» для вартового. Ніби чимось підстьобнута, крикнув санітарам, аби готували клістир, перевернув Хомича горічерева, встромив два пальці в горлянку. Він блював майже самим спиртом. Тільки-но скінчилися блювотні корчі, зробили клістирне промивання. Нудота підступила мені до горла, я вискочив надвір.

Очунявши, повернувся до приймальні, коли все вже було скінчено. Вартовий і «ліпила» обмивали стражденого, а санітари прибирали приміщення. Стояв страшенний сморід.

Уранці Хомич прокинувся пізно і, як завжди, зажадав похмелитися. Я (мене протримали коло нього цілу ніч, щоб, чого доброго, не зітнув зуби) сказав, що можна лише п'ятдесят грамів, не більше.

— А ти хто такий, що тут розпоряджаєшся?

— Він, громадянин начальник, допомагає нам. Якби не він, вам би зовсім було погано,— сказав один із санітарів, що ворогував з «ліпцями» і претендував на його місце. Остання фраза була явно розрахована на те, щоб допекти суперників.

— Тобто як?

Той докладно розповів про події вчорашнього дня, не скупуючи на чорні барви для невдатливого ескулапа та всіляко випинаючи свою і мою роль.

— І все-таки, хто ти такий?

Я, як слід, відрепортував.

— Ким був на волі? Де лікувати навчився?

— Він, громадянин начальник, інженер, заступник наркома,— доповідав той самий санітар.— Він і латинь знає. Вчився разом з бароном Врангелем.

— Як з Врангелем? З тим самим? Розповідай!

Нічого не вдієш, довелося розповідати.

— Значить, не вчився, а тільки був на дошці пошани поряд з ним? Барон фон Врангель. Барон фон Веллінг...

— Вибачте, але я не барон і не фон...

— Чорт з тобою! Віднині ти фон Веллінг. Не за те, що контра, сволота, а за те, що мене вилікував. Спирт п'єш?

— Ні, громадянин начальник.

— Брепеш! Усі ви, фашисти, п'єте. Пий!

Він налив повну чарку спирту.

— Громадянин начальник!

— Пий, сволото, коли наказую!

Я одним духом перехилив спирт, похлинувся, запив водою і, вже не звертаючи уваги на Хомича, почав закусувати, щоб хоч якось нейтралізувати отруту. Хомич реготався, він був явно у настрої.

— Ось що, фон Веллінг,— сказав, навеселившись уволю.— Бачу, ти хлопець не в тім'я битий, недарма

тебе разом з Врангелем на стіну повісили. Призначаю тебе «ліпилою»!

— Ні, громадянин начальник, я не маю права, бо нічого в медицині не тямлю.

— Брешеш, тямииш! Наказую тобі: будеш «ліпилою», отож повинен тямити. Накажу тобі місяць з неба дістати — дістанеш. Спробуй не дістати! Та чи розумієш ти, фашистська сволото, що це означає? Я, начальник режиму, призначаю тебе лікпомом. Тебе, контру! Відчуваш, яку довіру тобі виявляють!

— Так я став «ліпилою», — закінчив свою розповідь Георг Готлібович.

Невдовзі Веллінг увійшов до нашої п'ятірки і став одним з найдіяльніших членів нашої організації. В лікарні завжди було повно людей, яким треба було хоч трохи відпочити від каторжної праці, набратися сили. Звільнення від тяжкої роботи та переведення на легшу значною мірою залежало від лікпома, і Веллінг користався з цього права, як тільки міг. Десятки в'язнів Нижнього Хатинаха були зобов'язані йому якщо не життям, то принаймні тимчасовою відстрочкою від смерті.

Так тривало доти, доки Хомич був хоч трохи при пам'яті. А потім... потім я бачив Веллінга у вибої, виснаженого, слабого. Ми допомагали йому, чим могли.

Подальшої його долі я не знаю. Кажали, що одним з етапів відправили його чи на «Самотню», чи на «Льодяну». А незабаром і зовсім було не до того: Василь Федорович пішов на «Штурмову», Хомич став і начальником копальні.

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ НА КОЛИМИ

«Скринька» — справа підступна. Хоч яка б вона була велика й багата, колись запаси її вичерпаються і покажеться дно. Так сталося і з нашою: ми вибрали її — і пішли порожні «піски». А згори спустили план, розрахований саме на «скриньку». Отоді-то й настали страшні часи.

Та перед цим сталася ще одна надзвичайна подія: втік Ємельянов, наш бригадир. Згодом, звільнившись, я зустрів його на копальні імені Водоп'янова, на ключі Шах. Він і повідав мені цю історію.

Я давно помітив, що він чимось стурбований, щось приховує. Дедалі частіше кудись зникає, залишаючи

бригаду на мене. Коли ж я допитувався, що він затіває, відмовчувався або казав, що є, мовляв, одна справа, яку треба облагодити. Що це за справа і як він збирається її облагоджувати, не казав.

Якось на розводі, прийнявши на вахті бригаду, він відкликав мене вбік і сказав:

— Ну, братко, бери бригаду і командуй. Завдання ти знаєш, розставити людей зумієш. А я на кілька днів відлучусь. Якщо питатимуть — кажи, не знаю, мовляв, лишився в таборі наряди підписувати. Якщо дуже вже допитуватимуться, кажи — хотів на копальню Водоп'янова піти. Зрозумів? А поки що — мовчок. Нікому ні гу-гу. Я пішов справу облагоджувати. Ну, бувай здоровий.

Він міцно потиснув мені руку й рушив до табору.

Два дні його ніхто не питався. На вечірніх перевірках чомусь не викликали, — Ємельянов потім розповідав, що нарядників він підмастив. На ранкових розводах бригаду приймав я. Та на третій день на перевірці був сам Хомич, і виявилось, що Ємельянов щез.

Забили тривогу, і вся охорона пішла прочісувати сопки. Шукай вітра в полі! — думав кожен з нас. Усіх допитали. Особливо цікався Хомич до мене. Я, як і домовились з Ємельяновим, сказав, що він має якусь справу на копальні Водоп'янова.

— Але чому ти не доповів, що Ємельянова немає в бригаді?

— Я думав, громадянин начальник, що ви дозволили йому.

— Брешеш, сучий сину, гад, фашист, троцькістська наволоч! Ти знав, що він пішов у втечу, покривав його. Якщо не скажеш, де він, згною тебе в роті посиленого режиму!

— Воля ваша, громадянин начальник, тільки я не вивуватий. Мені він наказав прийняти бригаду, поки його не буде, я й прийняв. Накази начальства не обговорюють.

— Та який він начальник, — вереснув Хомич, — така ж сволота, як і ти! Я обох вас повішу на першій же осиді! Гади! Гади! Гади! Чому не доповів нарядникам?

— Я думав, що вони теж знають, якщо не викликають на перевірці.

— Ей, ви, придурки! — звернувся він до нарядників. — Чому не викликали Ємельянова?

— А він нам ваше розпорядження показав.

І подали письмове розпорядження.

Виявилось, що в березні Хомич навіщось посилав Ємельянова на перевалочну базу неподалік від Хатинаха. Розпорядження якимось чином лишилося в Ємельянова. Скориставшись з цього, він виправив лише дату і — слід його прохолов.

Мені Хомич дав спокій, пообіцявши, однак, пригадати це. І пригадав. Він ніколи не забував своїх погроз. Подзвонили на Водоп'янова. Ємельянова там не було. Охорона з собаками повернулася на ранок також ні з чим. Оголосили всеколимський розшук.

Більше тижня тривали дебати, де Ємельянов, спіймають його чи ні. Потім з'явилися нові турботи, про Ємельянова поступово почали забувати.

А він тим часом, користуючись підробленою перепусткою й обманувши вахтерів (і тут не обійшлося без підмащення), прямував ва... «Милгу», до жіночого табору.

«Милга» — це край обітований, об'єкт невсипущих мрій і сподівань багатьох побутовців. Нею снили і зубри блатного світу, але відправляли туди самих стариків з числа дрібних злодюжок. Та ще найжджали експедитори, табірні придурки з водіями автомашин, коли їх посилали в радгосп по продукти для табору (найперше по капусту) чи вільнонайманого складу (по огірки, помідори, салат). Вони й розповіли про той рай для чоловіків, який існує всього-на-всього за сто — сто п'ятдесят кілометрів від чоловічих таборів.

Я чув про це не раз і, чесно кажучи, не дуже йняв віри. Та коли згодом зустрічав декого з колишніх ув'язнених жінок «Милги» і слухав їхні розповіді, коли, нарешті звільнившись, сам побував там, мимоволі довелось повірити в те, у що ніяк не вірилось колись.

Деяке уявлення про звичаї жіночого табору може дати такий ось випадок з Берзіним, першим начальником Дальбуду, у викладі старого колимчанина Олексія Костеріна.

Якось начальник Дальбуду повертався з тайги до Магадана.

На дванадцятому кілометрі в районі жіночого табору коло Дукчі, де густий стелюх підступав до самої дороги, шофер Ян несподівано різко загальмував.

— Що сталося? — запитав Берзін.

— Дивіться, що попереду! — І Ян по-латиськи лайчувся.

Жінка з піднятою спідницею, блискаючи білими повними стегнами, поволі наближалася до машини. За кілька кроків зупинилася й крикнула:

— Водило, не пуцу, поки... — І навпростець назвала свою вимогу.

Берзін знав з колимських балачок, що жінки нібито зупиняють на трасі машини і не відпускають шоферів доти, доки не доможуться свого. Одного шофера затягли нібито в куці і тримали там цілу ніч. Тепер Берзін переконався, що це далеко не балачки.

Він розпорядився посилити охорону. Охоронників добирали спеціально з жонатих бійців. Та це не дало бажаних результатів. Вийшло ще гірше — у сім'ях почалися нелади.

Епізод з Берзіним належить до перших років існування колимських таборів, коли там не було ще політичних в'язнів, не було огорож з колючого дроту, а були лише символічні заборонені зони. Так само, як ви пам'ятаєте, було і в нас на «Челюскіні» до арешту Берзіна. Повії та інша кримінальщина жіночого роду могли вільно зникати з таборів.

Той же Костерін розповідає, що навесні втечі з жіночого табору частішали, але втікачки таїлися недалеко — або на околицях Магадана, або в чоловічих бараках. Ті, що тинялись неподалік від міста, піснями та агоніями прикликали чоловіків — вільних і ув'язнених. Погуляють утікачки два-три тижні і заявляються до табору — виснажені, висмоктані, але умиротворені, втишені. А за кілька місяців одержують відпустку через вагітність. Невдовзі при жіночому таборі довелося відкрити дитячі ясла.

На початку багато хто з начальників брав собі домробітницю, фактично коханку. Берзін наказом замінив домробітниць домробітниками, пожертвувавши заради цього частиною чоловічої робочої сили. Та відразу ж зросла проституція. Дрібні табірні начальники — старости, бригадири, бійці охорони — помагали табірницям підробити, влаштувувати таємні зустрічі з «вольняшками». Цілком викоренити проституцію в її різноманітних формах, безсоромне використання жінок-табірниць Берзіну так і не вдалося.

Таке було становище з жіночими таборами за Берзіна. Після його арешту й воцаріння на Колімі горезвісного Гараніна багато що змінилося. Змінився і режим жіночого табору на Дукчі.

Звідси прибрали найзапекліших злочинниць, відправивши їх на «Милгу», за шістсот кілометрів од Магадана. Тут, серед глухої тайги, далеко від траси, було організовано новий жіночий табір, куди заслали всіх політичних, і в цьому таборі утворилася зовсім виняткова, надзвичайно важка атмосфера ненависті і чвар. Зіткнулися дві стихії. З одного боку — квінтесенція, двіт жіночої суспільності Росії: артистки, вчені, вчителі, письменниці, дружини маршалів і відомих воєначальників. (Я, наприклад, зустрічався тут з дочками Зінов'єва, з матір'ю Рикова, бачив дружину Тухачевського, втішався грою артистки Сатоніної та ін.). З другого боку — теж двіт, але злочинного світу: повії всіх гатунків і рангів — від великосвітських левиць до замизканих хазяйок злочинських «малин» і кишел, скушниць краденого, навідниць та вбивць.

Десятки тисяч жінок — десятки тисяч характерів, звичок і вдач — від найпіднесеніших до найнищівших. І все це примусом загнане за колючий дріт на жалюгідному клантику витоптаної й загибленої землі, ввібгане в кліті бараків з подвійною системою нар, з чадними залізними пічками, вузькими проходами, підслішуватими вікнами, з важким, затхлим повітрям. Як тут не розвинулись ненависті, ворожнечі і чварам, надто коли взяти до уваги істеричність вдачі багатьох грацій кримінального світу!

Цю ворожнечу посилювало ще й те, що начальнички, приставлені вартувати і стежити за порядком, віддавали перевагу «ворогам народу». Хоча побутовок і політичних тримали в різних бараках, але працювати доводилося поряд, і, будьте певні, перші зуміли зробити життя других по-справжньому каторжним.

Багато політичних здобули в таборі нову професію. Так, наприклад, Катя Зінов'єва, потрапивши до табору майже дівчиною, стала гарним зубним лікарем. Радий посвідчити це, бо був одним з перших її пацієнтів після звільнення її з таборів. Вона видалила мені п'ять пеньків за один сеанс в умовах первісного тайгового існування: не було навіть крісла. Мати Рикова, старенька сімдесяти років, топила пічки й плела рукавиці для своїх дівчаток, як вона називала всіх політичних в'язнів. Літня Сатоніна, людина великого сценічного таланту, входила до так званої агітбригади, котра ставила уривки з драматичних творів на копальнях. Пізніше вона стала артисткою магаданського театру. Дехто ж, ніде правди

діти, опустився, зробився утриманкою табірної начальства. А багато хто загинув, так і не зумівши пристосуватися до табірних порядків та цькування з боку кримінальних відьом.

Скільки й житиму, не забуду того, що розповіла мені одна з таких дівчат, не від миру сього. Дочка видатного полководця, вона зі шкільної лави потрапила на «Милгу». Тиха, скромна, покірлива, стала об'єктом особливої ненависті істеричок. Слабосильна й непомітна, вона не попала в утриманки. Непристосована до праці, трудилася на найважчих роботах.

Одного разу, знесилена, заблукавши, відчуваючи, що замерзає, вона кинулась на шию коняці (на «Милгу» возили дрова) і заридала, готова змиритися зі своєю долею. Та розумниця Ластівка, — так звали лошичку, — вислухавши дівочі скарги, нараз труснула головою: не журись, мовляв, покладись на мене, — і почала обережно розвертати сани. Виявляється, дівчина йшла зовсім в інший бік. Розвернула і, ще раз труснувши головою, рушила в путь, час від часу обертаючись на хазяйку: чи йде? І привела прямісінько на «Милгу», на кінний двір.

Ще й зараз, через стільки років, оповідачка, маленька, скромна, непомітна, переживала все, ніби це було вчора, і велика вдячність світилася в її очах на саму згадку про розумну Ластівку...

Говорячи про «Милгу», не можна не сказати про сім'ю Офіцерових, добрих геніїв цього табору.

Офіцеров, довірник, був директором радгоспу «Милга». Навіть через багато років по тому, як він виїхав, колишні в'язні згадували його з великою вдячністю. Не було такого, щоб він не допоміг тим, хто справді потребував допомоги, не захистив жіночої честі від наруги табірної начальства, щоб у чомусь покритив душею. До пари йому була і дружина, жінка чуйна й відверта. Та ще крандою була їхня дочка, Рая Офіцєрова, моя учениця, мій юний друг. Невеличка на зріст, завжди зосереджена і спокійна, вже своєю появою у теплицях чи в полі вона вносила якийсь заспокійливий струмінь у напружену табірну атмосферу. Наш ангел — казали про неї в'язні. І вона справді була ангелом чуйного й уважного ставлення до людини. На вас дивилися світлі, розумні очі. Такі очі не можуть казати неправди. Вони випромінюють стільки тепла і ласки, що мимохіть окрилюють тебе, підносять над болотом буденної прози. Коли ж Рая була чимось дуже задоволена, обличчя її з непра-

вильними рисами робилося прегарним. Тихо-тихо, але дуже заразливо звучав її сміх — і все відразу ставало чудовим. «Наш ангел,— казали табірниці,— з чогось радіє». І усміхалися, самі раділи невідь з чого.

ПОЖЕЖА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Однак я дуже далеко відійшов од наших буднів.

Ємельянов розповідав, як він дістався до «Милги». Сюди тайкома добувалися в порожніх бочках, перевернутих догори дном. Десяток постів і секретів перевіряли у водія документи і навіть не здогадувались, що в одній з бочок причаївся той, на кого чатує всеколимський розшук. На першій же «командировці», табірній дільниці, перед «Милгою» Ємельянов зійшов,— і почалась майже тримісячна вакханалія, коли він переходив з «командировки» на «командировку», від одних табірниць до інших, котрі переховували його, годували й поїли тільки за те, що він мужчина.

Через три місяці, вкрай струджений подружками, вирішив повернутися, але дуже боявся. Певна річ, він знав про розшук, та народився, очевидно, в сорочці. Допоміг випадок...

А ми тим часом посилено працювали. Колимська земля дарувала нас щедрим дорогоцінним металом, вміст якого дедалі зростає. Навіть тоді, коли «сорочка» (порожня порода), що прикривала «піски», значно перевищувала норму, середній вміст золота в кубіку (кубометр породи) був набагато вищий за плановий. Хомич ходив бундючний, надутий, як індик, навіть — диво дивне — перестав пити. У мріях, очевидно, вже бачив себе начальником управління. Але...

Ми підійшли до контура старої копальні, почали вгризатися в нові площі, і отут природа показала свій норів. Вміст золота точно відповідав розвідувальним даним, був навіть трохи менший, а план, завдяки «скриньці», мудрагелі з планово-економічної частини збільшили вдвічі. Почалося систематичне виконання плану, хоча за обсягом промитої на бутарах породи ми його навіть перевищували. Хоч трохи технічно грамотна людина ніколи не допустила б такого становища. Бачачи, що натрапили на «скриньку», вона б її до пори до часу приберегла, зрізаючи малопродук-

тивні площі, нестачу золота компенсуючи «скринькою», аби не відстати від плану. А Хомич усі сили кинув на «скриньку», взявши великий узяток золотом з колимської землі, брав зобов'язання виконати й перевиконати плани, висував зустрічні (нерозумна мода тих часів). Розплата не примусила себе довго чекати. Передній опинився ззаду, всіма розхвалений став мало не ганьбою, зразковий — прикладом недбалості й зазнайства. Комісія за комісією, інспектура за інспектурою, нагінка за нагінкою... Навіть твердокамінний чоловік почав би нервуватися, а Хомич був аж ніяк не твердокамінний. Та не був би він Хомичем, якби взяв випу на себе, визнав свої помилки і постарався виправити їх (дещо можна було ще зробити). Але він вирішив, що «фашисти» саботують. Цілими днями гасав від вибою до вибою, від бригади до бригади, матюкаючись, підганяючи, збиваючи людей, відправляючи до роти посиленого режиму. Мало того, він вигнав з табору всіх придурків і приставив їх наглядачами до кожної бригади. Скрізь стирчала пика старости або нарядника, задухла від перепою, невдоволена, що потривожили їхній спокій, сите й забезпечене життя. Мордяка вивергала багатопверхові комбінації з батьків, богів, боженят і ще бозна-чого. У неї кийок, і той кийок гуляє по спинах і ногах в'язнів, підстьобуючи їх бігма бігати від вибою до вибою. Точнісінько сцена з життя Стародавнього Єгипту. Ми так і думали: почалися єгипетські тортури. Та помилялися: це ще тільки квіточки, ягідки були попереду.

А видобуток золота дедалі зменшувався.

На Великій землі відбувалися якісь важливі події. Чутки про них доходили навіть до нас, але події ці ніяк не позначалися на нашому житті. Дійшла чутка: арештували Єжова. Потім — чи він сам покінчив з собою, чи його порішили.

— Чорт з ним!

— Собаці собача смерть!

Прочули, що замість Єжова призначили Берію.

— Хто такий?

— Із Закавказзя.

— Що за один?

Веллінг коротко сказав:

— Собака.

Та ось відгомін подій докотився і до нас. Поповзла чутка: арештували Гараніна. Спочатку не повірили —

звичайна табірна «шараша». Але чутки потверджувались, передавали навіть подробиці: арештували, як це робилося завжди, вночі.

Гараніна взяли у ліжку, тепленького. Якийсь час він ніяк не міг уторопати, що з ним, кричав, погрожував. Кілька дужих штурханів, супроводжуваних матюками, привели його до пам'яті, прояснили справжній стан речей. Він упав на коліна, плазував, плакав, благав не чіпати його, відпустити. Дали це. Тоді він кинувся на конвойного, вкусив його. Зараз у домі Васькова. Симулює божевільного.

Гідний фінал сатрапа, який наганяв жах на просторах, що дорівнюють двом Західним Європам!

А через кілька днів, в сонячне надвечір'я ранньої колимської осені, коли дерева вже де-не-де відсвічували барвами червоного золота, над сопками, над тайгою здійнявся вгору величезний стовп чорного диму. Пожежа! Горіло десь неподалік, кілометрів за п'ять. Але це не лісова пожежа, межі її були локальніші, дим далеко не поширювався, як це буває за лісової пожежі. Горів якийсь будинок. Ми всі, на якийсь час полишивши лопати і тачки, обернулися в той бік і мов заворожені дивилися, як вирує, клубочиться, шугає догори вихруватий чорний стовп, підфарбований знизу в зловісні тони. З відвалів видно було навіть язика полум'я, що пробивалися крізь дим. Звідусюди чулося:

- Здорово горить!
- Що б це могло бути?
- Склади.
- Ні, ті збоку.
- Управління?
- Клуб.
- Школа?
- Табір, братці!
- А чорт його розбере!
- Диви, диви — гахнуло!
- Дах обвалився.

Там, де вирувала пожежа, зметнувся до неба новий стовп вогню і диму, мало не сягнувши вершин сопок.

— Оце так так!..

— Хлопці, а чому не гасять? — здивувався хтось.

І справді, полум'я гоготіло дедалі дужче, а ніяких ознак боротьби з вогнем не було видно. Дивно. Пожежу ніхто не гасив.

Наглядачі нарешті отямилась:

— Зраділи, гади! Ану працювати!

І пішов гуляти дубець по спинах і ногах.

Ганяючи тачку, ми раз у раз оберталися туди, де горіло. З висоти бункера над транспортерною стрічкою (встановлення транспортера, який значно полегшив працю відкатників,— останнє розпорядження Василя Федоровича) було добре видно стовп диму, і ми мимохідь на якусь хвилю затримувалися тут, щоб глянути на нього.

Довго, до кінця зміни, клубочився дим над погарисцем. Пригас лише тоді, як ми вже йшли із вибою. Догорали, очевидно, останні головешки. Тільки на небі рожевіли його далекі відблиски.

Табірне «радіо» приголомшило:

— Згорів особливий відділ!

— Бреши більше!

— Параша!

— Чесне слово! Від бійців чув.

— Як же він згорів?

— Підпалили, кажуть.

— Хто?

— А чорт його знає!

— Навіщо?

— Диверсія.

— Для чого?

— Хіба я знаю? Іди й спитай!

«Параша» підтвердилася. Заповнюючи в конторі наряди, я чув, що казав експедитор, який того дня одержував продукти для табору на перевалочному складі. Ось як було діло, судячи з його слів.

Годині о четвертій, збираючись до табору, він побачив з боку висілка стовп диму й вогню. Горів особливий відділ. Стояв він на краю висілка, осторонь від жилих бараків, на відкритій місцині, і все, що там відбувалося, було добре видно з даху складу, куди повилазили всі, щоб глянути на пожежу.

Будинок оточили уповноважені й охоронники. Оброєні револьверами, вони нікого не підпускали до нього. Коли примчали дві пожежні машини, начальник особливого відділу щось крикнув пожежникам, розмахуючи руками. Ті все-таки спробували розгорнути шланги, та він тричі вистрілив угору. Бійці охорони взяли рушниці напоготов. Пожежники поїхали. Те саме було, коли до місця пожежі прибігли начальник Північного управління та головний інженер. Лави уповноважених

зімкнулися щільніше і ступили крок назустріч начальству. З вибоїв прибігли ув'язнені, зняті з роботи для гасіння пожежі, уповноважені почали стріляти їм просто під ноги. В'язнів повели назад, начальство поїхало, пожежники поливали з брандспойтів ближні бараки, на дахи яких летіли іскри та тліючі головошки.

А уповноважені, грізно наїжившись зброєю, стояли перед палаючим будинком, поступово відходячи назад, гасячи на собі іскри, обливаючись водою з відер, котрі їм хтось підносив. Так стояли вони доти, доки не вигоріло все, не завалився дах. Тоді начальник щось наказав. Уповноважені поховали зброю й розійшлися. Біля пожарища лишилися самі вартові, нікого не підпускаючи близько...

Пожежа в будинку особливого відділу, загадкова поведінка його співробітників, розмови, підслухані мною в конторі,— все це вимагало осмислення і якихось заходів від нас, керівників «ланцюжка дружньої допомоги». Події не обіцяли нічого доброго. Треба було щось робити.

Повернувшись з контори, я відразу побіг до Ганецького. Він чекав на мене.

— До Георга, — шепнув він, — усі вже там.

І зник. Хвилини через дві і я пішов до медпункту, переконавшись, що за мною нема ні хвоста, ні ока.

Уся п'ятірка була в зборі. Я доповів про те, що почув. Товариші розповіли про «параші», що вже ширилися по табору. Як завжди, табірники поділялися на песимістів і оптимістів.

Оптимісти запевняли, що пожежа, в якій згоріли документи на багатьох ув'язнених Нижнього Хатинаха, може полегшити їхню долю. Як це станеться, у що вилетиться, вони не уявляли, і тому малювали найрайдужніші картини, але вірили в ці зміни так, як вірять люди, загнані в безвихідь, як потопаючий вірить у рятівну соломинку.

Песимісти, навпаки, були сповнені важких передчуттів. Пожежа, казали вони, — справа серйозна. Нездарма говорять про диверсії. Чекай біди. А через те, що у всіх на Нижньому Хатинаху у звинувачувальному акті стояло слово «диверсія», то було над чим задуматись.

— Погані наші справи, — підсумував Ганецький. — Підпал — це їхніх рук діло. Ясно, як божий день. Ясно і те, що їм треба було сховати кінці у воду. Це видно

в їхньої поведінки під час пожежі. Треба було, щоб згоріло все дотла, щоб не вціліла жодна справа. Ясно, що в них рильце в пушку. Проте що все це означає — ось що треба розвідати. Чутки про диверсії — лазівка, адже треба рятувати власну шкуру. Диверсія — надійний, випробуваний метод. Не тільки себе врятуєш, а ще й орден заробиш — спіймав диверсанта, викрив змову. Песимісти, очевидно, праві, не сподіваючись нічого доброго. Що повинні зробити ми? Насамперед подвоїти пильність. Це дуже важливо. По-друге, розкрити їхні карти. Дізнатися, що і кому загрожує.

Але як це зробити? Наша «контррозвідка» на той час уже провалилась. Ми довго обговорювали становище, охоронника, на щастя, викликали кудись на нараду з приводу пожежі. Постановили: подвоїти пильність, тимчасово припинити допомогу, дозволивши її тільки Велліґу. Ганецького вирішили покласти до лікарні, аби щонайдалі відвести од нього небезпеку. Тут, серед великої кількості хворих (переломи рук і ніг), він буде в більшій безпеці, аніж у таборі.

Хоч як противився цьому мій друг, ми лишили його в стаціонарі з «переломом руки».

З важким почуттям уставали ми вранці, чекаючи, що ж воно буде. Перша приголомшлива новина: жодного арешту! Небувалий випадок у житті Нижнього Хатинаха: всі бригади йшли до вибоїв у повному складі. Навіть до роти посиленого режиму нікого не посадили. Такого ще не було.

І нарешті, як сніг на голову, на нас звалилася зовсім неймовірна новина: щезла «Серпантинка». Саме щезла. Не закрита, не ліквідована — щезла. Нема її, наче ніколи й не було. Цій «параші» взагалі ніхто не йняв віри. Та чутки трималися, й одчайдухи вирішили переконатися навіч — є «Серпантинка» чи нема її. Послали експедитора.

«Серпантинки» не було!

Нічого, що б її нагадувало, — ні вишок, ні бараків, ні колючого дроту. Порожньо! Навіть місця, де стояли бараки, викладені свіжим дерном. Уцілів лише один барак, де колись зачиняли смертників у ніч перед розстрілом, — довга, похмура споруда без вікон.

Тепер тут конюшня. Стоять десятки коней, жують сіно. На підлозі невеликий шар гною. Конюхи живуть у прибудові, де колись містився караул. Караульні розстрілювали приречених на смерть.

А у дворі, на свіжому дерні, кілька стіжків сіна. «Серпантинки» нема! Просто не вірилось.

І до старого, котрий перший приніс цю новину, почалося справжнє паломництво. Пішов і я.

Дідуган виявився діловою людиною. Дізнавшись, чого я прийшов, сказав коротко:

— Півлітра.

Довелось поставити півлітра спирту. Перехиливши склянку, експедитор почав:

— От ти кажеш, розповідай, як було діло. А я, може, підписку дав про нерозголошення державної таємниці. Пойняв? А ти, контра і політичний, спокушаєш мене спиртом, щоб я розголосив її. Навіщо воно тобі, розголошення державної таємниці? Отож я й думаю: чи не підводиш ти мене під п'ятдесят восьму або ще й гірше. Ну, та гаразд. Я це так, між іншим, про тебе добре кажуть — не стукач. Випий зі мною, не гребуй. А то ~~я~~ буду розповідати.

Довелось випити, хоча й гидко було. Я вже знав брудну історію його життя.

Дрібний злодюжка ростовської «Нахичевані», він ще 1932 року добровільно прибув на Колиму по «фарт». Був одним з перших старателів-хижаків, які грабували й винищували багаті надра щедрої на золото колимської землі. Три-чотири місяці добровільної каторги в тайговій глушині давали стільки «фарту», що добутого золота вистачило б до кінця життя, навіть на Мафусаїлів вік. Та, тільки-но вирвавшись з тайгових рознадків, старатель попадав у Нагаєво, де спирт, жвання, марухи (знав він і знамениту Дуньку, увічнену в місцевій географії), весь «фарт» спливав у кишені хижаків та дуньок. Треба було знову братися за кайло і лотік, довбати вічну мерзлоту, гнути спину в тайзі, серед боліт, комарні та гнусу. А працювати ой як не хотілося! І вирішив він спробувати «легкого життя» — став спиртоносом. На цьому й погорів. Ще за Берзіна одержав десять років. Колимчанин попав на Колиму!

У таборі йому пощастило: обіймав посади придурків — то нарядника, то днювального. Звідси його взяв у домробітники один інженер, що приїхав на Колиму разом із сім'єю. В домі інженера він як сир в маслі купався і, замість бути вдячним, напившись, хотів згвалтувати його дочку — школярку, ученицю п'ятого класу. Не вийшло, і опивився він на «Серпантинці».

Тліти б йому у спільній могилі, та врятувала пожежа.
— Багато людей тут було, — розповідав він. — Бараки набиті по саме пікуди, курці ніде клонуть. Чистили їх, правда, добряче — щоначі чоловік по триста. Але й додавалось не менше. Нас, побутовців, щоправда, жучили не дуже: мене тільки на перших допитах трошки кулаками з обох боків погладили. То ніщо. Покричав дурним голосом, сльозу пустив, покаявся. Мене начальничок і відпустив, сказавши, що дадуть «вишку». А потім сам сміявся, коли я розповідав про життя інженера, як він з жінкою діло мав. Я в стіні дірочку прокрутив. Їм не видно, а я все бачив і чув. Та не в цьому суть...

Коли загорівся особливий відділ, думали, що нам підкинуть ще людей. Паліїв та диверсантів. Викликає нас якось начальник табору, побутовців тобто, і каже: «Хто з вас, хлопці, з косою вправлятися вміє?»

Двадцять п'ять здорованів усі як один косарями виявились. Трохи не з пелюшок сіно косили. Атож, якщо косити, — значить, відправка в моголівську губернію відсувається. Кожен зайвий деньок на світі пожити хоче. Сміється: «Ти ба, які спритні! Двадцять п'ять спеців. Мені стільки не треба — вистачить десяти. Ось ти, ти і ти, — тидьнув пальцем у найсильніших, — косарями будете. Тільки не філонити. А хто вміє поводитися з кіньми?»

Відгукнувся я, намагаючись хоч за щось зачепитися.

— Ти? Ну, ні! Тобі я кобилу не довірю, надто молоду. Ось ви, п'ятеро, будете їздовими. А вам теж робота знайдеться.

Робота знайшлася. Косарі косили сіно, їздові возили його, ми складали копиці на табірному дворіщі. Ніхто не знав, навіщо це потрібно. Усі працювали, бо наказав начальничок. Найбільше дивувалися політики: розстрілів не було, нових етапів також, у таборі якісь дивні приготування...

Через кілька днів, коли в дворі вже красувалися дві копички, начальник табору вийшов на вечірню перевірку. «Ось воно, почалося!» — подумав, мабуть, кожен з нас, знаючи, що перевірка передусє нічним розстрілам.

Начальник пояснив, що табір ліквідують, а всіх переводять до інших таборів. За ніч ми повинні розібрати й повантажити на машини всі бараки.

— У цих бараках ви житимете на новому місці. Там лісу нема, нема будматеріалів — нічого нема. Отож з бараків забирайте все, до останньої дошки. Жити буде

важко, але це все-таки життя. Смертну кару вам скасовують.

«Помилувані» працювали «як звірі» — так сказав мій співрозмовець. Годині о шостій все було зроблено. Бараки розібрали, повантажили на машини, табірників — на інші. Під посиленим конвоєм машини рушили вгору від «Серпантинки», у бік Ягідного.

— А нам, — продовжував стариган, перехиливши третій гранчак, — начальничок наказав розібрати вишки. Коли ми їх розібрали, усіх нас відправили до різних таборів, взявши підписку про нерозголошення державної таємниці.

— А куди відправили політиків?

— Хіба я знаю? Мені не доповідали. Кажуть, на Чаун-Чукотку, на свинцеві рудники. А може, в могилівську губернію. І таке може бути. Та якої божої матері ти допитуєш мене! Якого біса тобі від мене треба? Може, ти сексот, прийшов усе вивідать та й підведеш мене під монастир. Ось що, іди ти... Ти мене не бачив, я тебе не знаю — розійшлись, як в морі кораблі.

Пізніше вдалося встановити: дві автомашини (п'ятдесят чоловік) вирушили на Чаун-Чукотку, але звернули на просіку, до братської могили розстріляних раніше. Дві доби працювали вони, засипаючи землею братську могилу. Коли ж вона була засипана майже повністю, їх усіх розстріляли тут-таки. Останні жертви поклали до братської могили і прикидали землею вже їхні кати...

Ліквідація «Серпантинки» і пожежа в особливому відділі мали ще один, зовсім несподіваний наслідок. Одного разу, вже восени, до обліковорозподільчої частини викликали одного з членів нашої бригади.

— Завтра на роботу не виходь. Поїдеш у Хатинах.

— Навіщо?

— Там видно буде, — сказав начальник частини і загадково посміхнувся.

Бідолаха не спав цілу ніч, мало чим може обернутися виклик в управління таборів.

А назавтра, вже після обід, він прибіг до мене у вибір, сяючи від щастя, і кинувся на шию:

— Ура! Ура, чортяко-бригадир! Я вольняшка!

— Як... вольняшка?

— А так! Звільнили — дочиста!

І він розповів, як ішов на Хатинах (без конвою!),

як його двічі зупиняли секрети («Свій! Документи покласти на дорогу. Відійти на десять кроків. Руки вгору!»), як потім зустріли в управлінні «Севлага».

— Хто такий? Установчі дані.

Він відповів, як завчений урок.

— Неправильно! Ви не «СШЕ — десять років», а «п'ятдесят вісім, пункт десять, строк — три роки».

— Але ж мені дали «СШЕ — десять років».

— Зі справи цього не видно. Вас, «п'ятдесят вісім, пункт десять, строк — три роки», звільняють з табору по закінченні строку покарання. Розпишіться.

Він розписався.

— Розпишіться і тут — про нерозголошення державної таємниці. Все, що було з вами, забудьте. Нікому: ні матері, ні батькові, ні дружині — не розповідати, що бачили і чули в таборах. Наслідки — самі розумієте.

— Так точно, громадянин начальник!

— Слід казати — товариш начальник! Отак-то. Що думаєте робити далі?

— Відпочити трохи — і на «материк».

— Ваше право. Однак не раджу. З чим ви поїдете додому?

— Але ж мене повинні доправити до місця проживання.

— Ось ви вже як заговорили! Ми повинні доставити вас у центральні області. Туди вас і доставлять. Але у вас «мінус двадцять». Це означає: ні в Москві, ні в Ленінграді, в жодній столиці союзних республік, в жодному обласному центрі ви не маєте права на проживання.

— Але моя сім'я в Ленінграді...

— У вас «мінус двадцять». У Ленінграді не пропишуть.

— Я клопотатиму.

— Даремно, закон є закон.

— То що ж мені робити?

— Я раджу зачекати, попрацювати тут. У вас яка спеціальність?

— Бухгалтер.

— От і прекрасно, можете влаштуватися за спеціальністю. Якщо хочете — завскладом. У нас там працюють зеки — шахраї та пройдисвіти, крадуть. Якщо хочете — начальником промприладу, цю справу ви знаєте не згірш від будь-якого договірника.

— А можна подумати?

— Думайте, але не дуже довго. А влаштуватися ми вам допоможемо.

Це був перший звільнений з політиків на Нижньому Хатинаху, та ще з доважком — додатковим строком. Майже весь табір під будь-яким приводом ходив подивитися на новоз'явленого «вольняшку».

Це звільнення народило цілу хвилю сподівань у серцях табірників — майже всі на Нижньому Хатинаху мали доважки. Прилипне чи не прилипне?

Щодня нова звістка: звільнили на «Челюскіні», на копальні імені Восьмого березня, на Водоп'янова. Отже, звільняють! Точно!

Так і у нас з'явився «вольняшка», в моєї бригади, навіть з нашої п'ятірки — мій друг, колишній студент Одегов.

Він був з числа рассоловців, один з тих, кого я взяв у бригаду ще на початку експерименту.

Худий, довгий, рудий, весь у ластовинні, він був справжнісінький доходяга-дистрофік і, здавалося, не мав жодної надії покинути колись Колиму. Рухався він поволі, плентаючи ногами, і за першої ж можливості поровив розкласти вогнище, щоб погрітися, а це прямий шлях до обмороження й могили. Від побоїв Рассолова він отупів украй, зробився зовсім байдужий і до дубця, і до лайки. Довелося добряче з ним поморочитись, бо слова відскакували від нього, як гумові. Що не кажи — як горохом об стінку. Та згодом, посидівши за столом, накритим білою скатертиною, з харчами від пуза, він поступово прийшов до пам'яті і почав творити чудеса.

На відвалі зробив такий ідеальний порядок, що душа моя, душа старого відвального, просто раділа, коли я дивився на його роботу. Він відтанув серцем, повернувся до мене, вгадував найменше бажання і намагався упередити його. Коли ми організували «ланцюжок допомоги», він увійшов до першої п'ятірки і став найдіяльнішим його членом. Дотепний, веселий, жвавий, він гасав по бараку, забігав до інших, встрявав у розмови, сперечався, смішив людей, а тим часом про все довідувався, приносив найточніші, найдостовірніші відомості, так нам потрібні.

Сяючи кожною цяточкою свого ластовиння, сміючись і лаючись водночас, він розповідав, як його зустріли у «Севлагу», як агітували піти працювати завскладом або хоча б хліборізом, потім начальником промприладу чи в крайньому разі десятником, як він відмагався і як

здивував начальника, сказавши, що залишиться робітником.

— У нього, розумієш, і очі на лоба полізли.

— Чому так? — питається. — Чому вибійником, коли можна бути начальником?

— А тому, — відповідаю, — що не хочу бути сукою перед товаришами.

— Ну, ти ці штучки облиш! Які вони тобі товариші? Контрики!

— Ніякі вони не контрики, — кажу. — Адже мене теж вважали за контрика.

— Ну, ти — це зовсім інше.

— І вони інше. Настав час — ви їх звільните.

— Як знати!..

Так у нашій бригаді з'явився свій «вольняшка».

Працював він, треба віддати належне, — гори вергав. Жив у нашому бараці. Після підйому і розводу, коли табір порожнів, начальство перевіряло бараки. І раптом — чепе. На других нарах спокійнісінько хропе людина.

Начальство до нього, зриває ковдру:

— Встать!

— Іди ти під три чорти!

— Що?!

— Іди до такої-розтакої матері!

Німа сцена.

— До роти посиленого режиму! — верещить начальство. Його мало не вдарив грець. Табірному старості нарешті вдається вставити слово, і він доводить до відома «вищої інстанції», що до роти посиленого режиму його не можна, бо — «вольняшка».

— То чого ж ти, мать-мать-мать, не сказав про це раніше? Виселити!

— Нема куди.

— Якого ж біса ти не йдеш на роботу?

— Подрімаю ще з часинку, тоді піду. — І він на весь рот позіхає. Знову натягує ковдру і, демонстративно повернувшись спиною до високого співрозмовника, починає вдавано висвистувати носом.

Кругнувшись, начальство вискакує з барака і йде до себе, перед тим забігши до вбиральні.

Такі сцени повторювалися не раз.

А Одегов спокійно вставав з койки, заправляв її, готував спіданок з «вільних» продуктів і йшов у вибій.

Наш «вольняшка» дуже допоміг нам з харчами.

Він так само брав участь у «ланцюжку». Маючи доступ до лавки, купляв там продукти по нормальній ціні (а в таборі буханець хліба коштував сто — сто п'ятдесят карбованців), спокійно проносив їх у барак. Далі все йшло як по маслу.

Однак він дуже тужив за домом, і ми не мали морального права затримувати його. Місяця через півтора, попрощавшись з нами, зробивши добрий запас продуктів, він поїхав і десь загубився в людському морі.

А для нас після його від'їзду настали важкі часи. Ще й сьогодні, через сорок років, згадуються вони як суцільний жах.

ЗУСТРІЧНИЙ

Надходила дзвінка колимська осінь.

Першими звітували її прихід модрини. Якось ураз, за одну ніч, вони пожовтіли і стояли опатні, як вошки пасхальних свічок. Потім берізки. Карликові, ледь сягаючи до пояса, вони із зелених робилися багрянні. Їхній рум'янець розливався по долинах та вибалках, перемішуючись тут з глибоким карміном, що переходив у темно-фіалковий оксамит кущів лохини.

Фронт робіт підступав уже близько до табору (тут працювала наша бригада, інші довбали землю кілометрів за два вниз по Хатинаху). Ми не вегітали навіть мимохідь помилуватися навколишньою красою, бралися за кайло і лопату, ганяли до бункерів важкі тачки. Та все-таки, час від часу випростуючись, скидали погляд туди, за сірі виразки вибою, на високі сопки, і вони обдаровували нас щастям величної краси.

Морози дедалі дужчали. Земля дзвеніла під ногами, хрускотів льодок на калюжах; іній, випавши зранку, затримувався дедалі довше, в затіневих місцях зникаючи лише після полудня.

Дедалі менше ставало води — вона вимерзала, отже, скорочувався фронт робіт. План тріщав скрізь. На дальніх кінцях вибою брали «хвости» — майже зовсім порожню породу, в якій лише зрідка траплялися невагомні пластівці золота, що легко змивалися водою у відвали.

Тільки у нас і було справжнє золото. План копальні фактично тримався на одній бригаді. Але і в нас вичерпалися площі. На зібраннях бригадирів я просив

Хомича поставити на розкриття «торфів» для нашої бригади хоча б з півсотні доходяг. У відповідь він мацював мене, обіцяючи згноїти у роті посиленого режиму за шкідницькі настрої. На свій страх і ризик я провів геологічну розвідку (нам це суворо заборонялося), і вона показала, що контури «пісків» ідуть метрів на три-чотири від бортів вибою і містять дуже високий процент золота. Результати розвідки показав геологу.

— Та як ти смів! Яке ти мав право вести розвідку? Чи знаєш ти, що це державна таємниця і я повинен здати тебе в особливий відділ? — кипів він.

— Знаю.

— То якого ж біса ти поліз у розвідку? Я зобов'язаний доповісти...

— Вибачте, громадянин начальник, це ви завжди встигнете. Але ж в особливому відділі можуть спитати, чому я, а не геолог, знайшов золото, — і велике золото! — там, де на вашій карті стоїть позначка «порожньо». Що тоді казатимемо ми з вами?

— Тобто як — ми з вами?

— А отак. Розкиньте розумом. План тріщить. «Пісків» немає. А ви й покажете, де є «піски». Багаті «піски». Ще й премію одержите. А в особливий відділ пастукати — діло нехитре.

Він якось здивовано поглянув на мене й пішов.

— Хочеться тобі лізти у зашморг! — докоряли хлопці. — А як пошле доповідню в особливий...

— Не пошле, — казав я, а в самого на серці шкребе, адже немає краю людській підлості й дурості.

До особливого відділу не дійшло. Через півгодини вся бригада біла шурфи, перевіряючи мої дані, і шурфування потвердило їхню правильність. Геолог відразу ж поїхав в управління, а назавтра ціла комісія геологів товпилася коло шурфів. Зібрався мало не весь цвіт першовідкривачів Колими — Білібін, Раковський, Горбунов (пізніше всі вони одержали звання Героя). Контур перенесли на п'ять метрів далі, встановили, що це розсіпще від жили, а вона виходить на поверхню у розпадині ручая Безим'яного, який впадає у Хатинах якраз біля табору. Вирішили наступного року вести вибої і закладати шахту на Безим'яному.

Не встигли геологи поїхати, як з дальньої дільниці пригнали три бригади на розкриття «торфів» за контуром. Прислали доходяг. Шуму, гаму, метушні багато, а діла на копіюку. Тільки-но вони очищали від порож-

ньої породи півметра землі, моя бригада підбирала її й чекала, коли очистять ще хоч трохи. Я просив Хомича поставити на розкриття лише мою бригаду, обіцяв забезпечити всі три «пісками», — у відповідь лайки й погрози.

Майже місяць тривав цей безлад.

Багаті «піски» ще раз дали змогу Хомичу перевиконати план. І він ще раз узяв зустрічний.

Майбутні історики подивовано стенатимуть плечима перед феноменом зустрічного плану. Винахід «найбільшого людського генія», зустрічний план в свідченням недоумкуватості, повної зневаги до об'єктивних економічних законів.

Десятки академіків, сотні вчених, тисячі й тисячі економістів, технологів, спеціалістів різних професій підраховували природні ресурси та виробничі можливості населення багатонаціональної країни, помножували на коефіцієнт варощування темпів і робили висновок, що за п'ятирічку наша промисловість може дати таку-то кількість продукції. Ці намітки обговорювались на численних нарадах, де вносились корективи. У мозковому центрі країни — ВРНГ, Держплані накреслення узагальнювались і виносились на засідання ЦК і Ради Народних Комісарів. Там вони знову зазнавали змін, іноді досить суттєвих — у бік збільшення, відома річ.

Нарешті план спускали на місця. І починалася суцільна маніловщина. Кар'єристи й кон'юнктуристи висували зустрічні плани. Підтримувані Самим як вияв патріотизму, вони ставали законом на місцях. І без того важкоздійснений план перетворювався на щось зовсім нереальне, потребував праці на знос. Перенапруження давало лише тимчасовий ефект, проте загрожувало страшними наслідками. І вони не забарилися: на загнане примусовою суцільною колективізацією село упав страшний 1933 рік з його мільйонними смертями від голоду й канібалізму. Щось схоже чекало місто, промисловість.

Але вихід було знайдено. Знайшли його в спецробсилі, рабській праці мільйонів каторжан численних таборів, що, мов проказа, відкрили країну.

Табори — неминучий, закономірний продукт політики Сталіна та його поплічників. Мільйони людей упродовж десятків років працювали безплатно. Їхнє утримання окупувалося каторжною працею незначної частини ув'язнених. Небачені в історії людства «внутрішні резерви»!

Зустрічний план, висунутий Хомичем, — яскраве свідчення такої велюдськості (а скільки хомичів було по всій нашій землі!).

Хомич узяв зобов'язання дати стільки металу, скільки його не зміг би добути весь табір за кращих часів. Замість того щоб підняти дурня на глузи, високе начальство похвалило його, поставило за приклад, примусило й інших начальників копалень переглянути свої плани. І хоч зобов'язання інших були скромніші й ґрунтувалися на якихось розрахунках, цей зустрічний став причиною загибелі сотень тисяч людей.

Скригнуло якесь коліщатко, здригнулося друге, зрушилась і перескочила на вищу позначку стрілка — і ось уже «патріотичний почин» колимчан одержав всесоюзну пресу та милостиве схвалення Самого.

А для нас настали дні і ночі суцільних страждань.

Спершу ми ще якось виконували план (за рахунок прирізки контура). Та скоро ці ресурси вичерпалися і лишилися самі порожні «піски» в дальньому кінці вибою. Всіх перекинули туди, щоб хоч якось компенсувати якість кількістю, валом. Але намарне! Хіба можна вистрілити з незарядженої рушниці? Аж тут і люті морози приспіли, — ми не давали вже й валу. І нарешті підстергла стихія — три доби бушувала хуртеча, замітаючи все на світі. Три доби ми не показували носа з бараків (відсиджуватись нам, щоправда, не давали: провадились звичні в таких випадках «шмони», переклички, переоформлення, безконечне прибирання території табору).

Нарешті завія вляглася і проглянуло сонце. Нас вигнали у вибій. Кучугури намело вищі за людину. Працювати було просто неможливо. Первозданної білизни сніг був так щільно спресований вітрами, що кожна кучугура перетворювалась на багатонудову брилу, кожна грудка — на важезну скибу льоду. Бачачи, що від розчистки дороги толку мало, я залишив одну ланку пробивати траншею, з рештою пішов до вибою визволяти інструмент і прокладати дорогу назустріч першій партії. Інструмент ми відкопали, траншею пробили, більше нічого не встигли (інші бригади зробили ще менше).

Увечері Хомич матюкав усіх. З горем пополам вдалося довести йому, що промивати «піски» на промприладах уже не можна: вода замерзла, в багатьох місцях

розірвало риптаки, самі промприлади майже доверху засипані снігом. Вирішили перейти на лотковий видобуток.

Лоткове промивання потребує від людини принаймні вміння, коли не мистецтва. Я, наприклад, так і не освоїв його.

Майстер цю роботу виконує за чотири-п'ять хвилин (я знав людей, які вправлялися й за одну хвилину!), я витрачав п'ятнадцять-двадцять. Так само й інші ув'язнені. Можна уявити, які були наслідки такого промивання. Адже треба було здати десять-п'ятнадцять грамів золота, а в одному кубометрі ґрунту містилося його щонайбільше чотири грами. Простий арифметичний підрахунок показував: щоб виконати норму, треба пропустити через лотік два з половиною — три кубометри ґрунту. Здоровий глузд підказував, що зробити це фізично неможливо.

Але нас змушували робити неможливе. Це розуміли всі. І почалось! Почалась боротьба за грами, боротьба за життя.

Розпадалися всі зв'язки, зникали бригади, ланки. Кожен працював на себе. Йшла боротьба за місце біля вагонеток, де промивали породу, — під вагонетками горіло багаття, і вода в них була тепла. За місце коло борта вибою, де брали ґрунт, — його так само розморожували вогнем. Крали заготований ґрунт один в одного. Сильніші відбирали золото у доходяг. Людина людині стала вовком.

Та жодного разу копальня не виконала навіть десятої частини плану. Інші копальні вже покінчили і з нормальним планом, і з зустрічним, наш же ледь-ледь мрів десь у недосяжній далечі. Видобуток падав що кожного дня, а план був так само недосяжний, як і в перші дні зими. Вже всі копальні Півночі працювали на Нижній Хатинах.

Хомич лютував. Він, мабуть, уже зрозумів усю дурість свого «патріотичного» нахвалання, яке порушило нормальний ритм роботи всієї Півночі. Не раз, очевидно, доводилося вислуховувати йому розноси, а може, й матюки вищого начальства. Не раз, очевидно, шкочував він про те, що зробив. Але... дурість схвалили, — відступати було нікуди.

Свій гнів він зганяв на нас. Він сам сидів вечорами в касі, сам приймав і зважував золото, по десять разів ганяв у вибій домивати.

А справа не посувалася. Ми згризли вже всі борти, промацали всі ямки, — нічого! Почали промивати промиті «піски» з промприлади, його відвали. Це, як виявилося, були найзолотіші місця. Вміст золота у відвалах разів у десять перевищував вміст його у породі. Майже в кожній непромитій грудочці чаїлася принаймні одна золотинка, а траплялися самородки в два, три і навіть п'ять грамів. Один щасливчик знайшов самородок вагою п'ятдесят грамів. Але промивати лотоками навіть відвали з кожним днем ставало дедалі важче. Я замовив спеціальне корито і обладнав його всім необхідним для промивки — повсть, сітка, скребачка. Корито поставив біля джерела, що пробивалося, незважаючи на морози, з-під шару «торфів» поблизу відвалу. І ось ми втрьох (Ганецький, Чалков і я) працюємо на цьому старательському «промприладі». Ганецький і Чалков по черзі добувають і промивають породу, я доставляю її до нашого агрегату. Вже перший день роботи дав чудові результати: ми виконали план, добули п'ятнадцять грамів золота (норма — п'ять грамів). Звістка про це облетіла всю копальню, і назавтра багато хто перейняв наш досвід.

Всьому на світі настає кінець. Вичерпалась і наша жила. Ми встигли прикінчити майже весь відвал. З обох боків ручая вже горбатилось десятка з два малих відвалів. Золота ставало дедалі менше, а одного дня усох і наш ручай. Хоч як ми били, ламали кригу, хоч як намагалися зігріти його багаттями, — ручай мовчав. Люті морози скували його до майбутньої весни. І залишилися ми біля розбитого корита.

Норма впала до одного грама, але й це вже було нам не під силу. Хомич лютився. Не слова, а суцільні матюки, що переходили у виття, вивергала його луджена спиртом горлянка. На нього страшно було дивитися.

І от одного разу, коли настав час іти на обід, нас не вишикували, як звичайно, в шереди по п'ять, не повели до табору. Натомість приїхав каптер і роздав усім по сто грамів хліба та шматочки протухлої горбуші. Сказав, що обід відміняється. Віднині обідатимемо тут сухим пайком. Обід завжди був для нас і відпочинком: можна було хоч на час розігнути спину, вийняти ваялки з води, посьорбати пустої, але гарячої баланди, зігріти душу окропом. Можна було, врешті-решт, хоч

упівока глянути на засніжену красуню тайгу, перемовитись словом з товаришем.

Хомич одним махом перекреслив усі ці блага.

Не встигли ми проковтнути останній черствий шматок пайки, як розляглася команда: «По місцях!» — і ми знову взялися за проклятуще промивання.

Ефект від цього заходу — без обіду — був нульовий: до каси не надійшло ні на грам більше. Ми намагалися втовмачити Хомичеві, що чинити так нерозумно, що це може призвести лише до повного виснаження і без того виснажених людей.

— А мені плювають! — заявив він, вислухавши обережні прохання бригадирів. — Вас сюди працювати прислали, а не метеликів ловити. План — це закон, і ви повинні виконувати його. Панькатись я з вами не збираюся. Виснажені! Третя категорія! Старайтеся краще — буде перша. Хворих багато? Я й хворих вижену у вибій. Удома треба хворіти, а не в таборі.

— Громадянин начальник, — несміливо подав голос Веллінг, — смертність у таборі і так вища за норму.

Хомич осатанів. Вискочив з-за столу, підбіг до Веллінга, — той ледве встиг виструнчитись, — і, вхопивши за бороду, загорлав, бризкаючи слиною:

— Ти, мать-мать-мать, якого чорта торочиш мені про смертність! Які можуть бути норми для фашистів?! Усіх вас, гадів, передушити треба — ото й буде норма. І... і передушу! — аж захлинався він. — І... і... тебе, тебе першого! — З силою смикав Веллінга за бороду. — Якась контра сміє мені, комуністу, казати про норми. У вибій його з завтрашнього дня! Сволота!

Тримаючи Георга Готлібовича однією рукою за бороду, другою він з силою штовхнув його в груди. Веллінг упав, зачепивши табурет. В руках у Хомича залишився жмут його рудої бороди. Ми сиділи ні живі ні мертві.

— Проститутки! — уже тихо сказав Хомич, витріщившись на жмут бороди в руках. І почав волосину по волосині відкидати вбік.

Наче загіпнотизовані, стежили ми за кожним його рухом.

Покінчивши з процедурою, Хомич прийшов до тями.

— А ви чого, мать-мать-мать, сидите! Гетьте... — вказав куди. — Від завтрашнього дня у вибої до виконання норми.

Ми поспішили вибратись з лігвища звіра.

Підтримуючи Веллінга, я повів його до нашого барака. Тут Ганецький припік йому рану йодом (сумка у Веллінга була з собою). Я розповів хлопцям про останнє слово Хомича.

СТРАШНІ ДНІ

«Виконає чи не виконає скажений Хомич свою погрозу?» — перше, про що подумав я, коли рейка сповістила підйом і табірні придурки штурханами й кийками почали піднімати з нар тих, хто затримався.

Коли нас вишикували, перерахували і мали вже гнати до вибоїв, Хомич вийшов на середину колони і прохарчав:

— Слушайте ви, фашисти та інша сволота! Сьогодні жоден з вас не вийде з вибою, поки не наміє норми. Будете мити і день і ніч, а норму мені дасте. Хто швидше наміє — швидше повернеться до табору. Вахта прийматиме по одному. А не намієте...

Це було безглуздо й дико: наперед можна було сказати, що ніхто з нас не виконає норми. На цей час вибій перетворився на вигін, зривий тисячами свиней. Не лишилося жодного клаптика неторканого ґрунту: ми перекопали й перемили всі відвали, перекопали й перемили перекопане й перемили, сподіваючись знайти хоч якісь ознаки наявності золота. Та нічого схожого. Найздогадливіші взялися перемивати породу і шліх, що залишилися на дні вагонеток, де працювали наші горепромивальники. І — неймовірно! — у цих відвалах знаходили золото, виконували план. Але це було в перші дні, коли золото знаходили і у вибої. А зараз його не було ніде.

Лишилося одне: ламати контур, гризти боки вибою. Якби Хомич знав хоча б ази експлуатації розсипних родовищ, він давним-давно зробив би це. Треба було всього-на-всього перекинути частину робочої сили на розкриття «торфів», щоб очистити золотоносний шар. Це так звані ГПР — гірничопідготовчі роботи, що дають результат лише по якомусь часі. А він з дурного розуму хотів його мати сьогодні ж, негайно. Внаслідок цього ми з організованого колективу перетворилися на юрмище старателів, котрі марно метушаться в пошуках удачі. Ніхто з нас досі, відома річ, не цікавився геологією золота. Ми чули слова «торфи», «піски», самі роз-

кривали ці «торфи» і відправляли їх у відвали; самі підвозили «піски» до бункерів, звідки вони йшли на промприлади. Але що це таке конкретно, знав небагато хто. Для більшості різниця полягала лише в тому, що «піски» важчі за «торфи». Дехто навіть наївно вважав, що в цьому винувате золото, це воно надає тачці ваги. Насправді ж золота в тачці було щонайбільше один-два грами, і то коли йшли «скриньки», все інше так званій припай — глина, в якій осідало золото, вимите з жили водою. Старательське добування золота і полягає в тому, щоб знайти цей припай, зібрати в лотоки і промити.

І ми кинулись його шукати.

В нормальному, чисто відпрацьованому вибої, де добре видно кожен пласт, знайти його неважко. Буруваторичневий або сірий пухкий верхній шар — «торфи», порожня порода. Нижче щільні «піски» — золотоносний шар, де або золото є, або його нема, а між «пісками» й підшвою, материнським шаром породи, пролягає вузька смужечка припаю, де золото є завжди. Припай відрізняється від інших шарів темнішою окраскою, що залежить від його щільності, та підступною зрадливостю. Він то з'являється і йде рівною смугою, то раптом звужується до товщини стрічки, то пропадає зовсім. Це річище давнього ручая, який примхливо міняв його сотні мільйонів років тому і відкладав на дні рештки розмитої породи, де застрягли крупниці золота, які відносило все далі й далі від материнської жили...

Нині вибій являв собою не бачене досі видовище. Середина його, зрита, знівечена, була порожня. Зате всі боки, куди не глянь, наче круча стріжками, всіяні людьми. Сюди притягли вагонетки, розклали під ними багаття, і в каламутній воді, що клубочилась паркою, промивальники полоскали свої лотоки. Та більшість людей з кайлами, ломами, скребачками, лопатами трудилися у боках вибою. Давним-давно минулися щасливі часи, коли можна було, бачачи, що припай кінчається, перейти на інше місце. Усі місця були зайняті і пильно оберігалися від чужого вторгнення. Вже не було рівної стіни вибою — самі кротячі нори, що йшли в глиб породи на метр чи й на два. Не закріплені, вони являли собою справжнісінькі пастки, часто обвалювались, засипаючи необережних добувачів золота. Завал відразу ж розгрібали, дістаючи звідти товариша. Живого, з переламаними ногами, ребрами, чи мертвого відносили куди слід, а на його місце ставав хтось інший.

Побутовці, люди спритніші, ніж політики, захопили собі кращі місця. Дехто відшукав материнську жилу, де йшло рудне золото. Вони заклали шахту, добилися кріпильного лісу, і видобуток у них пішов нормально. А інші... Вони промишляли хто як міг...

Ми працювали вже вчотирьох: до нас приєднався вигнаний з лікпомів Веллінг. Лише він знав, як утворилося золото і де його шукати. Але, на жаль, шукати його він не вмів. Усі турботи про золото лягли на мої плечі.

Кепські були наші справи. Зрадівши, що у хвостах відвалу є золото і його можна порівняно легко взяти, я не застовпив собі місця біля бортів вибою, і тепер ми розплачувались за мою недалекоглядність. Місце дісталось нам у самому кінці вибою, кілометрів за два від його початку, смужка припаю була тоненька, скоро пропала й вона. Скільки лотоків ми не промивали, на дні кававки залишався самий шліх. Було від чого впасти у відчай, надто в такий день, коли без плану Хомич не випустить із вибою.

Порадившись з товаришами, я пішов шукати нове місце. Адже може статися, що хтось покинув свою нору, підшукавши поблизу добутливішу місцину. А нам все одно втрачати нічого.

Довго ходив, прицінюючись до різних місць, нарешті долупав туди, де тижня півтора тому стався обвал з двома людськими жертвами. Їх відкопали й понесли, а місце лишилося вільне: дуже багато ґрунту довелося б відкидати, перш ніж доберешся до золота.

Аби не викликати чужої пожадливості, я не став чіпати це місце, а пішов до товаришів і розповів про свої плани й припущення.

— Гірше, ніж тут, не буде, — вирішив Веллінг. — Ходімо!

Ми потягли туди весь наш інструмент. На щастя, неподалік стояла вагонетка із замерзлою водою — поблизу ніхто вже не працював.

Бісів завал відкопували до обіду. Ґрунту виявилось більше, ніж ми гадали. Ледве дісталися до бортів, як пролунав сигнал на обід. Ми повеселішали: не виконав, значить, Хомич своєї погрози!

Даремно раділи: як і раніше, нам видали сухий пайок й оголосили, що ввечері буде те саме. Під котлами вогню не розкладали.

За порадою Веллінга скип'ятили по кварти чаю (кварти була одна, пили по черзі). Снігу достатньо, за заварку правило листя лохини, що росла поблизу вибою. Разом з листям траплялися й замерзлі ягоди. Чудовий аромат і цілюще тепло розливалось по жилах. Працювати стало легше. Та, на жаль, наші сподівання не спрадились: вузька стрічка припаю давала лише трохи шліху, та й годі. Ми працювали як одержимі, але до вечора мали лише десяту частину норми.

— Припухат' нам, братці, цілу нічку! — підсумував Георг Готлібович. — Не журись, гірше не буде.

Але було гірше. Кінчалися сили. Інструмент випадав з рук. Темрява заважала хоч щось розгледіти. Дошкучав мороз. Ми підтримували себе окропом і жартом. Та сумні це були жарти, а окріп не міг погамувати голоду, у шлунку відчувалися ознаки назріваючого бунту. А в лотоку один тільки раз зблиснула вагома золотинка.

Підтіналися ноги, туманіло в голові, коли пролунав сигнал. «Відбій? Сніданок?» — не могли ми второпати, помітивши лише, що наближається світанок.

Виявилось, сніданок. Турботливе начальство прислало нам у вибій чвертку хліба, шматок дохлої горбуші і чай. Обід обіцяли також своєчасно.

Удень працювати стало ще важче. Пішов сніг, ласкавий, густий. Потеплішало, але хилило на сон. Усе набуло якихось нереальних обрисів.

То один, то другий з нас засинав на ходу. Я, наймолодший і найздоровший з нашого квартету, і то ловив себе на тому, що клюю носом. А як було іншим! Замість ґрунту ми раз по раз загібали лопатами самий сніг, лотоки вислизали з рук і опускались на дно вагонетки.

Звідусюди чулися добірні матюки, дике ревнище, удари. Це конвоїри та парядники прикладами й кийками піднімали з землі виснажених до краю людей. Дехто все-таки ухитрився здрімнути в норі чи в кущах лохини. Вони вже не встали, замерзли. Багато хто обморозив ноги, не міг іти, і лотік випадав із задерев'яних рук.

Обід зустріли зовсім байдуже. До каптера брели, як рак до межі, ледве пересуваючи ноги. Мої напарники лише відмахнулись, коли я покликав їх, і тут-таки звалились на землю — відпочити. Довелося самому збігати (досить відносно повяття: туди і назад я йшов близько години), взяти їхні пайки. Ледве розбуркав їх, приму-

сив поїсти, випити чай. Вони засинали з кожним ковтком. Я умовив їх спати по черзі.

Після обіду робота розладналася вкрай. Доводилося не так працювати, як стежити, щоб не поснули.

А в жерстянці лише два грами золота.

Що робили мої товариші і що робив я сам в останні перед сигналом чотири години, не пам'ятаю. Наче крізь туман бачу, як підіймаю з землі Якуба, допомагаю вібрати в лотік розсипаний ґрунт і добратися до вагонетки, бачу, як ми з кимось, — здається, з Веллінгом, — витягуємо з вагонетки Чалкова, нашого промивальника: він упав туди, зморений сном, і мало не захлинувся у воді; то мене самого приводять до пам'яті (я не заснув, просто серце відмовило) і Веллінг дає щось нюхнути зі своєї аптечки. А затим — повна прострація, небуття...

Вивели з цього стану різкі, часті, надокучливі удари об рейку — сигнал відбою (а мені весь час вчувалися звуки набату), крики конвойних і табірних придурків: «Відбій! Шабаш! Ставай! До табору!» З трудом підвівши голову, я завважив, що вже темно, горять прожектори, в їхньому світлі снують якісь тіні й горляють, горляють. Захотілося тут-таки знову опустити голову й забутися. Та підскачив конвойний, копнув чоботом, матюкнув, підіймаючи з землі. Я встав, а він побіг до інших, штурхає і матюкає вже їх. Відшукав очима Якуба. Він ще лежить, нічого не чує. Торсаю його за плечі, пробую підвести. Він щось муркотить, намагається вивільнитися, відштовхує мене. Я розпочливо кричу йому на саме вухо: «До табору! Спати!» Це доходить до свідомості. Він трохи підводиться, пробує встати і безсило падає на землю.

«Нога», — хрипить він. Швидко стягую валянок і бачу — нога побіліла. Розтираю її снігом, грію. Він ричить, скрегоче зубами від болю. Я обіцяю конвойному, що сам доведу Ганецького. Той залишає нас і прикладом підганяє Веллінга й Чалкова до гурту, що чорніє безформною масою попереду.

Порятувавши якимось ногу і натягнувши валянок, нараз помічаю, що обличчя в Якуба зовсім біле.

— Швидко три снігом обличчя! — крикнув йому й несамохіль торкаюся руками свого.

— Ти теж обморозився, — каже він.

Ми розтираємо снігом лице, воно нашить і шпигає голками. Молю бога, щоб не відпав кінчик носа. Зда-

ється, не відпаде. А оль дедали дужчас. Де-не-де оодираю шкіру. Ганецький теж. Затим, обійнявшись, шкандибасмо на далекі вогні табору...

Дійшли!.. Уже давно всі сплять, не роздягаючись. Ледве-наледве добираємось до койки, падаємо і засипаємо мертвим сном.

Ми не спали тридцять шість годин.

І наслідки не забарилися.

Уранці розбудили крики й виття.

Підйом. Та піднялися не всі. Більше сотні людей взагалі вже не встали, майже у всіх були обморожені руки, ноги, обличчя. Замість носів зяяли страшні провали, шкіра на обличчі здулася, лопалась, кровоточила. Люди ледве трималися на ногах.

А їх кийками, кулаками, стусанами підіймали з постелі. Вони падали. Їх біли ногами, і вони знову падали. Матюки, крики, завивання...

Я допоміг піднятися Якубу. Він з трудом переставляв ноги — нестерпно боліли обморожені пальці на лівій нозі. На Чалкова страшно було дивитися: руки розпухли, з порепаної шкіри сочилася сукровиця і гній, обличчя запухло так, що майже не видно було очей.

Милостивіше доля обійшлася зі мною і Веллінгом — ми обморозили тільки шкіру на обличчі. Та від слабості й нас хилитало, наче в морі під час шторму...

На розводі в шерензі стояла лише половина табору, та й та майже на третину непрацездатна. Людей кийками заганяли в стрій, а вони поривалися відійти, падали, згорталися в клубочок, затуляючись від побоїв.

Чалкова ми напередодні відвели до санчастини. Веллінга знову призначили лікпомом, Ганецького вдалося прилаштувати до нього в помічники (начальство змушене було обслуговувати лазарету збільшити в кілька разів). За них я був спокійний, а ось решта...

І раптом радісна новина: промивка припиняється, зарізатимемо мехдоріжку.

(Пізніше я дізнався: ще два дні тому копальні Півночі виконали план і перейшли до гірничопідготовчих робіт. І лише Нижній Хатинах через самодурство Хомича продовжував промивку. Ціна цього самодурства — загибель тисяч людей, усі ті жахіття, про які йтиметься далі).

Зарізка вибою й організація мехдоріжки — це неабияк. Тут потрібні сила, енергія, вміння і пивидкість. А де їх узяти, коли більше місяця ми були на третій катего-

ри харчування, коли дві доби безглузлого промивання висотали з людей останні сили, а незагойні рани завдавали пекучого болю?! Раз по раз то один, то другий вибійник сідає осторонь на брилу і, втупивши безтямний погляд у землю, не може підвестися, так і дивись, що замерзне (в інших бригадах траплялися такі випадки). Доводилось діяти то ласкою й умовляннями, то окриком і нагінкою — не пропадати ж людям. Я зробився як собака, такий же лайливий, як і всі бригадири. Та що я міг вдіяти, коли і сам працював на грані своїх можливостей? Що? Мені самому було гидко кричати на людей. А втім, отупіння було таке тяжке, що тільки окрик виводив їх з оціпеніння і змушував братися до роботи. Як тільки вдалося утриматись від побоїв — не знаю. Але, слава богу, цей гріх навіть тоді не взяв на душу...

Зарізка посувалася повільно. Навіть на третій день не було ще фронту робіт, а мехдоріжка являла собою суцільний хаос, а не нормальне робоче місце. Тільки через тиждень вдалося якось привести все до норми.

А в таборі рибилосся щось неймовірне.

Смертність досягла таких розмірів, що похоронна команда, навіть збільшена вдвічі, не встигала ховати мертвих. Морг (він стояв неподалік від вахти) вже не міг вмістити всіх трупів, і їх почали складати в штабелі, наче дрова. Щодня, йдучи на роботу і з роботи, ми бачили, як росли ці штабелі. Ось обіч одного починають класти другий, він росте, ось уже досяг розмірів першого, ось виростає третій...

А в табірних придурків з'явилася нова розвага.

Облюбувавши собі жертву з доходяг, з тих, хто тільки-но одержав миску баланди біля віконця, вони шепотіли на вухо:

— Браток, хочеш м'яся? — і дістає з кишені згорточок.

В очах у доходяги голодний вогонь.

— Попробуй, попробуй, браток. Давно, мабуть, не пробував?

— Давно, — шепоче нещасний.

— На, пробуй! — і кидає в миску... людський палець.

— Га-га-га! — заходиться сміхом десяток придурків.

Біля кузні я підібрав великого іржавого гвіздка. Хай тільки спробують мені підкинути — очі виколю...

Навіть сьогодні, майже через сорок років, страшно те згадувати. А що робилося в душі! І то не день, не два — протягом довгих місяців тієї страшної зими...

Смерть, що косила доходяг, як траву, врешті-решт притомилася, заспокоїлась і лише для годиться змахувала своєю нещадною косою. Ми відчули це найперше по тому, як танули штабелі біля трупарні. Потім вийшли із санчастини обморожені — безрукі, безногі, безносі. Вони допомагали мертвецькій команді в ліквідації штабелів, проте у вибої були баластом. Аж тут вийшла постановова про ліквідацію Нижнього Хатинаха — він став дільницею копальні імені Водоп'янова, і всю зайву роботу силу вивезли на інші дільниці. Насамперед, ясна річ, табірне начальство намагалося позбутися калік. Щодня на вечірній перевірці викликали людей з речамп. Ми прощались з товаришами, що йшли невідь-куди і щезали потім назавжди.

Так я простявся спочатку з Чалковим, потім з Ганецьким, зати́м з Веллінгом.

Прощаючись, Ганецький сказав:

— Пам'ятайте, мій юний друже, ви повинні вижити. Вижити і розповісти про все...

Цілу ніч я не міг зімкнути очей: «Де ти, мій друг і наставник? Чи побачимось коли?»

Побачитись не довелося, але 1964 року в газеті «Правда» я прочитав нарис старого більшовика Ф. Петрова «Солдат революції (До 85-річчя Я. С. Ганецького)» — першу звісточку про реабілітацію мого давнього друга Якуба, котрий загинув на Колимі...

Порожньо, безлюдно стало в таборі повільної смерті. Пішло звідси небагато — тисячі дві калік, залишилось ще менше — якась тисяча, десять-дванадцять бригад. Решта лягли кістками в прокляту колимську землю.

Пізніше, вже будучи вільним, я дізнався, що 1938 рік був найстрашнішим на Колимі: так чи інакше тут було знищено кілька мільйонів людей — майже половина її підневільного люду. Голод, наруга, побої, розстріли — уся машина знищення працювала во славу «найвеличнішого з великих», «наймудрішого з мудрих». Сталінська політика репресій завдала Радянському Союзу такої самої шкоди, як і війна з фашистською Німеччиною. Ніколи ще молоху не приносилося стільки жертв і з такою методичністю. 1933, 1937, 1941, 1949 роки — етапи кривавого шляху сталінізму.

ПР І САМООСВІТА

З моєї бригади лишилася половина. До неї влили поповнення, розформувавши іншу бригаду. Вісімдесят доходяг ледве поверталися на мехдоріжці, видаючи на віждав удвічі менше, ніж колись видавали п'ятдесят. Прийшов новий начальник режиму (він же начальник табору) з колишніх слідчих особливого відділу. Хоч і прагнув вислужитись, — а може, саме тому, — він усіляко намагався погамувати сприт скаженого начальника дільниці. Склалася парадоксальна ситуація: технічний керівник робіт Хомич тримає нас, поки не виконаємо норми (а виконати її ми все одно не можемо), начальник табору відміняє його наказ, а придурки ведуть нас до зони, коли скінчиться двадцятигодинний робочий день, не зважаючи ні на що. Виходило, що тюремники ставились до нас людяніше, аніж ті, хто до табірнього режиму не мав жодного стосунку. Пояснявалось це аж ніяк не їхньою гуманністю, а суто шкурницькими інтересами. Висока смертність у таборах змушувала бити тривогу в центрі. Колимським властям було зауважено про це. Хтось, здається, навіть постраждав. У всякому разі, табірне начальство почало вживати заходів до зменшення відсотка смертності. На цій основі й стався парадокс «гуманності» в його ставленні до ув'язнених.

Нам трохи полегшало. І диво дивне: як тільки нас перестали тримати у вибої довше, ніж належало, продуктивність праці поповзла вгору. То одна, то друга лавка, докладаючи героїчних зусиль (інакше не скажеш!), підбиралася до норми, переходила на другу категорію харчування, а там, дивись, і на першу. Для мене було великою радістю, коли одного разу наприкінці зими, підрахувавши кубики, я виявив, що ми дали сто один процент виробітку. Через тиждень це стало вже звичним. За нашою бригадою підтяглися й інші, і три бригади з восьми міцно стали на ноги.

Але це тільки три. Решта п'ять відстали безнадійно, особливо нещасна бригада Рассолова.

Отут-то Хомич і утнув новий фортель.

Якось на вечірній нараді бригадирів, лаючи нас за звичною найдобрішим матюком, він сказав, що ліквідує відсталі бригади і приєднає до трьох передових.

— Цим самим, — бризкаючи слиною, кричав він, — ми зміцнимо бригади, збільшимо кількість корисної

робсили. П'ять бригадирів і п'ять десятників, — у кожного з них на лобі написано дати десять кубиків! — працюватимуть у вибої. А з вас, — звернувся він до трьох останніх, — я питаю за норму виробітку. Спробуйте лишень не виконати її!

Ми почали доводити, що це недоцільно, що через це всі бригади будуть відсталими. Хомич напoлiг на своєму.

— У нас три мехдoрiжки. От і буде на кожному по бригаді. А з бригадирів та десятників я сам питаю. Сам замiрятиму виробіток. Не дадуть десять кубиків — у роті посиленого режиму згною.

Я заперечив:

— Ці п'ять бригад — самі доходяги. Норми вони не виконають і виконати не можуть. Хворі, обморожені, вони потребують відпочинку й лікування, а не посиленої праці...

— Що?! — загорлав Хомич. — Ти смієш суперечити мені! Та я тебе... та ти у мене... Я тебе знаю, ти тихою сапою орудуєш... Ось тобі бригада Рассолова і бригада Ігнатюка. З першого питаю!..

Це були найдоходячіші бригади. Люди тут тільки якимось дивом трималися на ногах. І таких двісті чоловік! Страшнішого удару не придумаєш. Я почав проситись, щоб мене звільнили від бригадирства, перевели у вибійники.

— Ага! — злорудо заричав Хомич. — У штани наклав! Працюватимеш бригадиром, ніде не дінешся! І марш у барак.

Я попросив дати додатково хліба тим ланкам, які виконали півтори норми. Це було обіцяно його ж наказом, і хлопці просили нагадати.

— Що? Ще й хліба йому! Марш у барак, кому сказано!

З важким серцем повертався я до барака. Над головою бригади нависла чорна хмара. Хлопці так само закурилися. Не минути нам голодного пайка доходяги.

Так воно й сталося.

Поминувши вахту, бригада розтяглася на цілий кілометр. Поки розписався у вахтовому журналі, поки добіг до вибою, з десяток нових моїх робітників розтанули в повітрі. Поки розставляв вибійників по місцях, розчинилося ще кілька (і як тільки вдалося їм втєкти від конвою!). Зійшовши на відвал, я завважив, що чоловік шість уже посилено зайняті прибутнішою, ніж у вибої, роботою — пиляють дрова на вільному стані, ще

кілька прямують туди, а чоловік п'ять перевіряють вміст вигрібних ям. Тільки-но конвойний пішов по них, виявилось, що пустують робочі місця ще кількох ланок.

Цілий день ми з десятником та конвоїром бігали довил, добуваючи робітників часом з найнесподіваніших схованок — вигрібних ям та «вільних» сортирів, де вони примудрялися спати навіть сидячи.

Виробіток бригади ледве сягав сімдесяти відсотків.

Цілий тиждень бився я зі своєю бригадою-монстром, цілий тиждень матюкали мене і Хомич, і десятник, і охорона (в інших бригадах було не краще). І нарешті я не витримав.

Напередодні просив Хомича забрати в мене бригаду, відпустити у вибійники. Адже ясно, що з бригадою я не справляюсь.

— Справишся! — ревів Хомич на мої прохання. — Заставимо! Саботувати надумав? Дам новий строк, у роті посиленого режиму насидишся! Під сопку підеш! Туди, де гівно із сортиру скидають...

Я спокійний до пори до часу, а тоді — клац! — зіскочив якийсь трибок, і мене песе, як вантаженого воза з гори. Так було на допитах у Чистова, коли я пожбурих у слідчого чорнильницю, так було, коли захищав Комбрига.

Так було й цього разу.

Назавтра при розводі я демонстративно став у загальну шеренгу.

Хомича мало гредь не вхопив. Він почервонів, потім позеленів, затупотів ногами, затанцював на одному місці, затім підбіг до мене, вихопив із шереди, повалив на землю і, б'ючи ногами, гарчав:

— Ур-р-р-р-п-р-р!

Напівживого придурки потягли мене до роти посиленого режиму.

РПР, ясна річ, не найкраще місце на землі. Кам'яний мішок, побудований руками самих ув'язнених, обнесений особливою загорожею з колючого дроту, охороняється особливим загonom неприборнених головорізів і спеціально натренованих собак.

Навіть улітку потрапити до роти посиленого режиму мало радості, а взимку й поготів.

«Населення» роти посиленого режиму ділиться на дві зовсім протилежні категорії — відказників і штрафників.

Відказники — категорія привілейована. Як правило, це кримінальники, яким набридло працювати у вибої і вони мітять на легшу роботу. На розводі вони відмовляються ставати до роботи, і їх садовлять до роти посиленого режиму. Та тільки-но вони дають згоду піти в асенізатори, в похоронну команду чи на заготовівку дров, їх звільняють, і відказник стає повноправним «роботягою».

Штрафники — зовсім інше. Це «привілей» лише політичних. Досить начальнику режиму або комусь з придурків нагострити зуба на людину, як вона немилуче опиняється в роті посиленого режиму на добу, три, а то й на тиждень. Більше не дають: навіть білий ведмідь після тижня сидіння у кам'яному мішку, очевидно, попав би до санчастини із запаленням легень, а звідти до рук похоронної команди.

І от я в роті посиленого режиму.

Хомич знав, куди бити. Все тіло нис. І мороз діймає. Танцюю на місці, зуб з зубом не зведу.

Хвилини через десять заштовхують ще когось. Просто від порога він лементує:

— Ну, хлопче, ти і влип! Глянув би на мармизу Хомича! Цирк!

Він ірже від захоплення і бігає по камері, горлаючи: «Холод-ло-дно!»

Ще й ще раз відчиняються двері, з'являються нові товариші і потверджують, що я влип, а з Хомичем — цирк. Нас уже чоловік вісім. Як очманілі бігаємо з кутка в куток і кричимо: «Холодно!» Але від цього не стає тепліше.

Минає година.

Холоднеча така, що кожної хвилини тягне до «параші». Довкола неї вже не стачає місця, і хлопці поливають кутки. Утворилась намерзла крига.

Нарешті відчиняються двері, і нарядник гарикає:

— Двоє на чистку сортирів!

Кидуються всі. Два щасливчики випереджають інших.

— Двоє на кухню!

Тут уже справжнє стовковисько. Ще б пак, блатна робота. Перемагають сильніші.

Ще хвилини за п'ятнадцять у камері з'являється «вогняний бог» — виконроб-теплотехнік.

— Громадянин начальник! Громадянин начальник! — волає назустріч. — Я працював на бойлері! Я! Я! Я!

— Бачу, ви всі тут спеціалісти на блатну роботу, — посміхнувся «бог», уважно придивляючись до кожного і, як мені здалося, довше затримавши погляд на мені. — На бойлер, отже, захотілося?

— Так точно, громадянин начальник! Працювати-му — ух!

— А я добре вмю регулювати суху пару.

— Я теж!

— І я!

— Ви, бачу, всі вмєте. Ну, гаразд. А ти чого мовиш? — звернувся до мене.

— А я не вмю.

— Не вмєш, значить?

— Крім того, я не відказник, а штрафник.

— Штрафників по журналу сьогодні немає. Усі відказники.

Я хотів було заперечити, та він урвав мене, звернувшись до інших:

— Так кого ж мені з вас, спеціалісти, взяти? Бачу, ви всі гарні хлопці, всі знаєте бойлер. Ось ти, скажімо, на «самоварчик» підеш?

— На «самоварчик»? — розчаровано протяг той, у нього відразу віддала охога. — А на справжній бойлер нема?

— Є тільки на «самоварчик».

— Ну, ні, на «самоварчик» — ні.

— А ти? — звернувся він до другого.

Той тільки свиснув.

— Отже, на «самоварчик» нема бажуючих? Так і запишемо. Що й казати, на заготівлі дров краще.

— А скільки на заготівлю?

— Ти у нього спитай, — вказав він на нарядника, що з'явився у дверях.

— Решта — на заготівлю! — гарикнув нарядник.

— Е, ні, цей потрібен мені на бойлер, — заперечив «вогняний бог», глянувши на мене.

— Гаразд, ходімо. Звільний приміщення.

Після роти посиленого режиму мені здалося, що надворі відліга, хоча все було вкрито сріблястим інесем.

«Вогняний бог» розписався за мене у вахтовому журналі, і ми пішли. Мороз ніяк не відпускав мене, зуби вибивали третяка, щохвилини доводилось «зупинятися». Було страшенно соромно за свою слабкість, я вибачався, але нічого не міг з собою вдіяти.

— Нічого, нічого, діло житейське, — заспокоював мене мій супутник. — Це з тебе мороз соки вичавлює. Бач, як патерпівся. Валяй, чого вже там!

Ми підійшли до першого вибою. Тут працювала наша бригада: товариші заусміхалися, привітно махали руками. Бойлер стояв на верхній площадці, від нього зміїлися шланги, по яких ішла пара. А ввизу пойнтисти, розігрівачи землю своїми голками, бурили бурки. У ці бурки підвирники закладуть вибухівку, добре затрамбують їх землею. А під час обідньої перерви відбудеться відпал — підірвуть заряди, які розпушать ґрунт, щоб можна було його взяти, а кубики відправити на відвал.

Я грівся коло бойлера, а «бог» тим часом перевіряв пару, давав бойлеристу інструкції, — я розумів, що він інструктує й мене.

Так ми обійшли п'ять-шість бойлерів на ближчих дільницях і відправились у дальній вибій, де стояв «самоварчик». Іти треба було кілометрів два — два з половиною.

— Ну, що, зігрівся? — запитав, усміхаючись, «бог». — А тепер не дуже поспішай: поговорити треба. З вашим братом розмовляти нам не дуже рекомендують, але з тобою давно хотілося зустрітись. Багато доброго чув про тебе від Веллінга. Та й від інших також. А мене ти знаєш?

— Аякже. Також від Веллінга. І взагалі про вас добре кажуть. Через Одегова ви чимало нам допомогли.

— От і гаразд. А тепер розкажи про себе, що ти за людина. Ех, зірвався ти, браток, сьогодні. Бути б тобі серед штрафників, та, спасибі, карнач¹, свій хлопець, записав у відказники. Ну, давай, розповідай.

Я постарався скоротити розповідь до мінімуму.

Він уважно слухав, ставлячи часом запитання, з яких видно було, що знає про мене все або майже все, тільки перевіряє і мене, і себе.

— Ось і «самоварчик»! — урвав він мою розповідь.

Ми підійшли до спорудження з парусини, що нагадувало відхоже місце в ледачого хазяїна. Двері, теж парусинові, на дерев'яному каркасі, були відчинені, з них стирчали ноги у валянках. Лежачи на землі, хтось м'якував на всі заставки, порпаючись у топці маленького бойлера.

¹ Начальник караулу.

— Упустив?! — чи то запитав, чи то констатував «вотняний бог».

— Тут упустиш! — зводячись на поги, сказав цей хтось. — Не бойлер — справжня кара! Посилайте на іншу роботу, громадянин начальник, сил моїх більше нема.

— Вигрібай з топки і марш до табору! Змінника привів. — Той мало не затанцював від радості і почав очищати топку від залитих водою дров. — А ти, — це вже до мене, — пошукай сухих дровець та парубай їх тоненько. Щоб були майже як сірничини.

Прийнявши від мене ці скіпки, він швидко склав їх у топці ватрою, чиркнув сірником, підпалив. Вогонь спалахнув, зашипів, очевидно, зверху капотіла вода. Аби вона не залила вогню, він весь час підкладав сухі скіпки. Нарешті топка розгорілася, не чути було вже шипіння. «Самоварчик» заспівав, достоту як тульський.

— Качай скоріше воду, а то тиск пари підскочив! — командував він, підготовуючи топку дровами. — Отак! А тепер давай товстіші. Так, добре. Сирих підкинемо. Горять. От і порядок. Можеш приступати до роботи. Головне — не впустити вогню. Бойлер старий, привезли його старателі ще в тридцять другому, здається, році. Труби зовсім прогоріли, течуть. Останній рік, стерво, служити!

Він поплескав по кожуху «самоварчика», і той, мовби відповідаючи на ласку, якимось по-особливому замуркотів, заспівав.

— Кожну справу любити треба, — продовжував він. — Машина, як і людина, як і тварина, ласку любить, догляд і турботу. А до бойлерів ставлять різну шпану. Їм аби в карти грати та дрімати в теплі. Отож і пишчать устаткування. А на цьому «самоварчику» не дуже покуняєш: труби протікають, інженера нема, і воду качати доводиться вручну. Всі відхрещуються від нього, як чорт від ладану. Але це твоє щастя. Працюватимеш тут, ніхто на твоє місце не зазіхатиме. І від Хомича подали. Старайся не попадати йому на очі. Ну, я пішов. Наприкінці зміни ще раз зайду подивитись, як тут у тебе.

Так опинився я на «блатній» роботі — бойлеристом коло «самоварчика». «Блатною» її назвати можна було лише умовно — завжди коло вогню, захищений від снігу й холоду лише парусиною. Та висотував сили «самоварчик» не згірш од вибою. Весь час треба було пильну-

вати. Трохи прогавив вогонь (причому він повинен рівномірно поширюватись по всій топці), відразу труби починають сльозити. І тоді рубай скіпки, щоб сльоза не залила вогню. Трохи загаявся, дивись — тиск пари катастрофічно повзе до червоної риски. Тепер уже не лови гав, качай воду, а то рознесе і «самоварчик», і його полотнояну буду, та й тебе прихопить на додачу. Підкачав і вже чувш загостреним чуттям: у топці зашипіло — сльоза з'явилася.

За дванадцять годин нерви так вимотуються, що, повернувшись до табору, спиш як убитий.

Однак я швидко освоївся, зрозумів примхи «самоварчика», навчився вчасно попереджати їх. Згодилися й уроки інженера Сидоренка, який у ФЗУ при Головних майстернях, де я навчався, читав нам курс машинознавства, зокрема й котельну справу. Часто потім я згадував його добрим словом¹. Знаючи загальні правила догляду за котлами, мені було неважко поладити з норавливим «самоварчиком», що був одним з первістків Бойлера і давно вже відслужив свій строк. Норов же його пояснювався лише тим, що мимоволі йому довелося відбувати (і не першу!) понаднормову службу, крім того, у дуже недобросовісних людей.

«ВОГНЯНИЙ БОГ»

При ближчому знайомстві «вогняний бог» виявився дуже цікавою людиною.

Видно було, що він скучив за співрозмовником. Навіть не за співрозмовником — за слухачем. Я став тією людиною, яка ладна була його слухати годинами. Так ми й робили. Удєць він перевіряв бойлери, а годині о десятій-одинадцятій приходив до мене — і говорив, говорив, говорив. Сам він, виявляється, був студентом Ленінградського університету, фізик. Він часто висловлював незгоду з своїми професорами, ставлячи їх у дуже незручне становище. Добре володіючи англійською, німецькою, французькою мовами, мав можливість читати найновішу наукову літературу в оригіналі, не дожидаячись, поки її перекладуть. Праці Ейнштейна, Дірака,

¹ Вже після Колими я випадково познайомився з його сином, працівником історичного музею, і дізнався, що інженер Сидоренко також полав на Колиму, де й загинув. Багаті надра Колими на трупи гарних людей.

Фермі та інших він знав як таблицю множення і головне — вмів робити з них свої висновки. А висновки були такі парадоксальні, що перекидали усталені канони, як шар кеглі. Він багато писав, але жодна його стаття не була надрукована. З університету довелося піти, щоб «мене не пішли», як сказав він. Так опинився на Колимі вільнонайманним.

— Тут хоч інколи зустрінеш людину, яка тебе розуміє,— пояснював він.— А там... там одне: «Ура великому Сталіну!» Для нездари найкраща лазівка. А порядні люди або мовчать, або тут.

Багато чого я, певна річ, не розумів, хоча товстелезні томи «Курсу фізики» Перельмана студював добросовісно.

Я розповім тільки про те, що мене особливо вразило в міркуваннях колишнього студента. Я цікавився теорією відносності ще на волі, багато читав, зокрема працю самого Ейнштейна, де він викладає свою теорію без допомоги математики. Та згодом то там, то тут почали з'являтися фрази про «ідеалізм», «попівство», «ідеологічну диверсію» Ейнштейна.

У чім річ?

— Річ у тому,— відповідав на мої запитання «бог»,— що з теорії Ейнштейна випливало, ніби був початок світу, отже, буде і його кінець. Але це стверджує не Ейнштейн, а його ватиканські інтерпретатори і слідом за ними, самі того не усвідомлюючи, як папуги, повторюють наші розумники. Справа в тому, що в нас дуже бояться думки Мар'ї Олексіївни. Якщо висновки вченого хоч у чомусь збігаються з висновками наших ворогів, то вони відразу ж оголошуються ідеалізмом, попівщиною, ідеологічною диверсією. А за Ейнштейном, всесвіт розширюється, і він справді розширюється, тобто розширюється наш всесвіт, мікроевсесвіт, папа галактика. Висновки Ейнштейна потверджують сотні й тисячі найточніших вимірювань та дослідів. Знайдено навіть центр цього всесвіту, враховано, коли він почне розширюватися, тобто момент «сотворення світу». За цей момент і вхопилися теоретики з Ватикану (там чимало мислячих людей). І що дивно: біблійні дні творення та цикл розширення всесвіту майже збігаються, треба лише день збільшити в мільярди разів: всесвіт наш пульсує в ритмі шістдесяти мільярдів років, затим настає затишшя. Чим не картина сотворення світу за шість днів, а на сьомий бог відпочивав. Попівщина! Отож геть Ейн-

штейна, геть усю фізику! Ми самі не гірші за якихось там Ейнштейнів, самі вигадасмо нову теорію. Адже матерія, як відомо, вічна. Отже, ніяких всесвітів, що розширюються. А якщо факти потверджують його розширення, то гірше для фактів. Нам не потрібні такі факти! Факти — так само ідеологічна диверсія... От і спробуй щось довести таким «ідеологам»! Вони знають лише про вічність матерії, а її рух розуміють схоластично.

А справа дуже проста у своїй складності — треба лише думати і не боятися висновків. Наш всесвіт розширюється. Розширюються і мільйони інших всесвітів. Проте колись він почне і стискатися, як стискаються інші всесвіти. Матерія пульсує, дихає, живе. Вона пульсує в ритмі мільярдів років, відчуті її пульсу ми не можемо. Але ми відчуваємо пульс матерії у мікросвіті. Адже в нас на очах відбуваються зміни хімічних елементів. Електрони переходять на вищу орбіту — елемент розширюється, на нижчу — стискається. Всесвіт і є той електрон макросвіту, який переходить, стискаючись і розширюючись, на нову орбіту якогось елемента макровсесвіту. І тут немає ніякої попівщини, є лише закон руху матерії та її постійної зміни.

Приблизно так говорив мені «вогняний бог», у всякому разі, саме так відклалась його слова в моїй свідомості. Він весь час переривався: треба було стежити за тонкою, за водою, за парою, рубати дрова, колоти скіпку. Та це не заважало бесіди, перервана, вона відновлювалась за першої ж можливості, даючи задоволення й радість обом співрозмовникам.

Закінчивши роботу і здавши чергування зміннику, я довго не міг заснути в бараці не тільки тому, що заважало денне світло і часті перевірки табірних придурків, а й тому, що думав про те, що почув від «вогняного бога». Деякі моменти мене хвилювали надзвичайно.

Я розповів йому про зустрічі з адвентистами шостого дня, про бесіди з одним із їхніх наставників. Той пастир адвентистів також казав, що біблійні дні творення не слід розуміти буквально, що для пророків днем були тисячоліття і навіть десятки тисячоліть.

— Суперечливо, звичайно. Але, бачиш, навіть віруючі шукають якийсь вихід з глухого кута догм...

— Але мене, — заперечив я, — цікавить інше. Чому цикл днів творення збігається зі справжнім циклом?

Як могли люди відкрити таїну пульсації всесвіту тисячі років тому?

— А ти певен, що її відкрили саме люди?

— А хто ж?

— Це дуже цікаве питання. Одна з найбільших загадок людської історії. Не знаю, чи звернув ти увагу на те, — а мене це вражало не раз, — що знання стародавніх людей, їхня техніка, мистецтво часом довершеніші, ніж наші. Історики не можуть пояснити, наприклад, загадки Атлантиди, циклопічних споруджень Єгипту, Стародавньої Греції. А всесвітній потоп? Адже він був, хоча й не всесвітній. А Вавілонська вежа? А вогненні колісниці давніх іудеїв та греків, вознесіння на небо? Усе це суцільні загадки. Та варто лише зробити одне припущення, як усе стає на свої місця.

— Що ж це за припущення?

— Зустріч з позаземними цивілізаціями.

— З марсіянами?

— Не обов'язково з марсіянами. Хай тебе не бентежить, але я думаю, що на землі побували пришельці з інших світів.

— На чому ж вони прилетіли?

— На вогненній колісниці. Що це таке — поки що важко сказати. Ціолковський вважає, що міжпланетним кораблем буде ракета. Цандер та його друзі (їх посадили) ставили досліди, проте невдалі. Питання в пальному. Пришельці, можливо, знали таке пальне. Колись знатимемо й ми...

Місяців зо три тривали такі наші розмови. Та всьому є кінець. Настала весна. Розкрили «торфи». Бойлер вивезли. Мені довелося перейти на нову роботу.

ПЕРШЕ ВРАЖЕННЯ ВІД «НОВОЇ»

Мені погано. Дуже погано.

Голова як сорокавідерна бочка. Повіки налиті свинцем, не підняти. Руки, ноги, та й усе тіло піби чужі, існують десь окремо від мене. Але іноді — часто, дуже часто — щось гостре протинає їх, обпалює вогнем полівину ноги. Не встигнеш звикнути до цього болю — обпалює руку, впливається у м'які місця. Так і живеш — від болю до болю, поки не провалишся кудись, де нема нічого, зовсім нічого — ні очманілої голови, ні стопудових повік, ні палючого болю.

Так тривало понад два тижні. Це було страшне запалення легенів, майже таке ж страшне, як іспанка, яка схопила мене у вісімнадцятому чи дев'ятнадцятому році. Мати й бабуся, чарівна зцілителька у нас у Кожевичках, ледве вирвали мене тоді з рук смерті. Бабуся сміялася: «З того світу вернувся. Сто років житимеш».

Тепер той світ прагнув узяти реванш. Усі його темні сили навалились на груди, здавили їх так, що я нічого не відчував, нічого не бачив. Тіло було чуже, мучилось десь поряд. А я в непроглядній темряві мучився його мукою і прагнув лише одного — заспокоєння.

І раптом воно минулося.

Лежу в якомусь закапелку незнайомого барака. Чисто. Поряд койка. На ній хтось хропе, уткнувшись у подушку. На тумбочці якісь склянки й пігулки. В ногах у нього аптечка.

Медпункт. Але як я сюди попав? Силкуюсь щось пригадати — і не можу. Пам'ятаю лише, що ми довго йшли від Нижнього Хатинаха. Провалювались під лід. Я провалювався, здається, двічі. Було дуже холодно, потім жарко. Я ледве переставляв ноги, мало не падав. Нарешті дійшли, і я справді упав, тільки-но переступивши поріг вахти. Далі — провал...

Обережно, намагаючись не розбудити того, хто спить, спинаюся на ноги і з гуркотом падаю просто на нього — підкосилися ноги.

— Ти що? — Мать-мать-мать.

Сусід обережно піднімає мене і кладе на койку.

— Очутився? От і гаразд. Значить, криза минулася. — Він широко усміхнувся. — Не впізнав?

— Боже ти мій! Невже Петров?

— Він самий.

— Здрастуй, браток. Як ти тут опинився, що робиш?

— Ліпила я, — знову сміється. — З тебе могорич. Якби не я, закримів би ти в могилівську губернію.

— Гаразд, дай строк.

Це був той самий Петров, коногон з бригади Попова на «Челюскіні», якому «пощастило» запопасти таку несумісну пару коней, як Біллі й триклята Німка.

— Коли тебе забрали на Нижній, — розповідав Петров, — я мало не гинув. Попов мене вигнав, понав у бригаду доходяг. Сидів на третій категорії. Думав — гаплик!

Але йому пощастило: захворів днювальний у начальника режиму, і Петров виконував за нього всю роботу.

— Тут я вже показав себе! — хвалився Петров. — Підлоги драїв так, що вилискували. Не жалів гарячої води, з милом мив. Повертаючись з вибою, приносив соснових гілок. Дух у кімнаті такий пішов, що начальник навіть чарку спирту налив і велів приходити, поки днювальний не одужає. А мені тільки того й треба. Уже й днювальний поправився, а я все ходжу. Ів за двох. А коли начальника перевели на нову копальню, попросився і я з ним.

— Не можна тобі до мене днювальним, адже ти п'ятдесят восьма.

— Та ким завгодно. Хоча б вибійником...

— Головну робсилу нам дають. Був би ти спеціалістом яким — інша справа. Ось хоча б лікарем. У нас медперсоналу бракує.

— Ліпилою? Та я нашого ліпило за пояс заткну.

— Не хвались! Що ти в медицині розумієш?

Давай я йому городити. Добре, що жінка в нього завжди хворіла і мене по аптеках ганяла по ліки та мікстуру різну. Як почав я йому перераховувати, що до чого та від чого. Сміється:

— Гаразд, переконав. А рецепт зумієш виписати?

— Зумію. «Довідник фельдшера» для чого?

— А де ти його візьмеш?

— Дістану.

— Як?

— Секрет винахідника.

— Ну, дивись. Так тому й бути, я внесу тебе в списки ліпилою.

Наступного дня я приніс йому довідник.

— Молодець! Потяг?

— Чому потяг? Просто позичив без віддавання.

Так, на моє щастя, Петров опинився лікпомом на «Новій» і вирвав мене з пазурів немипучої смерті.

Коли його покликали на вахту надати першу допомогу якомусь доходязі, він відразу в цьому доходязі признав мене і, бачачи, що першої допомоги замало, взяв до себе в барак, доглядав, як турботлива сиділка. Здоров'я моє не поправлялося, і він збігав на Хатинах до знайомих лікарів. Там були відомі світила медичної науки. Одного майже силоміць притяг на «Нову», той поставив діагноз: крупозне запалення легенів і ще щось сердечне. Дав консультацію, як лікувати, і головне — забезпечив шприцом, голками, медикаментами.

Два тижні я перебував між життям і смертю. Був дуже вдячний Петрову. Але табір є табір. Хтось перетасував, як карти, особові справи в'язнів, і місяців через три-чотири Петров попав на етап. З важким серцем прощався я з ним. Про подальшу його долю так нічого дізнатися і не вдалося.

МАЦЕЙ СЕДНЬОВ

Як тільки я почав одужувати, мою увагу привернув один чоловік своєю рухливістю. Він випикав то тут, то там, переливаючись з місця на місце, піби ртуть. Вразила й говірка: у ній вчувалися такі знайомі нотки білоруської мови.

Одного разу цей чоловік-ртуть заглянув і до мене. Ми познайомились, розговорилися. Я не помилився, він справді був білорус, білоруський поет Мацей Седньов.

Маленька, доладно скроена, міцно пошита постать; обличчя — мордочка білочки, таке ж гостреньке, таке ж добродушне, з очками-намистинками, які пильно придивлялися до всього на світі. Працював він у нічну зміну пойнтистом, з допомогою пойнта, земляної голки, бурив бурки під заряди для вибухів. Удень мав би відпочивати, та інтерес до життя був такий великий, що він не міг заспокоїтись, поки кілька разів не оббіжить усі бараки, не перемовиться словом з кожним стрічним, не прочитає йому нового вірша, що «прийшов у голову цієї ночі, коли сонце зійшло, а на небі стояла зоря, не гаснучи, і було так видно, а вода у вибої така темна, з відблиском зорі, як у пас на Поліссі».

І він читав цього вірша, якось перекладав на російську, засмучуючись, що все втрачається при такому перекладі.

— Ні, ти послухай, як це звучить у мене по-білоруськи. Відчуваєш? Доходить?

Радів, коли доходило, якщо ні — міг повторювати десятка разів. Його вважали трохи цюкнутиим, причинним, чи що, намагались порадувати, похвалити. І тоді він був щасливий.

Але були й такі, хто на білоруську мову дивився спогорда, знущався з її незвичного звучання, радив обличити цей безглуздий пережиток, писати по-російськи.

Для нього це була найбільша образа.

— Ну, як ти можеш так казати? — обурювався він.

Хіба можна навіть припустити таке? Це ж... це варварство, врешті-решт... Забути свою мову... свою рідну мову! Це все одно, що забути Вітчизну, забути стару матір, зрадити їх.

Я теж любив синьооку, льявну й волошкову Білорусь, де провів три роки.

Почувши про це, Мацей прояснів обличчям. А коли я назвав село Кашевичі (на початку двадцятих років воно звалось Касейське), він назвав сусідні Лучичі, і Хвойню, і Євсейчі, згадав річку Птич, що протікала неподалік, і Пінські болота по сусідству (колись я мало не потонув в одному з них). А про Березину, про Прип'ять, про Двіну міг говорити й говорити годинами.

Не можу простити собі, що не запам'ятав, не завчив напам'ять жодного його вірша, все відкладав на потім. Це був справді милістю божою поет. Поезія — його стихія, він думав віршами. Вони народжувались у нього так само природно, як у художника начерки олівцем. Не записував їх, тримав у голові.

Білоруських поетів він знав усіх напам'ять. Мені особливо цікавив Богданович. Колись, ще в Києві, купив я книжечку його поезій, показав її Рильському. І Максим Тадейович прочитав мені цілу лекцію про Богдановича, його поезію, його життя. Моєму вчителеві-другу особливо імпонувало те, що білоруський поет виступив зі статтею про поезію Шевченка, захищаючи його від нападок літературних снобів. Такі лекції-імпровізації у Рильського мені доводилося чути не раз. Тож не дивно, що ім'я Богдановича зацало в пам'ять, захотілося почути його вірші в оригіналі.

Мацей відразу ж відгукнувся, і полилися вірші, один кращий за одного. Особливо сподобались мені «Литовська погоня», «Зозуля» та сонет «Серед пісків єгипетської землі». Це було диво, справжнє чаклунство. В російському перекладі, щоправда, вірші звучали досить в'яло, надто «Зозуля» в інтерпретації Ісаковського. А проте як прекрасно звучить нота безнадії в цій поезії. І тоді я вирішив, що обов'язково перекладу ці речі і, справді, почав перекладати «Зозулю».

Ось що з цього вийшло у мене (перекладав по пам'яті, мати папір нам не дозволялося):

Не кукуй ты, серах кукушка,
От зари рассветной до зари,
Хоть и скажешь: долго жить я буду,
Только лучше уж не говори!

Ведь не то я вещим сердцем чую,
Не в том душа горит —
Боль и смерть мою она вещует,
О могиле говорит.

Знаю, что недолго проживу я,
До поры, до времени умру.
Прилетай тогда ты на могилу,
Закукуй, как во бору.

Гіркота і біль цієї поезії були дуже близькі мені. Це позначилося й на перекладі — на посиленні сумовитих мотивів, на безнадійності, безвиході її настрою. Мацей не проминув вказати на цю обставину, як і на окремі довірливості, відступи від оригіналу (особливо підкачав другий рядок: в оригіналі «Сумным гуком у боры»). А проте він дуже порадив, що його кумир знайшов у моїй особі нового прихильника.

Нещодавно я знову перечитав Богдановича, і знову нахлинули спогади.

З Мацеєм Седньовим ми були побратимами кілька місяців. Коли я одужав і перейшов працювати в бригаду німця Глока, він спеціально виходив на роботу загодя, щоб зустріти мене, провести до вахти, хоча б з півгодинки поговорити дорогою. Я також уставав раніше, ще до побудки. Мацей був уже в таборі, і я жадібно слухав його нові вірші.

Та бісів притиск діяв безпошадно й безвідмовно: тасувались особові справи, і — «з речами на етап!» — люди розлучались навіки.

Так було і з Мацеєм. Його несподівано вивезли на «Штурмову». Я був у вибої і дізнався про це тільки коли прийшов у барак.

«НОВА» З ВИСОТИ ПТАШИНОГО ПОЛЬОТУ

Коли я цілком одужав і Петров не міг уже актувати мене, він виписав мене, вказавши другу категорію, тобто полегшені роботи.

Це здивувало: лічком визначає категорію робіт. Яка відмінність порівняно з тридцять сьомим роком, з «Челюскіним». Там у мене була третя категорія — окремі роботи, та Караїм дав мені першу — «тракторну».

А взагалі на «Новій» спостерігалось деяке послаблення. Чи, може, це тільки здалося мені після Нижнього та вибриків опалілого Хомича?

Мені знайшлася робота на бутарі — промивальному приладі, єдиному на копальні, котрий майже на десять метрів здіймався над заплавою, пануючи над усім околом. Звідси, в нечасті хвилини передиху, що випадали й на нашу долю, можна було поглянути на світ ніби з висоти шташиного польоту.

«Нова» була справді новим і дуже маленьким табором — чоловік на двісті п'ятдесят — триста, не більше. П'ять бараків (наметів), вахта, їдальня, службовий барак — ото й усе, навіть роти посиленого режиму немає. Неподалік кілька будиночків інженерно-технічного персоналу, магазин для вільнонайманих.

Такого табору-малятка я ще не бачив. Пізніше, по дорозі па Хандигу, від Хандиги до Адигаллаха, мені не раз зустрічалися дорожні «командировки». Але то були шляховики, а тут головне виробництво. Якби не колючий дріт та не вишка (лише одна!) — була б повна вільнонаймана ідилія.

«Командировка» справді нова: тільки-тільки зарізались вибої. Готових площ, майже не було, розкриття сильно відставало від видобутку, весь час підганяючи його. Траплялося й так, що всю наявну робсилу кидали на розкриття, аби хоч якось забезпечити робітників золотоносними площами. Ми в цей час або відпочивали, або, щоб не потрапити на розкриття, намагалися створити запаси «пісків» і перемивали їх до останньої піщипки. В такі ось вільні хвилини я й вивчав нову місцевість з висоти шташиного польоту.

А довколишність була справді цікава й по-своєму гарна своєрідністю дикої, незайманої тайгової краси.

Я вже казав: вибої тільки-но зарізались. Вузька стрічечка понівеченої, розверзлої землі зяяла як відкрита рана. А довкола — направо й наліво, вниз і вверх за течією ручая (Хатинах тут був набагато ширший) — простягались сизі полотна заростей лохини. Її так густо на кожному куці, що за ягодами не видно було листя. Йдучи на роботу і з роботи, ми паслися в ягідниках. Для цього варто було лише простягти руку, зірвати одну гілочку. На кожній з них грамів сто — сто п'ятдесят соковитих, смачних, духмяних ягід. До нашого меню на «Новій» входила і третя страва — пиріжки з лехиною. Після Нижнього я так скучив за такими ласощами, що міняв перше, а іноді й друге на пиріжок.

Довкіл «командировки» та вибою шуміла майже незаймана тайга. Величезні сосни перекатами, повторюючи

вельсф ґрунту, здіймалися в небо, заступаючи виднокіл. Розпадками струменіли повноводі потоки. Система риптаків підводила їх до промприладу. Подачу «пісків» на промивальний прилад та відкатку «торфів» провадили за допомогою кінної тяги (ручної відкатки спочатку не було). Це значно полегшувало працю. «Піски», щоправда, були важкі: часто траплялася щітка і невідатливе скелля. Завдавала клопоту й вода: величезна брила торфу, справжнього торфу, що сягав півтораметрової товщини, оберігала вічну мерзлоту. Та варто було зняти торф'яний покрив, як земля починала танути на очах, часто здималася, завдаючи неприємностей робітникам, бо обдимання частенько з'їдало всі вироблені за день кубики видобутку. Не обходилося і без парадоксів: вечірні вимірювання показували вищий рівень ґрунту порівняно з ранковим, наче вибійники не виймали ґрунт, а насипали його на оброблювану площу.

З обох боків «командировка» омивалася ручаями. Невдовзі ми на власній шкурі відчули всі принади такого положення.

Аби зрозумілішим було те, про що йтиметься далі, слід сказати, що табір стояв на невеликому згірку понад самим ручаем, на роботу доводилось ходити за півтора кілометра, двічі перетинаючи рукави Хатинаха, по хистких місточках, що висіли на висоті близько метра над водою. Найближчі населені пункти (Нижній і Полярний) лежали за чотири-п'ять кілометрів. Дороги до них ніякої: тільки вздовж Хатинаха, по його обмілинах та перекатах, доставляли нам продукти машинами. Іноді трактор, пихкаючи й відсапуючись, тягнув за собою величезні сани, навантажені доверху мішками та ящиками. Це йшли продукти на Полярний.

СТИХІЯ

Дощ лив як з відра четверту добу підряд.

Ми ще ходили на роботу у вибій, та це було нікому не потрібне ходіння: працювати стало неможливо. «Піски» покрилися водою, промивання припинилося. «Торфи» перетворилися на кисіль. Кинеш кайло плиском, воно занурюється у цей кисіль — не знайдеш. Коні, тягнучи на відвал грабарку, грузли в чорному болоті по коліна і, знесилені, падали. Та й нам у вибої кожен

крок давався не легше. Бачачи марність наших зусиль, начальство дало нарешті команду: зібрати інструмент, занести його до інструментальні і йти додому. І це майже на самому початку робочого дня! Швиденько зібравши все, що можна було зібрати, вільні пташки, летимо додому.

Летимо? Аж ніяк!

Містки давно знесло водою, колишньою дорогою не пройти. Доводиться йти вниз ручаєм кілометрів два з половиною. Там долина ширша і води трохи вище колін. По дорозі ми донесхочу наїдаємося лохини. Ягоди дуже великі, хоча вже втратили смак. Розтяглися мало не на всю долину. І раптом:

— Стій! Ні з місця!

Розгублено зупиняємось.

— Якого чорта тут швендяєте? Хто головний?

По другий бік ручая, на згірку, стоять троє: двоє з рушницями напереваги, один з наганом. В голові майнуло: секрет.

— Хто старший, питаю? Стрілятиму!

Хто старший? Старші, очевидно, відстали, а може, й злякалися — напоролися на секрет, не жарти! Та й сховалися за спини молодших — від гріха подалі.

Беру ініціативу на себе, далася звнаки колишня бригаирська звичка:

— Я помічник бригадира. Нас зняли з роботи, йдемо до табору.

— То чого ж ти, туди твою розтуди, розпустив бригаду? Та ще в мовчанку граєш! Повертай назад! Веди людей шерогою.

— Повертатися немає смислу: там не перейти.

— Мовчати! Збирай людей, повертай!

Чорта з два їх завернеш. Та й смислу немає.

— Хлопці! — кричу своїм. Усі вже збилися гуртом позаду, тиснуться, мовчать. — Гайда за мною!

Повертаю наліво і пру напролом упоперек ручая. Вода крижана. Глибоко, сягає майже під пахви, течія сильна, збиває з піг. Яюсь під матюки начальника секрету перебираюсь на той бік. Побачивши, що все обійшлося благополучно, за мною потяглася решта. Вийшли на дорогу і пішли назад, залишивши секрет танцювати на місці.

До табору добралися на пізній обід.

Не давши опам'ятатися, нас підключили до роботи.

За табором, метрів за півтора, з землі виступало

голе скелля. В діло пішли ломы, кайла (їх виявилось дуже мало), дерев'яні отеси. Ми вивертали півтонні брили, на руках тягли до урвища, до вишки, скидали вниз, і вони щезали у вирі. Одна за одною щезали брили, а наслідок той самий. Скільки не бились, не просунулись ні на крок: брили, як і мішки з піском, щезали безслідно. Хтось запропонував пожертвувати дротяною загородою. Разом з кіллям кінець її кинули у воду, другий кінець був на місці. Швидко закидали мішками, брилами, попередньо приготованими у великій кількості. Дріт щосили натягнувся, але витримав. Утрималися і мішки, і брили. Здавалося, ми перемогли, укріпили берег.

Було вже близько півночі. Ми не обідали, не вечеряли. Тепер надолужували упущене, падаючи від втоми.

А наранок остовпіли.

Ні вахти, ні вишки. Метрів за п'ять здіймається, точніше — вгадується, наша загата, а поміж нею й табором реве потік, відгризаючи дедалі нові й нові пласти землі. А Хатипах... Маленький струмочок, який ми вільно переходили вбід, став могутньою річкою, мало не з Волгу завширшки, який стрімко песе свої каламутно-жовті води кудись вдаль. На поверхні ходять хвилі з білими баранцями гребенів і, то злітаючи нагору, то опускаючись у вир, плывуть, не плывуть — летять вирвані з корінням дерева, якісь колоди, куці на площадці торфу, грабарки. А ось на дерев'яній площадці, як на плоту, мчить якась буда, повертаючись то одним, то другим боком. Несуться риштаки, колоди промприладів, якісь стовпи-стояки, раз по раз пірнаючи у воду і розпадаючись на очах. Видовище дикої, невтримної могуті, своєрідної, захоплюючої краси. Воно стало ще красивіше, коли сонце, пробивши нарешті хмари, висвітлило своїм промінням могутні, здіблені хвилі, стіну тайги на протилежному березі, що зачаровано задивилася на руйнівницьку силу стихії.

І всі ми теж стояли на березі й очей не зводили з вируючої стихії.

На сніданок сюрприз: видали по сто п'ятдесят грамів хліба (на цілий день).

— Чому?

— Знесло каптерку.

Тільки тепер ми згадали: не лише справа, де була вахта і стояла вишка, а й зліва, якщо дивитися на річку, зняла пуста. Там і була каптерка — склад продуктів.

Її також змило вночі. Доведеться харчуватися тим, що здогадалися перенести на кухню, поки не підвезуть свіжих продуктів. А коли підвезуть — бог його знає.

Аби не тинялися без діла, нам сказали упорядкувати табір, своє житло. І дивна річ! У вибої ми працювали з примусу, а тепер... Тільки-но сказали, що треба упорядкувати й утеплити бараки, як відразу, без усякого наказу, не чекаючи лайки, ми стали до роботи. Одні роздобули десь циганські голки і зашивали подертий під вагою води брезент; другі з сокирами накинулись на молоду порість модрини — рубали жердняк для пакатів на дах; треті різали торф разом із дерном; хтось транспортував усе це до наметів, а найкебетніші стали до складання цих матеріалів: вкопували стовпи, обкладали намети з усіх боків жердняком, стелили його на дах, а вже поверх клали дерен і посипали гравієм.

І все це зі сміхом, жартами, примовками, підструнчуванням.

Раділи й осмисленій праці, де кожен міг виявити свій талант і здібності, і сонечку, що світило, як ніколи, й відсутності начальницької лайки — не було кого ляяти.

Табір довелося перепланувати заново: поставити нову вахту і вишку, але вже з другого боку, нову каптерку. Для цього довелося знести два намети, щоб розчистити майданчик перед вахтою для разводів.

Спурудили й новий медпункт. Начальство спочатку заперечувало, та коли сказали, що в цьому бараці можна буде розмістити і всю канцелярську команду, погодилось.

Не зогледілись, як збіг день. Наступний був не такий вдалий.

Хоча так само яскраво світило сонце, а вода перестала прибувати (лише серединою річки ще пливли вирвані куці й дерева) і табору вже ніщо не загрожувало, — настрій був не той.

Теслярі цюкали сокирами, вищали пилки, чути було голосне: «Раз-два, взяли!» — та вже без завзяття і запалу. Далось взнаки, мабуть, погане харчування, — сьогодні видали лише сто грамів хліба на день і пусту баланду. Та й бараки, з усіх боків обкладені дерном, стали приземисті, незграбні, ми весь час носили гравій і посипали ним доріжки та майданчик перед вахтою. То тут, то там спалахували сварки, непорозуміння. Начальство згадало свій улюблений матюк. Знову чулося остобісіле: «Давай, давай!»

Табірне життя входило у звичну колію.

У такі дні час тягнеться особливо повільно, гнітить перобство, коли виконуєш якусь дрібничку, придумавши нерозумним начальничком, аби ти тільки не сидів без діла. Кожна дрібниця драгує, необережне слово здається уїдливістю, спалахують образи, спливають старі рахунки, пайвитриманіша людина стає як базарна перекупка. Психологічна несумісність перетворюється на антагонізм.

Це найстрашніше зло табірної життя, де людей об'єднали насильно, де не можна піти від знервованої, роздратованої людини і ти повинен терпіти її, внутрішньо віруючи від обурення, або сам стати звіром.

Ми з Мацеєм усамітнювались, говорили про поезію, читали один одному свої вірші.

Наше усамітнення дехто з табірників сприймав як виклик, зневагу до них. Дехто підходив до нас, слухав і, плюнувши: «І хочеться їм такими дурнищами займатися!» — йшов геть. Особливо обурювався один, Яків, колишній керівний працівник мало не обласного масштабу.

Кілька разів підсідав він до нас, нетерпляче слухав, як ми читали вірші, потім, улучивши момент, починав розповідати непристойні анекдоти, після кожного заходився реготом. Ми тільки переглядалися.

Зазнавши невдачі, колишній керівний працівник схоплювався з місця, тупотів погами, кричав:

— Ей ви, контрики! Та я б вас до себе і в кабінет не пустив! Подумаєш: бири-бори! Поети, мать вашу так! Слухай мої вірші:

Беларус, беларус,
Белый чубчик, рыжий ус...

Далі йшло суцільне паскудство.

Знову, — на жаль, не вперше, — я зіткнувся з одним з так званих відповідальних працівників, і знову він вразив мене тупістю та цинізмом. Взагалі я помітив, що вони поділяються на дві полярно протилежні категорії: одні, переважно стара гвардія, такі як Ганецький, — високоідейні, чесні, культурні люди; інші — морально неохайні, напівграмотні кар'єристи. Вони не жили ідеалами революції, вони дорожили лише своєю кар'єрою, службовим становищем, високим кріслом. Мацей казав мені, як одного разу, в хвилину відвертості, Яків признався йому, що «поставив не на того ко-

ня»: «Думав, що Льова з Гришею візьмуть верх, а ви-йшло, що грузин-осетин обдурив усіх».

Більшого цинізму не придумаєш! Це рідна сестра широкознаного: «Голосуй завжди зі Сталіним — помилки не буде».

У таборі такі «відповідальні працівники» ставали стукачами, в кращому разі — табірними придурками або ще якою сволотою...

Вже цілий тиждень ми одержували по двадцять п'ять грамів хліба, баланди не варили. А річка не вгамовувалась. Навпаки, днів два тому прогрімкотів новий вал заввишки близько метра. Очевидно, десь у верхів'ї пройшли зливи чи прорвало яку загату. Спроби зв'язатися з Хатинахом закінчувались невдачею. Сопка, на якій стояла «Нова», перетворилась на острів серед розшалої стихії. Ми тинялися, як сонні мухи, отупівши від голоду.

І ось одного ранку нам не дали і цих крихт. Оголосили, що можна йти на сопку і самому добувати собі їжу.

Якби це було тиждень тому, ми б вилетіли, як стри-гунці-жеребчики. Ще б пак, у сопки — значить, за межі забороненої зони, на вільну землю! А зараз плуганились, отупіли й сонні, ледве тягнучи ноги. Одні відразу ж попрямували на звалище — очищати консервні банки, копирсатися в гнилих відходах, інші — вгору, на сопку. Ішли й тупо дивилися під ноги, ніби сподівались уздріти на землі хлібну пайку. Ми з Мацеєм піднялися досить високо, набрали на якусь галявишку, сиву від моховиння.

— Мацею, оленячий мох.

— Так, це сфагнум, його можна їсти.

Покуштували. Смаку ніякого, та все-таки в шлунку щось затрималось. Пасемося.

Я підійшов до краю галяви і — остовпів: гриб!

— Мацею, дивись-но!

— Підберезник!

Схилившись над ним, затамувавши віддих.

— Мабуть, є ще.

Оглянувшись — боже ти мій! Сироїжка! Ще одна, а оно відразу дві!

Заохлені сфагнумом, ми прогавили їх. Жадібно збираємо. Шапки повні. Знімаємо сорочки, набиваємо їх доверху грибами. Яке щастя!

На наш поклик збіглися хлопці. Недовіряливо дивляться, підхають: не поганки?

Тепер проблема: як приготувати гриби? До табору повертатися не хочеться. Мацей іде шукати посудину, я розкладаю багаття. Придалися бляшанки з-під консервів, що валялися на звалищі. Вони вже добре вилізани від бруду, залишається продрати їх піском і травою, сполоснути. Після цього доверху набиваємо бляшанку грибами, заливаємо водою і ставимо на вугілля. В міру того як випаровується волога, підкладаємо нових грибів. Врешті-решт виходить якесь місиво, схоже кольором на торф. Куштуємо. Солі, ясна річ, немає, немає й лаврового листу чи інших спецій. Та, боже ж ти мій, яка божественна їжа вийшла у нас з Мацеєм! Ніде, ніколи нічого смачнішого їсти не траплялося! А навколо стоять люди, ковтають слинку, проте дивляться настоїжено: не отруїмося? Адже більшість жителів міста і гриби бачили лише сухими або маринованими. Нарешті не витримують:

— Дай скуштувати.

— Будь ласка. Жалко, чи що?

Так ми протягли три дні. Наприкінці третього побачили: на тлі зорі по гребеню сопки рухається караван. Хлопці нарахували близько сотні коней. П'ять з них завернули на «Нову», решта посунули далі, на Полярний.

Вода трохи спала, і Хатинах вислав нам продукти. Тільки нав'ючені коні могли перейти через вершини сопки. До Полярного вони добиралися близько дванадцяти годин.

Кінчився голод. Але скіпчилося і наше привільне життя. Узавтра нас вигнали на будівництво дороги: одну партію у бік Хатинаха, другу — до вибоїв. А ще через тиждень вода спала зовсім, відкрилися вибої, ми знову стали живими машинами для розкриття «торфів» та видобутку золота.

ДРУГ ЛЮДИНИ

Я дуже люблю собак. У найважчі хвилини легше жилося й дихалося, коли поряд був чотириногий друг. Колиш напишу про своїх собак, а було їх у мене чимало. Найдорожчий, певна річ, Каро, Карлуша, могила якого у мене під вікнами, а на ній росте куц бузку. А зараз про Шарика, не мого, а нашого спільного собаку.

Де він узявся — невідомо. Та одного ранку після підйому, коли спала вода, ми побачили: в таборі собака! Це той сторожовий пес, що дивиться на тебе з діловитою злістю — як краще хапнути, не тюремний дербер, а звичайнісінька псина, що її жартома називають дворянською породою. Криловський Барбос, але дуже молодий. Сидить під вікнами кухні, пильно дивиться на них і пухнастим хвостом підмітає землю. Ідучи з ідальні, кожен ніс шкоринку хліба — пригощення гостеві. Пес на льоту хапав здобич, ковтав, не пережовуючи, вдячно крутив хвостом, але все одно дивився у віконце.

І так аж до розводу.

Якимось чуттям він уже відрізняв ув'язнених від придурків. На останніх не звертав уваги. Зате пильно стежив за нашою шеренгою, повертаючи морду то в один, то в другий бік, звідки чулися наші відповіді, напорошивши вуха, смішно крутячи головою, ніби намагаючись зрозуміти, що, мовляв, усе це означає і коли гра стане цікавою. Після відбою Шарик щез, наче крізь землю провалився.

Відтоді так і повелося. Він з'являвся під час розводу, уважно розглядав нас, сидячи збоку. «Шарик розвод приймає», — жартували ми. Проводжав уважним поглядом кожную шеренгу. З останнім в'язнем і сам виходив за ворота і йшов... Ні, не у вибій. Він йшов снідати на звалище, куди кухарі викидали банки, зливали помії, потім в якихось своїх справах прямував у сопки. Лише години через дві з'являвся у вибої, щоб в самому кінці робочого дня самостійно піти додому.

А ввечері знову був присутній на перевірці, сидячи на своєму улюбленому місці, не звертаючи ніякої уваги на табірне начальство, ніби хотів щось зрозуміти, збагнути з нашої (навіть і не на собачий погляд) недолатної поведінки.

Мені подобалась його морда, трохи кумедна. Сам він був чорний, передні лапи в панчішках, а на морді від невеличкої лисинки на лобі спускався білий слід на ліву щоку. Тому здавалося, що він лукаво усміхається. Він і справді усміхався, але ця біля плямка робила його усмішку іронічно-лукавою, навіть насмішкуватою. А які славі очі: карі, ласкаві й завжди здивовані.

Поява Шарика допомогла мені швидше і краще розібратися в людях, вирізнити серед них справжніх і шпунваль. Річ у тому, що через два-три місяці, коли схлинула перша хвиля цікавості і Шарик показав себе

депідкупним, якась частина в'язнів утратила до нього всякий інтерес, а дехто і гнав від себе: ще бліх напустиш! Такі люди поступово розкривалися в своєму егоїзмі, себелюбстві, для яких своя сорочка ближче до тіла. Все це поступово проступало, як на лакмусовому папірці. Спасибі тобі, Шаріку.

Та й він на той час вирізняв уже декого із загалу. Презирливо відвертався від гонителів бліх, якщо навіть вони і пробували приластити його, відходив убік. Зате віддавав явну перевагу доходягам. Вони рідко лащили його, ніколи не годували, бо й самі жили надголодь, та, — от ї зрозумій собачу душу! — Шарик найбільше крутився коло них. Якщо проводжав нас до вибою, то йшов обов'язково з бригадою доходяг. Якщо хотілося побачити його під час роботи, шукай очима бригаду доходяг — він десь поблизу.

Через доходяг він і загинув. Сталося це одного сонячного дня чудової колимської осені.

Геологи знайшли вниз по Хатинаху велике золото. Повз нас щодня їхали і йшли етап за етапом туди, до великого золота. За моїми підрахунками, пройшло не менше двох тисяч чоловік. Це вдень, а гнали ж і вночі. Дільниця, до якої належала і наша «Нова», відділилася від Водоп'янова і стала самостійною копальнею, що дістала назву «Льодяна». Ми жартували:

— Копальня «Льодяна», особливий табірний підрозділ «Полярний», «командировка» «Пурга» — що може бути півпівнічне?

З'явилося і своє високе табірне начальство, відсутність якого так приємно вражала мене в перший час перебування на «Новій». Майже щодня воно опшасливило нас своїми візитами — начальник копальні, начальник ОТП, начальник режиму та інші. І першими словами були: «Чому погано працюєш?»

Так було й цього разу.

У супроводі майже всіх табірних придурків з'явилася кременна, присадкувата постать. Чоловік, очевидно, звик, щоб його боялися, слухали не перечачи. Він з лайкою накинувся на в'язнів. На лихо, це була бригада доходяг. Вони заворушилися швидше. І тільки один продовжував працювати в тому самому темпі. Це був колишній учитель Ванюшин.

— Ти що, мать-мать-мать, не чуєш? Повертайся швидше, не в теці на іменинах.

— Працюю, як можу, — відповів той.

Начальник підскочив до Ванюшана, затонив йому у вухо. Той упав.

І тут сталося несподіване.

Шарик одним махом злетів з борта вибою, двома стрибками опинився між грізним начальством та його жертвою. Шерсть на загривку стала дибки, очі несамовито блиснули, а з вишкіреної пащі вилетів хриплий, на басових нотах, рик. Таким Шарика ми ніколи не бачили.

Начальник режиму задкував, намагаючись розстібнути кобуру. Шарик невідступно йшов на нього. Ми замерли від жаху.

Нарешті видобув наган і просто у вишкірену пащу розрядив увесь барабан. Крик болю вихопився з наших грудей. Шарик загинув відразу.

— Звідки взявся собака? Мать-мать-мать! Я вам покажу, як цькувати собаками людей!

Трясучись від злості, блідий, спотикаючись, він пішов із вибою, матюкаючи придурків на чім світ стоїть.

Поховали Шарика в гробовому мовчанні. Ніхто не працював. Підняли його, винесли з вибою, далеко за бортом, на згірку, викопали могилу. Обклали її камінням, прикрасили дерном. У багатьох на очах були сльози.

Йдучи на роботу і з роботи, ми проходили повз дорогу нам могилу.

НІ КІНЦЯ НІ КРАЮ

Після повені тижнів зо два була в нас не робота, а рай. Уже сама дорога до вибою являла собою ніби захоплюючу прогулянку. Від табору треба було йти берегом до висячого містка, спорудженого теслярами над ревучим потоком, причому добиралися до нього, долаючи вбрід кілька мілких рукавів річки. Міст завдовжки метрів сто висів на тросах і міг витримати не більше трьох чоловік, теж «перехід Суворова через Чортів міст», як жартували табірники, забрав чимало часу. Коли черга доходила до тебе, треба було бігти стрімголов, намагаючись не дивитися вниз, інакше піде обертом голова, і не потрапляти в ногу з товаришами, бо тоді міст починало гойдати з боку на бік. Посередині міст провисав, і вода перехлюпувала через нього, збиваючи з ніг. Дехто падав і, наковтавшись коричневої каламуті, якось добирався до берега. Мене бог милував — не па-

дав ніколи, хоча одного разу глянув під ноги, на потік — і голова закрутилася так сильно, що довелося зупинитися й замружитись.

Коли ж нарешті всі перебралися через міст, до вибою, робити там було нічого: все затягло мулом, з якого де-не-де стирчали якісь стовпи, уламки риштаків, грабарок, ще чогось. По коліна в багні, ми з трудом витягали ці трофеї повені і складали купою на пагорку, де сухіше. Працювали, певна річ, абияк. Наступного дня частину з нас послали на заготівлю деревини для нової інструментальні: стару зруйнував паводок. Одним дали пилки — валити модрину, другим сокирки — обрубувати суччя, треті повинні були трелювати — спускати донизу готові колоди.

Я потрапив у число трелювальників. Але через свій вірст (був нижчий за всіх) виявився тут зовсім непотрібним: колода, де б я за неї не взявся, завжди була на цілий вершок вище плеча. Хлопці мене прогнали. На щастя, знайшлась весела робота — обкорювання. Спочатку лопатою, а потім, коли ковалі викували, а теслярі змайстрували струг, то за допомогою струга я очищав дерево від кори. Ця робота припала мені до душі: чисто, працюєш сам, ніхто не стоїть над головою, кора обдирається легко, бо просякнута вологою, а з-під струга спадає на тебе пречудовий запах живиці. Стомишся, втираючи піт рукавом, поглянеш навколо — чудово! Вікова тайга навколо, сопки, мох. А внизу реве потік. Маленькі фігурки, що копошаться серед кущів, майже непомітні і не цеують загальної картини. І часом сам собі здаєшся зовсім самотнім серед тайги, ніби прийшов сюди з доброї волі і зводиш собі хижку в лісі, зваживши на мудрі поради Торо. Але ніщо не вічне у світі. Інструментальною теслі спорудили, обкорювати не було чого. Довелося знову йти, як на закляння, у тринятий вибій.

Боже, скільки ще триватиме таке життя?

Йшов 1939 рік, третій рік Сталінської Конституції...

Літературно-художественне видання

ИВАНОВ ІВАН ІВАНОВИЧ

КОЛЫМА

Повість

Київ, видавництво «Радянський письменник»

На українському мові

Художнє оформлення

Г. С. Ковпаненка

Художній редактор О. І. Януш

Технічний редактор Л. М. Бобир

Коректор А. О. Холоша

ИБ 1133

Здано на виробництво 14.03.89.

Підписано до друку 06.08.89. Формат 84×108¹/₂.

Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Високий друк.

11,76 умовн. друк. арк., 12,16 умовн. фарбовідб., 12,43 обл.-вид. арк.

Тираж 115 000 пр. Зам. 9-161 Ціна в оправі 1 крб. 10 к.

Видавництво «Радянський письменник»,

252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фірма ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Іванов І. І.

I-20 Колима : Повість / Пер. з рос. С. Голуб; Перодм. І. Малишевського. — К. : Рад. письменник, 1989. — 223 с. : портр.

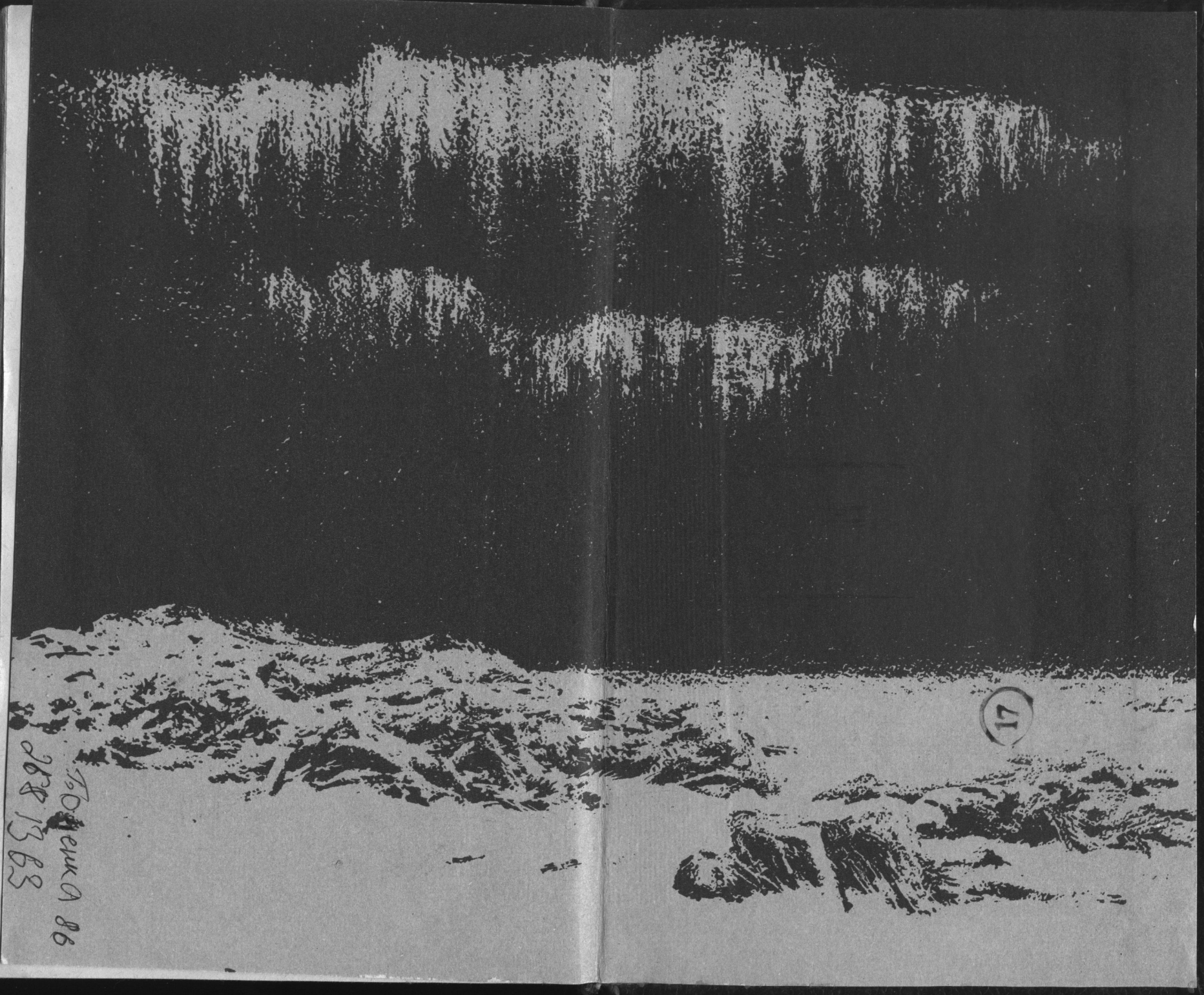
ISBN 5-333-00591-5

Для мільйонів безвинних людей Колима стала одним з найстрахітливіших місць часів сталінських репресій. Багато їх навечно захоронено під мовчазними снігами «Серпантинки» — зловісного табору смерті. І тільки одиниці вижили й лише завдяки гласності донесли до нас всю правду про злочин минулого.

Повість «Колима» — один з таких документів. Саме цим твором дебютував автор у... сімдесят сім років.

I 4702640201-136 44.90
M223(04)-89

ББК 84P7-44

To D. J. W. A. 86
268 13 63

17